

ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ

ਲੇਖਕ
ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ

ਪਬਲੀਕੇਸ਼ਨ ਬਿਊਰੋ
ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ

SARDAR SHAM SINGH ATTARIWALA (PUNJABI)

by
Ganda Singh

1990

ਪੰਜਾਬੀ ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ ਸੰਸਕਰਣ : 1100

ਮੁੱਲ :- 30 ਰੁਪਏ

ਸਰਦਾਰ ਤੀਰਥ ਸਿੰਘ ਐਮ ਏ, ਐਲ ਐਲ ਐਮ, ਰਜਿਸਟ੍ਰਾਰ, ਪੰਜਾਬੀ
ਯੂਨੀਵਰਸਿਟੀ, ਪਟਿਆਲਾ ਵਲੋਂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਿਤ ਅਤੇ ਯੈਸਮੈਨ ਪ੍ਰਿੰਟਰਜ਼, ਪਟਿਆਲਾ
ਦੁਆਰਾ ਮੁਦ੍ਰਿਤ ।

ਖਾਨਦਾਨ

ਹੋਰ ਦੂਸਰੇ ਸਿੱਧੂ ਜਾ ਸਿੱਧੂ-ਬਰਾੜ ਜੱਟਾਂ^੧ ਵਾਂਙ ਅਟਾਰੀਵਾਲੇ ਸਰਦਾਰ ਭੀ ਆਪਣਾ ਪਿੱਛਾ ਜੈਸਲਮੇਰ ਦੇ ਮੋਢੀ ਜੈਸਲ ਭੱਟੀ-ਰਾਜਪੂਤ ਨਾਲ ਜਾ ਮੇਲਦੇ ਹਨ। ਜਗ ਮੱਲ ਦਾ ਪੁੱਤ੍ਰ ਧਰਾ ਇਸ ਖਾਨਦਾਨ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਬੰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਰਾਜਪੂਤਾਨਿਓਂ ਉਠ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਆਇਆ ਅਤੇ ਸੰਨ ੧੫੮੦ ਈਸਵੀ ਦੇ ਕਰੀਬ ਮਾਲਵੇ ਵਿੱਚ ਫੂਲ ਮਹਿਰਾਜ ਆ ਕੇ ਆਬਾਦ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਇਕ ਚੰਗਾ ਰਾਗੀ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਗ-ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਜਾਦੂ ਹਾਲ ਤੱਕ ਭੀ ਉਸ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ।^੨

ਸੰਨ ੧੭੩੫ ਦੇ ਕਰੀਬ ਇਸ ਖਾਨਦਾਨ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵਾਰੀ ਹਿੱਲ ਜੁਲ ਹੋਈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਫੂਲ ਮਹਿਰਾਜ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਉਠ ਕੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਜ਼ਿਲੇ ਅਲਾਕਾ ਜਗਰਾਓਂ ਵਿੱਚ ਇੰਦਗੜ੍ਹ (ਕਾਓਕੇ) ਆ ਵਸੇ। ਇਸ ਖਾਨਦਾਲ ਦੇ ਇਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਸਬੰਧੀ ਕੁਠ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ। ਸਿਰਫ਼ ਇਤਲਾ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਓਕੇ ਦੇ ਚੌਧਰੀ ਕਾਨ੍ਹ ਚੰਦ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤ੍ਰ ਗੋਹਰ ਤੇ ਕੌਰ ਚੰਗੇ ਰਾਠ ਨਿਕਲੇ ਤੇ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਅਜਮਾਉਣ ਲਈ ਪੰਜੀ ਕੁ ਸਵਾਰ ਲੈਕੇ ਮਾਝੇ ਵੱਲ ਆਏ। ਇੱਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਟਾਰੀ ਤੋਂ ਚੜ੍ਹਦੇ ਵੱਲ ਅੱਧ ਕੁ ਮੀਲ ਦੀ ਵਿੱਧ ਤੇ ਆ ਮੋੜੀ ਗੱਡੀ ਤੇ ਨਵੇਂ ਪਿੰਡ ਦਾ ਨਾਉਂ ਆਪਣੇ ਪਿਛਲੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨਾਉਂ ਉੱਤੇ ਕਾਓਕੇ ਰੱਖਿਆ। ਇਹ ਪਿੰਡ ਹਾਲ ਤੱਕ ਉਥੇ ਆਬਾਦ ਹੈ।^੩

1. "Sidhu, with its branch the Barar, or Sidhu-Barar, is the largest and most important of the Jat tribes of the Punjab, for from it have sprung the great Phulkian families of Patiala, Nabha and Jind and the Brar family of Faridkot. the Sidhu trace their origin to Jaisal, a Bhatti Rajput and founder of Jaisalmer... The pure Bhatti Rajputs of Bhattiana still admit their relationship with the Sidhu and Barar." Rose, H.A. - A Glossary of the Tribes and Castes of the Punjab and N.W.F.P., iii 421
2. ਸਯੱਦ ਹਾਦ ਹਸਨ ਤੇ ਸਯੱਦ ਰਜਬ ਅਲੀ, ਰਈਸਾਨਿ ਪੰਜਾਬ, 60-11 ਲੈਪਲ ਗ੍ਰਿਫਿਨ, ਪੰਜਾਬ ਚੀਫ਼ਸ (1890), ਜਿਲਦ 1, 238
3. ਹਾਦੀ ਹਸਨ ਤੇ ਰੱਜਬ ਅਲੀ, ਰਈਸਾਨਿ-ਪੰਜਾਬ, 61; ਪੰਜਾਬ ਚੀਫ਼ਸ, (1890), 238। ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੋਰੇ ਨੇ ਸੰਮਤ 1794 ਨੂੰ ਧਲੇਸ਼ਟਾ ਦੇ ਲਾਗੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਵਸਾਇਆ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਗੋਰਪੁਰਾ ਰੱਖਿਆ। ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਦੂਜੀ ਐਡੀਸ਼ਨ, 835.

ਇਹ ਦਿਨ ਖਾਲਸੇ ਲਈ ਬੜੇ ਬਿਖੜੇ ਸਨ । ਸੈਫ਼ਦੌਲਾ ਨਵਾਬ ਅਬਦੁਲ ਸਮੱਦ ਨਾ ਦਿਲੇਰਿ-ਜੰਗ ਦਾ ਪੁੱਤ੍ਰ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖਾਨ ਜੋ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ 'ਖਾਨ ਬਹਾਦਰ' ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਸੀ । ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਕਤਲ-ਆਮ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਪਿਉ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਤੋਂ ਹੀ ਇਕ ਸਾਹੀ ਫ਼ਰਮਾਨ ਨਾਲ ਜਾਰੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੋਈ ਸੀ ਜਦ ਇਹ ਹੁਕਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਕਿਧਰੇ ਭੀ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਮਿਲੇ ਬਿਨਾ ਪੁੱਛ ਪ੍ਰਤੀਤ ਦੇ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ।¹ ਇਸ ਮਤਲਬ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਖਾਨ ਬਹਾਦਰ ਦੀਆਂ ਗਸ਼ਤੀ ਫੌਜਾਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਟੋਲ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਪਿੰਡ ਪਿੰਡ ਫਿਰਦੀਆਂ । ਜਿੱਥੇ ਕਿਧਰੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਉਥੇ ਜਾ ਛਾਪਾ ਮਾਰਦੀਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੰਦੀਆਂ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਸ਼ਤੀ ਦਸਤਿਆਂ ਨੇ ਮਾਝੇ ਤੇ ਰਿਆੜਕੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਗਾਹ ਮਾਰਿਆ । ਕਈ ਵਾਰੀ ਚੂਬੇ ਤੇ ਨੱਕੇ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਤੱਕ ਭੀ ਇਹ ਜਾ ਪੁੱਜਦੇ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਸਿੰਘ ਪਕੜੀਯ ਪਕੜੀਯ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜਦੇ ਰਹਿੰਦੇ । ਜਿੱਥੇ ਉਹਦਿੱਲੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਚੜ੍ਹਦੀ ਵੱਲ ਬਾਜ਼ਾਰ ਨਖਾਸ ਵਿੱਚ ਲੰਡੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ । ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਕਤਲ ਕੀਤਾ, ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਚਰਖੜੀਆਂ ਤੇ ਚਾੜ੍ਹਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਕੜਕਾ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਮੂੰਗਲੀਆਂ ਨਾਲ ਕੁਟਵਾ ਕੇ ਮਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਕੇ ਮਾਰ ਮੁਕਾਇਆ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਦੇ ਮੁਨਾਰੇ ਚੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਬੇ-ਸਿਰ ਧੜ ਕਤਲ-ਗਾਹ ਵਿੱਚ ਦਬਵਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ । ਇਸੇ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸ਼ਹੀਦ-ਗੰਜ ਹੈ ।² ਇਹ ਜੁਲਮ ਕੇਵਲ ਸਿੰਘਾਂ ਉਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੁੰਦੇ । ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤਾਂ ਸਿੰਘਣੀਆਂ ਨੂੰ ਪੀ ਅਸਹਿ ਤੇ ਅਕਹਿ ਕਸ਼ਟ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਜਦ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁੱਧ ਚੁੰਘਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਟੋਟੇ ਟੋਟੇ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਝੋਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਗਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਖੇ ਭਾਣੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸਵਾ ਸਵਾ ਮਣ ਦਾਣੇ ਪੀਹਣ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੰਨੀ ਖੰਨੀ ਰੋਟੀ ਤੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਗੁਰੂ ਦੇ ਲਾਲਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਦੀਆਂ ਬੱਚੀਆਂ ਦੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਕਸ਼ਟ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਸਹਾਰ ਲਏ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨੇ ਭੀ ਆਪਣੀ ਜਿੰਦ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਧਰਮ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣਾ ਪ੍ਰਵਾਣ ਨਾ ਕੀਤਾ ।³ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਘਾਟ

4. ਮੁਨਸ਼ੀ ਦਾਨਿਸ਼ਵਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਕਤਲ ਦੇ ਬਾਦ ਹੁਕਮ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਕਿਧਰੇ ਭੀ ਇਸ ਫਿਰਕੇ ਦੇ ਲੋਕ ਮਿਲਣ, ਝਟ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ । ਮਿਫਤਾਹ-ਉ-ਤਵਾਰੀਖ, ਸਫਾ 396 .

5. ਗਣੇਸ਼ਦਾਸ ਬਡੋਹਰਾ, ਰਿਸਾਲਾ ਇ-ਸਾਹਿਬ ਨੁਮਾ, 198-9; ਕਨ੍ਹਈਆ ਲਾਲ, ਤਾਰੀਖਿ-ਲਾਹੌਰ 219 ਅਲੀ-ਉ-ਦੀਨ, ਇਬੁਤ ਨਾਮਾ; ਲਤੀਫ, ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ ਦੀ ਪੰਜਾਬ, 193 .

6. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ । ਇਹ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਇਸ ਹੱਦ ਤਕ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਸਹਾਰਿਆ ਕਿ ਹਾਲ ਤਕ ਇਹ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣੀਆਂ ਚਲੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ।

ਛੱਡ ਕੇ ਜੰਗਲਾਂ ਅਤੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਨਿਕਲ ਜਾਣਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਭੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਪਿਰਿਟ ਨੂੰ ਨਾ ਕੁਚਲ ਸਕਿਆ, ਬਲਕਿ ਉਹ ਦੂਣ ਸਵਾਏ ਹੁੰਦੇ ਗਏ। ਇਹ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿੱਚ ਫੂਕੀ ਹੋਈ ਨਵੀਂ ਰੂਹ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੱਚ-ਮੁੱਚ ਚਿੜੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਜ਼ ਅਤੇ ਗਿੱਦੜਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ੇਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਵਿੱਚ ਹਉਮੈ ਤੇ ਅਪਣੱਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਜੀਉਂਦੇ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਵਖਾਉਣ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਨਿੱਜ ਦਾ ਲਾਭ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਰਮਾ ਕੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨਿੱਜੀ ਨੁਕਸਾਨ ਜਾਂ ਜਾਨ ਦਾ ਡਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੰਥ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹਟਾ ਸਕਦਾ। ਪੰਥ ਦੀ ਸੇਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਕਸਦ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਭੀ ਹਾਲਤ ਤੇ ਪੇਸ਼ੀਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਸਿੰਘ ਸਰਦਾਰ ਸਬੇਗ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਕੁਤਵਾਲ ਸੀ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਵਾਂਙ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਕੱਟੜ ਵਿਰੋਧੀ। ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਇੱਛਾ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਇਕੋ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਸੀ ਕਿ 'ਜਹਾਂ ਜਹਾਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਾਹਿਬ, ਤਹਾਂ ਤਹਾਂ ਰਿੱਧਿਆ ਰਿਆਇਤ, ਦੇਗ ਤੇਗ ਫਤਹਿ, ਬਿਰਦ ਕੀ ਪੈਜ ਰਹੇ, ਪੰਥ ਕੀ ਜੀਤ, ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਹਾਇ, ਖ਼ਾਲਸੇ ਜੀ ਦੇ ਬੋਲ ਬਾਲੇ।' ਇਹੋ ਹੀ ਸਵੇਰੇ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮ ਗੁਰੂ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਨੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਜਾਨ ਤੇ ਇਕ ਮੁੱਠ ਕਰ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀ ਸਪਿਰਿਟ ਤੇ ਪੰਥ ਲਈ ਜਾਨਾਂ ਘੋਲ ਘੁਮਾਉਣ ਦੀ ਕਿਰਤ ਨੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਮਰ ਮਿਟ ਜਾਣ ਪਰ ਭੀ ਕੌਮ ਨੂੰ ਨਿੱਤ ਨਵਾਂ ਨਿਰੋਆ, ਜੀਉਂਦਾ ਜਾਗਦਾ ਤੇ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ। ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਖ਼ਾਲਸਾ ਭਾਵੇਂ ਆਟੇ ਵਿੱਚ ਲੂਣ ਭੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਗੁਰੂ ਭਰੋਸੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਹ ਕੁਝ ਕਰ ਵਿਖਾਇਆ ਜੇ ਕਰੋੜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਾਲੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ।

ਸਿੰਘਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਾ-ਵਾਰੂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਤੇ ਪੰਥ ਲਈ ਘਾਲਾਂ ਤੋਂ ਉਤਸਾਹਤ ਹੋ ਕੇ ਕਾਉਂਕਿਆਂ ਦੇ ਗੌਹਰ ਤੇ ਕੌਰ ਭੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੁੱਜੇ ਤੇ ਪੰਡੇ ਦੀ ਪਾਹੁਲ ਛੱਕ ਕੇ ਸਿੰਘ ਸੱਜ ਗਏ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਗੌਹਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕੌਰ ਸਿੰਘ ਹੋ ਗਏ।¹

ਜਿੱਥੇ ਹੁਣ ਪਿੰਡ ਅਟਾਰੀ ਆਬਾਦ ਹੈ ਉਥੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਕ ਪੁਰਾਣੀ ਥੇਹ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਟਿੱਬਾ ਯਾ ਖੇੜਾ² ਆਖਦੇ ਸਨ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਉਪਰ ਬੈਰਾਰੀ ਸਾਧੂਆਂ ਦਾ ਡੇਰਾ ਸੀ

1 ਰਈਸਾਨਿ ਪੰਜਾਬ, 61; ਪੰਜਾਬ ਚੀਫ਼ਸ (1890), ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ, 238।

2. ਲੈਪਲ ਗ੍ਰਿਫਿਨ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਚੀਫ਼ਸ ਵਿੱਚ ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਨੂੰ, ਜਿਥੇ ਕਿ ਬਰਾਰੀਆਂ ਦਾ ਡੇਰਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਬਾਵਾ ਮੂਲ ਦਾਸ ਨੇ ਗੌਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆ ਬਸਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਟਿਬਲੀਆਂ ਜਾ ਕਰਵਾ (Biblia or Karewa) ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਸਯੱਦ ਹਾਦੀ ਹਸਨ ਤੇ ਰਜੱਬ ਅਲੀ ਨੇ ਟਿੱਬਾ ਉਰਫ਼ ਖਰੇਵਾ (ਰਈਸਾਨਿ-ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬ, ਪੰ: 61)। ਠੀਕ ਟਿੱਬਾ ਯਾ ਖੇੜਾ, ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਥੇਹਾਂ ਅਜੇ ਤੱਕ ਟਿੱਬੇ ਜਾਂ ਖੇੜੇ ਹੀ ਅਖਵਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

। ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਕੁਝ ਕੱਚੇ ਕੋਠੇ ਸਨ । ਇਸ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਪਿੰਡ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਦੀ ਭੋਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਭੀ ਬੈਰਾਗੀ ਹੀ ਸਨ । ਮੂਲਕ ਵਿੱਚ ਅਬਤਰੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਚੋਰੀਆਂ ਤੇ ਡਾਕੇ ਆਮ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕਈ ਵਾਰੀ ਸਾਧਾਂ ਦੇ ਕੋਠੇ ਤੇ ਡੇਰਾ ਭੀ ਸੁੱਕੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਬਚਦੇ । ਸਾਧੂ ਵਿਚਾਰੇ ਬੜੇ ਤੰਗ ਸਨ ਤੇ ਹੈਰਾਨ ਸਨ ਕਿ ਕੀ ਕਰਨ । ਬੈਰਾਗੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਬਾਵਾ ਮੂਲ ਦਾਸ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਵਸਾਉਣ ਦੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਹੀ ਗੌਹਰੇ ਦਾ ਬੜਾ ਪ੍ਰੇਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਜਦ ਗੌਹਰ ਸਿੰਘ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਕੇ ਸਿੰਘ ਸਜ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਰ ਕਈ ਸੰਬੰਧੀ ਅਤੇ ਸੰਗੀ ਸਾਥੀ ਸਿੰਘ ਸਜ ਗਏ ਤਾਂ ਬਾਵਾ ਮੂਲ ਦਾਸ ਨੂੰ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਜੇ ਕੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸ ਅਬਤਰੀ ਦੇ ਵੇਲੇ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਗੁਰੂ ਕੇ ਸਿੰਘ ਹੀ ਹਨ । ਸਿੰਘ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀਨ ਦੁਖੀਆਂ ਦੇ ਰਾਖੇ ਤੇ ਗਰੀਬਾਂ ਦੇ ਸਹਾਈ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮੁਸੀਬਤ ਆਪਣੇ ਗੱਲ ਪਾ ਕੇ ਭੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਸ਼ਟ ਨਿਵਾਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਪੈਂਦੇ ਸਨ । ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਬਾਵਾ ਮੂਲ ਦਾਸ ਨੇ ਗੌਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਹੀ ਚਲ ਬਸੋ ਤੇ ਆਪਣੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਸਾਡੇ ਖੇੜੇ ਤੇ ਇਕ ਉੱਚੀ ਅਟਾਰੀ ਬਣਾ ਲਓ, ਤੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਦੀ ਭੋਂ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਭੀ ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਸਾਂਭੋ । ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਸਾਧੂ ਹਾਂ, ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਗੁਜ਼ਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ, ਦੋ ਮਧੁਕੜੀਆਂ ਰੁੱਖੀਆਂ ਮਿੱਸੀਆਂ ਜੋ ਮਿਲ ਜਾਣ, ਸਾਨੂੰ ਉਹ ਹੀ ਬਹੁਤ ਹਨ ।

ਗੌਹਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਾਵਾ ਮੂਲ ਦਾਸ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਪ੍ਰਵਾਣ ਕਰ ਲਈ ਤੇ ਥੋਹ ਨੂੰ ਆ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਖਣ ਮੂਜਬ ਇਥੇ ਇਕ ਉੱਚੀ ਅਟਾਰੀ ਆ ਬਣਾਈ । ਗੌਹਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਟਾਰੀ ਉੱਚੇ ਟਿੱਬੇ ਤੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਦੂਰੋਂ ਦਿਸਦੀ ਸੀ । ਇਸ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪਿੰਡ ਦਾ ਨਾਮ ਭੀ ਅਟਾਰੀ ਵੱਜਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ।

ਜਦ ਸਿੰਘ ਸਰਦਾਰ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਜੱਥੇ ਬਣਾ ਕੇ ਮੱਲਾਂ ਮਾਰਣ ਲਈ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਫਿਰਨ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਗੌਹਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਸਮੇਤ ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਰੋੜਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ । ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਸਰਦਾਰ ਭੰਮਾ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਤੇ ਸੰਗੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਸਿਰ-ਕੱਢ ਸਰਦਾਰ ਸੀ । ਉਸ ਦੇ ਦੋ ਹੋਰ ਸਾਥੀ ਸਰਦਾਰ ਸਨ, ਇਕ ਉਸ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਕਾਹਲੋਂ । ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਦੀ ਕਾਂ ਤੇ ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਸਰਦਾਰ ਬਣਿਆ । ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਦੋਨੋਂ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਦੇ ਮਿਸਲਦਾਰ ਸਨ ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਗੌਹਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਅਟਾਰੀ ਦੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਲਾਨਾ ਆਮਦਨੀ ਸੱਤ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਸੀ ।¹

1. ਸਯੱਦ ਹਾਦੀ ਹਸਨ (ਰਈਸਾਨਿ-ਪੰਜਾਬ ਪੰ: 61, ਅਤੇ ਲੈਪਲ ਗ੍ਰਿਫਿਨ (ਪੰਜਾਬ ਚੀਫ਼ਸ, ਪੰਨਾ ੨੩੮) ਨੇ ਗੌਹਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਟਾਰੀ ਦੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਨ 1737 ਈਸਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਖਾਨ ਬਹਾਦਰ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖਾਨ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਅਜੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਉੱਤੇ ਹੱਲਾ, ਕਰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ । ਇਸ ਵੇਲੇ ਹਾਲ ਤੱਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਮ ਕਬਜ਼ੇ ਕਰਨੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆਰੰਭੇ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਤਾਰੀਖ ਉੱਤੇ ਜ਼ਰਾ ਸ਼ੱਕ ਪੈਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਚੂੰਕਿ ਹੋਰ ਕੋਈ ਗਵਾਹੀ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਗਲਤ ਭੀ ਨਹੀਂ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਰੋੜਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਗੌਹਰ ਸਿੰਘ ਸਰਦਾਰ ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਸਰਦਾਰ ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਠਾਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਛੇ ਸੌ ਰੁਪਏ ਮਾਮਲੇ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਜਾਰੀਰ ਵਿੱਚ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।¹

~~~

---

1. ਰਈਸਾਨਿ-ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅਠਾਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਦੋ ਸੌ ਰੁਪਏ ਜਾਰੀਰ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜੋ, ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਹੈ। ਗ੍ਰਿਫਿਨ, ਪੰਜਾਬ ਚੀਫ਼ਸ, ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ, 238।

ਸਰਦਾਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ

ਗੌਹਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੁੱਤਰ ਸਨ ਦਲ ਸਿੰਘ, ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ। ਸਰਦਾਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਹਾਲ ਵੇਰਵੇ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਚੱਲ ਕੇ ਪਾਠਕਾਂ ਦੀ ਭੇਟਾ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇਗਾ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਕੌਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚਾਰ ਪੁੱਤਰ ਸਨ, ਟੇਕ ਸਿੰਘ, ਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਰਦਾਰ ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਜਗਤ-ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਸਰਦਾਰ ਜੜਤ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ ਹੋਏ ਹਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਚੇਲੀਆਂ ਵਾਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਨਾਮਾਣਾ ਖੱਟਿਆ ਤੇ ਅੰਤ ਗੁਜਰਾਤ ਵਿੱਚ ਪਾਸਾ ਪਰਤ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਦੇਸ਼ ਨਿਕਾਲਾ ਲੈ ਗਏ। ਸੰਨ ੧੮੫੮ ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਕਲਕੱਤੇ ਦੇ ਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਬਨਾਰਸ ਵਿੱਚ ਚੜਾਈ ਕਰ ਗਏ।

ਜਦ ਗੌਹਰ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੇ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਦੁਰਾਨੀਆਂ ਨਾਲ ਇਕ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ ਸਰਦਾਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਨਿਯਤ ਹੋਇਆ। ਸੰਨ ੧੭੬੪ ਵਿੱਚ ਜਦ ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਸਰਦਾਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਸਰਦਾਰ ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪਸ਼ੂਰੂ ਦਾ ਪਰਗਣਾ ਜਾਰੀਰ ਵਿੱਚ ਮਿਲਿਆ ਜਿਸ ਦੀ ਆਮਦਨੀ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਡੇਢ ਲੱਖ ਸਲਾਨਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।¹ ਸਰਦਾਰ ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ ਇਹ ਆਪਣਿਆਂ ਭਤੀਜਿਆਂ ਤੇ ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਸਮੇਤ ਸਰਦਾਰ ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਰਹੇ ਤੇ ਸੰਨ 1797 ਨੂੰ ਅਹਿਮਦ ਖਾਨ ਸ਼ਾਹਾਂਚੀਬਾਸ਼ੀ ਨਾਲ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਪੰਥ ਦੀ ਵਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ।²

1. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਦੂਜੀ ਐਡੀਸ਼ਨ), 836; ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ ਬਟਾਲੀਆ, ਜ਼ਿਕਰਿ-ਗੁਰੂਆਂ ਇਬਤਦਾਇ ਸਿੰਘਾਂ (ਤਤਿਮਾ ਉਮਦਾਰ ਤਵਾਰੀਖ), ਪੰ: 15। ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਸਹਿਤ ਹਾਲਾਂ ਲਈ ਵੇਖੋ ਬੂਟੇ ਸ਼ਾਹ ਦੀ ਤਾਰੀਖਿ ਪੰਜਾਬ, ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ, ਪੰ: 517-20 ਤੇ ਖੁਸ਼ਵਕਤ ਰਾਇ ਦੀ ਤਾਰੀਖਿ ਸਿੱਖਾਂ, 113-117।
2. ਹਾਦੀ ਹਸਨ ਤੇ ਰਜ਼ਬ ਅਲੀ, ਰਾਈਸਾਨਿ ਪੰਜਾਬ, 61-2; ਗ੍ਰਿਫਿਨ, ਪੰਜਾਬ ਚੀਫ਼ਸ, ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ, 239। ਅਹਿਮਦ ਖਾਨ ਸ਼ਾਹਾਂਚੀਬਾਸ਼ੀ ਨਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੰਗ ਦੇ ਵੇਰਵੇ ਸਹਿਤ ਹਾਲਾਂ ਲਈ ਵੇਖੋ ਉਮਦਾਤੁ ਤਵਾਰੀਖ, ਦਫ਼ਤਰ ਦੋਮ 34; ਖੁਸ਼ਵਕਤ ਰਾਇ, 116; ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਦੂਸਰੀ ਐਡੀਸ਼ਨ, 734-61; ਅਲੀ-ਉ-ਦੀਨ, ਇਬਤੁ ਨਾਮਾ, 308।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਨ ੧੭੬੬ ਵਿੱਚ ਲਾਹੌਰ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੀਨ ਕਸੂਰੀਆ ਅਤੇ ਭੰਗੀ ਤੇ ਰਾਮਗੜੀਏ ਸਰਦਾਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਦਿਨੋ ਦਿਨ ਵੱਧ ਰਹੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਠੱਲ੍ਹਣ ਲਈ ਵਿਉਂਤਾਂ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਅਗਲੇ ਸਾਲ ਸੰਨ ੧੮੦੦ ਵਿੱਚ ਭਾਸ਼ੀਣ ਪਿੰਡ ਦੀ ਜੂਹ ਵਿੱਚ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਇਕ ਤਕੜਾ ਇਕੱਠ ਹੋਇਆ। ਉਧਰੋਂ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਭੀ ਮੁਕਾਬਲੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਤੁਰ ਪਿਆ। ਪਰ ਸਰਦਾਰ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਦੀ ਆਚਾਨਕ ਮੌਤ ਨੇ ਇਕੱਠ ਤਿੱਤਰ ਬਿੱਤਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲੇ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਨਾਲ ਦੇਖਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਅੰਦਰੂਨੀ ਖੂਬੀਆਂ ਨੂੰ ਭਾਂਪ ਗਿਆ। ਉਸ ਦੀ ਇੱਛਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਦਾਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਉਸ ਪਾਸ ਆ ਜਾਏ। ਇਸ ਮਤਲਬ ਲਈ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਭੇਜਿਆ। ਪਰ ਸਰਦਾਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਾਸ ਚਲੇ ਜਾਣਾ ਚੰਗਾ ਨਾ ਸਮਝਿਆ ਤੇ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਬੇਗਰਜ਼ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਦਾ ਪਤਾ ਜਦ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਹ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਇਆ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਅਲਾਊਂਸ ਵਧਾ ਦਿੱਤੇ।^੩

ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮੇਹਰਬਾਨੀ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਕਲਾ ਤੇ ਤਰੱਕੀ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਚਚੇਰੇ ਭਰਾਵਾਂ ਟੇਕ ਸਿੰਘ, ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਤੇ ਵਜ਼ੀਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਬੀਰਖਾ ਦੀ ਅੱਗ ਬਾਲ ਦਿੱਤੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੰਨ ਭਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਹ ਜ਼ਰਾ ਕਮਜ਼ੋਰ ਦਿਲ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਜਾਂ ਤਾਂ ਇਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਮਝ ਨਾ ਸਕਿਆ ਜਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨਾਂਹ ਕਰ ਸਕਣ ਦੇ ਅਸਮਰਥ ਸੀ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਖੇ ਲੱਗ ਕੇ ਸਰਦਾਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੰਦਰਾਂ ਕੁ ਹਾਜ਼ਾਰ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲਈ। ਸਰਦਾਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਇਕ ਅਣਖੀਲਾ ਤੇ ਖਰਾ ਬੰਦਾ ਸੀ। ਉਹ ਇਸ ਨਾਜਾਇਜ਼ ਸਲੂਕ ਨੂੰ ਕਦ ਬਰਦਾਸ਼ਤ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ ਤੇ ਨਾਲੇ ਜਾਗੀਰ ਘੱਟ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਦਾ ਇੱਜ਼ਤ ਨਾਲ ਟਿਕੇ ਰਹਿਣਾ ਮੁਮਕਿਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਤਾਬੇਦਾਰੀ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਅਟਾਰੀ ਚਲਾ ਆਇਆ।^੩

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਈ ਉਠ ਸਰਦਾਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲੁੱਟ ਵਿੱਚ ਆ ਗਏ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੁਝ ਆਦਮੀ ਸਰਦਾਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਭੇਜ ਕੇ ਕਹਿ ਸੁਣ ਕੇ ਉਠ ਮੋੜ ਲਿਆਉਣ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਦਮੀਆਂ ਦੇ ਪੁੱਜਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਈ ਉਠ ਬਿਕ ਚੁੱਕੇ ਸਨ ਪਰ ਜੋ ਬਾਕੀ ਸਨ ਉਹ ਸਰਦਾਰ ਨਿਹਾਲ

-
1. ਪੰਜਾਬ ਚੀਫ਼ਸ, ਜ਼ਿਲਦ ਦੂਸਰੀ, 239; ਹਾਦੀ ਹਸਨ ਤੇ ਰੱਜਬ ਅਲੀ, ਰਈਸਾਨਿ ਪੰਜਾਬ, 62।
  2. ਹਾਦੀ ਹਸਨ, ਰਈਸਾਨਿ ਪੰਜਾਬ, 62; ਗ੍ਰਿਫਿਨ, ਪੰਜਾਬ ਚੀਫ਼ਸ, ਜ਼ਿਲਦ ਦੂਸਰੀ, 239।

ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ।

ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਦਮੀ ਸਰਦਾਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਭੇਜੇ ਤਾਂ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਨੌਕਰੀ ਵਿੱਚ ਆ ਜਾਣ ਲਈ ਪ੍ਰੇਰਣਾ ਕਰੇ। ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਕਹਿਣ ਕਹਾਉਣ ਪਰ ਸਰਦਾਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਅਫਸਰ ਮੁਕੱਰਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਚਾਰ ਸੌ ਸੋਲਾਂ ਸਵਾਰ, ਇਕ ਵੱਡੀ ਤੋਪ ਅਤੇ ਸੱਤ ਸ਼ੁਤਰੀ ਜੰਬੂਰੇ ਉਸ ਦੇ ਤਾਬਿਆ ਕੀਤੇ।¹

ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਹਿੰਮ ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ ਉਹ ਛੱਡ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਸਰ ਕਰਨ ਦੀ ਸੀ।² ਇਥੇ ਸਰਦਾਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਆਪਣੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਤੇ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਬਹੁਤ ਲਾਮ ਪੈਦਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰਾਂ ਦਾ ਕਦਰਦਾਨ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਸੰਨ ੧੮੦੩ ਵਿੱਚ ਚੁਰੰਜਾ ਹਜ਼ਾਰ ਪੰਜ ਸੌ ਰੁਪਏ ਦੀ ਸੁੱਖੇ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਸਰਦਾਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਤਿੰਨ ਸਾਲ ਬਾਦ ਇਕ ਲੱਖ ਸਾਲਾਨਾ ਆਮਦਨੀ ਵਾਲਾ ਪਸਰੂਰ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਬਖਸ਼ਿਆ।³ ਸੰਨ ੧੮੦੭ ਵਿੱਚ ਜਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਕਸੂਰ ਉਤੇ ਧਾਵਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂ ਸਰਦਾਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦਿਖਾਈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਜਦ ਭੀ ਕਿਸੇ ਨਵੇਂ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਫਤਿਹ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਉਥੋਂ ਦੇ ਪੁਰਾਣੇ ਹਾਕਮ ਨੂੰ ਕਦੀ ਭੀ ਘਰੋਂ ਬੇ-ਘਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਰਦਾ, ਬਲਕਿ ਉਸ ਦੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਲਈ ਉਸ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਥਾਂ ਜਾਗੀਰ ਦੇ ਦਿਆ ਕਰਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਦੇ ਦਿਨ ਆਰਾਮ ਤੇ ਇੱਜ਼ਤ ਨਾਲ ਗੁਜ਼ਾਰ ਸਕੇ। ਕਸੂਰ ਫਤਿਹ ਕਰ ਲੈਣ ਪਰ ਨਵਾਬ ਕੁਤਬਦੀਨ ਕਸੂਰੀਏ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਮਮਦੋਟ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਜਾਗੀਰ ਵਿੱਚ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਕਸੂਰ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਸਰਦਾਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਤਾਬੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਦੀ ਆਮਦਨੀ ਇਕ ਲੱਖ ਸੱਤ ਹਜ਼ਾਰ ਸੀ।⁴

ਕਸੂਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਡੱਗਰਾਂ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਮਲਵਈ ਦਾ ਫੀਰੋਜ਼ਪੁਰ

-
1. ਗਿਆਨੀ ਸਿੰਘ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਦੂਜੀ ਐਡੀਸ਼ਨ, ਪੰ: 839) ਵਿੱਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਰਦਾਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੰਜ ਸੌ ਸਵਾਰ ਦੇ ਤੋਪਾਂ ਤੇ ਸੱਤਰ ਸ਼ੁਤਰੀ ਜੰਬੂਰੇ ਦਿੱਤੇ ਸਨ। ਉਪਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਗਿਣਤੀ ਹਾਦੀ ਹਸਨ ਤੇ ਰਜੱਬ ਅਲੀ ਦੀ ਕਿਤਾਬ ਰਈਸਾਨਿ ਪੰਜਾਬ, ਪੰਨਾ ੬੩ ਤੇ ਗ੍ਰਿਫਿਨ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਚੀਫ਼ਸ, ਪੰਨਾ 239 ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ।
  2. ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਦੂਜੀ ਐਡੀਸ਼ਨ, 836
  3. ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, 836; ਰਈਸਾਨਿ ਪੰਜਾਬ, 62; ਗ੍ਰਿਫਿਨ ਪੰਜਾਬ ਚੀਫ਼ਸ, 240
  4. ਕਸੂਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਾਜ਼ਾਸ਼ਾਂ ਦਾ ਇਕ ਬੜਾ ਵੱਡਾ ਅੱਡਾ ਸੀ। ਇਥੋਂ ਦੇ ਹਾਕਮ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੀਨ ਦੀ ਸ਼ਹਿ ਤੇ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਹੀ ਭੰਗੀ ਤੇ ਰਾਮਗੜ੍ਹੀਏ ਸਰਦਾਰ ਭਸੀਣ ਵਿੱਚ ਜੰਗ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕੀਤੀ, ਜੋ ਸਿਰੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚੜ੍ਹ ਸਕੀ। ਹੁਣ ਨਿਜ਼ਾਮ ਦੀਨ ਦੇ ਮਰ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਦੇ ਭਾਈ ਕੁਤਬ ਦੀਨ ਨੇ ਵਿਰੋਧਤਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ।

ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਲਗਦਾ ਸੀ। ਇਥੇ ਹੀ ਸੰਨ ੧੮੦੮ ਦੇ ਅਖੀਰ ਤੱਕ ਸਰਦਾਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਠਾਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਸਲਾਨਾ ਦਾ ਹੋਰ ਇਲਾਕਾ ਆਪਣੇ ਕਬਜ਼ੇ ਕਰ ਲਿਆ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਪਿੱਛੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਾਸੋਂ ਅਟਾਰੀ ਦੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਦੀ ਤਿੰਨ ਹਜ਼ਾਰ ਦੀ ਮਾਫੀ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਦਾਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕੁਲ ਜਾਗੀਰ ਤਿੰਨ ਲੱਖ ਛੇ ਹਜ਼ਾਰ ਅੱਠ ਸੌ ਰੁਪਏ ਦੀ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਡੇਢ ਲੱਖ ਦੀ ਜ਼ਾਤੀ ਮਾਫੀ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਸੀ ਤੇ ਇਕ ਲੱਖ, ਛਪੰਜਾ ਹਜ਼ਾਰ ਅੱਠ ਸੌ ਦੇ ਬਦਲੇ ਫੌਜੀ ਨੌਕਰੀ ਲਈ ਨਫਰੀ ਦੇਣੀ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।¹

ਸੰਧਾਂਵਾਲੀਏ ਸਰਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਾਅਦ, ਜੋ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਸਨ, ਹੋਰ ਕੋਹੀ ਭੀ ਸਰਦਾਰ ਐਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਵਡਿਆਈ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਵਿੱਚ ਸਰਦਾਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਕਰ ਸਕਦੀ। ਇਹ ਸਭ ਮਾਨ ਵੁਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਬਾਹੂ-ਬਲ ਤੇ ਬਹਦਾਰੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀਆਂ ਅਣ-ਗਿਣਤ ਤੇ ਅਮੁੱਲ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀਆਂ ਸਨ। ਸੰਨ ੧੮੦੧ ਤੋਂ ੧੮੧੭ ਤੱਕ ਸ਼ਾਇਦ ਹੀ ਕੋਈ ਐਸੀ ਮੁਹਿੰਮ ਹੋਵੇ ਜਿੱਥੇ ਸਰਦਾਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੱਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾ ਦਿਖਾਈ ਹੋਵੇ। ਕਸ਼ਮੀਰ, ਪਿੰਡ ਦਾਦਨ ਖਾਨ, ਨੀਲਾ, ਚਕਵਾਲ, ਸੈਦਪੁਰ, ਨਰਾਇਣ ਗੜ੍ਹ, ਪਾਕ ਪਟਨ, ਮਹਿਮੂਦ ਕੋਟ, ਮੁਲਤਾਨ ਆਦਿ ਹਰ ਵੱਡੀ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਮੋਹਰੇ ਹੋ ਕੇ ਸੂਰਮਿਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਜੌਹਰ ਵਿਖਾਏ। ੧੮੧੦ ਵਿੱਚ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸੁਰੰਗ ਦੇ ਫਟ ਜਾਣ ਨਾਲ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਝੁਲਸਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਰਦਾਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਧਾਰੀ, ਜੋ ਇਸ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੀ ਖੜਾ ਸੀ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਸਰਦਾਰ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋਏ ਸਨ। ਸਰਦਾਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਲਾਜ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਹਾਦੁਰਾਨਾ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਰਦਾਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੰਤ ਆਪਣੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਪੀ ਮਹਾਰਾਜੇ ਉਪਰੋਂ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਬਾਬਰ ਤੇ ਹਮਾਯੂੰ ਵਾਲਾ ਵਾਕਿਆ ਤਿੰਨ ਸੌ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਮੁੜ ਤਾਜ਼ਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।²

੧੮੧੭ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਣੀਏਕੇ ਉਤਰੇ ਹੋਏ ਸਨ ਕਿ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਸਖ਼ਤ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਏ ਤੇ ਹਾਲਤ ਇਥੇ ਤੱਕ ਖ਼ਰਾਬ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਸਬੰਧੀ ਨਿਰਾਸਤਾ ਹੋ ਗਈ। ਇਹ ਹਾਲਤ ਦੇਖ ਕੇ ਸਰਦਾਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਐਸੇ ਪ੍ਰੇਮ-ਉਛਾਲੇ ਵਿੱਚ ਆਏ ਕਿ ਆਪ ਨੇ ਇਕ ਮਲ ਹੋ ਕੇ ਸਤਿਗੁਰੂ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਅਰਦਾਸਾ ਸੋਧਿਆ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਪਲੰਘ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਪ੍ਰਕਰਮਾਂ ਕੀਤੀਆਂ ਤੇ ਫਿਰ ਹੱਥ ਜੋੜ ਕੇ ਅਰਦਾਸ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜ ਸਾਹਿਬ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਰੋਗ ਮੈਨੂੰ ਲੱਗ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਅਰਦਾਸੇ ਪਿੱਛੋਂ ਆਪ ਛੇਤੀ ਹੀ ਅਟਾਰੀ ਨੂੰ ਚਲੇ ਆਏ। ਭਾਣਾ ਕਰਤਾਰ ਦਾ ਐਸਾ ਵਰਤਿਆ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਰਾਜ਼ੀ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਏ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ

1. ਗ੍ਰਿਫਿਨ, ਪੰਜਾਬ ਚੀਫ਼ਸ, 240; ਰਈਸਾਨਿ ਪੰਜਾਬ, 63

2. ਪੰਜਾਬ ਚੀਫ਼ਸ, ਜ਼ਿਲਦ ਦੂਸਰੀ, 240-241; ਰਈਸਾਨਿ-ਪੰਜਾਬ, 63-4

ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਪਿੱਤੋਂ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ। ਆਪ ਦੀ ਸਮਾਧ ਅਟਾਰੀ ਦੀ ਚੜ੍ਹਦੀ ਗੁੱਠ ਵਲੋਂ ਜੋ ਸੜਕ ਵੱਡੀ ਸਾਹੀ ਸੜਕ ਨੂੰ ਜਾਂਦੀ ਹੈ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ।¹

ਸਰਦਾਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਤੋਂ ਇਹ ਭਲੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਿੱਧ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪ ਨਿਰਭੈ, ਨਿਰਛੱਲ, ਸੂਰਬੀਰ ਤੇ ਸਿਦਕੀ ਸਿੰਘ ਸਨ ਅਤੇ ਜਿੱਕੋਂ ਤੱਕ ਵਾਹ ਲਗਦੀ ਆਪਣਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕਰ ਕੇ ਭੀ ਦੂਸਰੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਜਦ ਆਪ ਭੰਗੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਪਾਸ ਸਨ ਤਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਵਫ਼ਾਦਾਰੀ ਵਿੱਚ ਰਹੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਾਥ ਛੱਡ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਰਲਣਾ ਸ਼੍ਰੀਕਾਰ ਨਾ ਕੀਤਾ। ਸਰਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਗਲੋਂ ਬੇ-ਕਦਰੀ ਪਿੱਛੋਂ ਜਦ ਅਟਾਰੀ ਮੁੜ ਆਏ ਅਤੇ ਫਿਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਬਲਾਉਣ ਪਰ ਉਸ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਏ ਤਾਂ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਰਹੇ ਤੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਪੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਉਪਰੋਂ ਘੋਲ ਘੁਮਾਈ। ਸਰਦਾਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਜਨਵਰੀ ਸੰਨ ੧੮੧੮ ਹੈ।

~~~

---

1. ਹਾਦੀ ਹਸਨ ਤੇ ਰੱਜਬ ਅਲੀ, ਰਈਸਾਨਿ-ਪੰਜਾਬ, 64; ਗਿ੍ਵਿਨ, ਪੰਜਾਬ ਚੀਫ਼ਸ, ਦੂਸਰੀ ਜਿਲਦ, 241

ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਲੜਾਈ

ਇਸ ਵਾਕੇ ਤੋਂ ਥੋੜਾ ਚਿਰ ਹੀ ਪਹਿਲਾਂ ਸਰਦਾਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਭਰਤੀ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।¹

ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜਨਮ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਅਤੇ ਛੋਟੀ ਅਵੱਸਕਾ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ।²

ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਕਾਰਨਾਮਾ ਜੋ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ ਉਹ ਸੰਨ 1818 ਦੀ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਆਖਰੀ ਲੜਾਈ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਮੁਲਤਾਨ ਪੁਰ ਤਿੰਨ ਵਾਰ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ ਗਈ ਸੀ ਪਰ ਕਬਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਪਹਿਲੀ ਮੁਹਿੰਮ 1810 ਵਿੱਚ ਮੁਲਤਾਨ ਗਈ ਜਦ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਢਾਈ ਲੱਖ ਰੁਪਿਆ ਤੇ ਵੀਹ ਘੋੜੇ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਅਤੇ ਲੜਾਈ ਵੇ ਲੇ ਇਕ ਫੌਜੀ ਦਸਤੇ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦਾ ਵਹਿਦਾ ਲੈ ਕੇ ਮੁੜ ਆਇਆ ਸੀ। ਦੂਸਰੀ ਵਾਰੀ 1816 ਵਿੱਚ ਇਕ ਲੱਖ ਵੀਹ ਹਜ਼ਾਰ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਮੁਕੱਰਰ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਵਿੱਚੋਂ ਅੱਸੀ ਹਜ਼ਾਰ ਲੈ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਮਨਕੋਰੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਆ ਗਿਆ। ਤੀਸਰੀ ਵਾਰ 1817 ਵਿੱਚ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਮਿਸਰ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠਾਂ ਭੇਜੀ ਗਈ ਪਰ ਉਸ ਨੂੰ ਸਫ਼ਲਤਾ ਪ੍ਰਾਪਤ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ 1818 ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ 25 ਹਜ਼ਾਰ ਫੌਜ ਕੰਵਰ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਵਿੱਚ ਮੁਲਤਾਨ ਨੂੰ ਤੋਰੀ ਗਈ ਤੇ ਮਿਸਰ

1. ਡਾਕਟਰ ਚੋਪੜਾ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ ਪੰਜਾਬ ਐਂਜ਼ ਦੇ ਸੇਵਰੇਨ ਸਟੇਟ (ਪੰਨਾ 163) ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਪਹਿਲੇ ਪਹਿਲ ਸਨ 1803 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਆਏ ਸਨ, ਪਰ ਪਹਿਲੀ ਪ੍ਰਸਿੱਧੀ ਆਪ ਨੂੰ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਆਖਰੀ ਘੇਰੇ ਵਿੱਚ ਪ੍ਰਾਪਤ ਹੋਈ ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਆਪ ਇਕ ਬਾਤਰੀ ਦੀ ਕਮਾਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਹ ਉਹ ਸਮਾਂ ਸੀ ਜਦ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸਰਦਾਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਛੱਡ ਅਤੇ ਪੋਠੋਹਾਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸੁਖਾਂ ਦੀ ਜਾਰੀਰ ਮਿਲੀ ਸੀ। ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇੰਨੀ ਦਿਨੀਂ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਕੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਭੀ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਿਆ ਹੋਵੇ।
2. ਜੇ ਡਾਕਟਰ ਚੋਪੜਾ ਦੀ ਉਪੋਕਤ ਤਾਰੀਖ ਸੰਨ 1803 ਈਸਵੀ ਠੀਕ ਹੈ, ਜਦ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਏ ਦੱਸੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਘੱਟੋ ਘੱਟ 18 ਕੁ ਸਾਲ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਹਿਸਾਬ ਨਾਲ ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ਸੰਨ 1785 ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਚਲਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ। ਪਰ ਇਹ ਸਿਰਫ ਹਿਸਾਬੀ ਅਨੁਮਾਨ ਹੀ ਹੈ। ਕੋਈ ਭਰੋਸੇ ਯੋਗ ਗਵਾਹੀ ਮਿਲਣ ਤੱਕ ਯਕੀਨੀ ਤੌਰ ਤੇ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਦੀਵਾਨ ਚੰਦ ਉਸ ਦਾ ਨਾਇਬ ਮੁਕੱਰਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਮੁਹਿੰਮ ਦੇ ਨਾਲ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲੇ ਭੀ ਸਨ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਘੇਰਾ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਤਾਂ ਦੱਖਣ ਦੀ ਬਾਤਰੀ ਦੀ ਬਾਹੀ ਦੀ ਕਮਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਸੀ। ਦੂਸਰੀਆਂ ਬਾਤਰੀਆਂ ਸਰਦਾਰ ਦਲ ਸਿੰਘ ਨਹੇਰਨਾ, ਸਰਦਾਰ ਅਮੀਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਂਵਾਲੀਆਂ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆਂ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠਾਂ ਸਨ। ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਹਾਕਮ ਨਵਾਬ ਮੁਜ਼ੱਫਰ ਖਾਨ ਨੇ ਭੀ ਕਾਫੀ ਤਿਆਰੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਆਪਣੀ ਮੱਦਦ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਜਹਾਦ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਬੇ-ਸ਼ੁਮਾਰ ਮੁਲਖੱਈਆ ਭੀ ਇਕੱਠਾ ਕਰ ਲਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਮੁਕਾਬਲੇ ਤੇ ਡਟਿਆ ਹੋਇਆ ਫੌਜ ਦੀ ਆਪ ਕਮਾਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਖੁਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਇਸ ਵੇਲੇ ਮੁਲਤਾਨ ਮੌਜੂਦ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਪਰ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਰੋਜ਼ਾਨਾ ਘੇਰੇ ਅਤੇ ਜੰਗ ਸੰਬੰਧੀ ਹਿਦਾਇਤਾਂ ਭੇਜਦਾ ਸੀ। ਉਸ ਦੀ ਮਨਸ਼ਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਕੇ ਕੋਈ ਖ਼ਤਰਾ ਨਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਬਲਕਿ ਘੇਰੇ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਤ ਕਰ ਕੇ ਮੁਜ਼ੱਫਰ ਖਾਨ ਨੂੰ ਕਿਲਾ ਖਾਲੀ ਕਰਨ ਲਈ ਮਜ਼ਬੂਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਪਰ ਤਾਂ ਭੀ ਕਈ ਵਾਰੀ ਇੱਕੋ ਦੁੱਕੇ ਹਲਕੇ ਹੱਲੇ ਤੇ ਝੜਫਾ ਕਦੀ ਕਦੀ ਹੋ ਗੀ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਗੋਲਾਬਾਰੀ ਲਗਾਤਾਰ ਜ਼ਾਰੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਮੌਕੇ ਤੇ ਭੰਗੀਆਂ ਵਾਲੀ ਤੋਪ ਜਮਜ਼ਮਾ ਲਾਹੌਰੋਂ ਮੰਗਵਾ ਕੇ ਚਾਰ ਵਾਰੀ ਇੱਥੇ ਚਲਾਈ ਗਈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿਲੇ ਦੀ ਦੀਵਾਰ ਜਰਜਰੀ ਹੋ ਗਈ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਇਕ ਬੜੀ ਅਜੀਬ ਘਟਨਾ ਮੁਨਸ਼ੀ ਗੁਲਾਬ ਜੀਲਾਨੀ ਨੇ ਆਪਣੀ ਲਿਖਤ 'ਜੰਗ ਮਲਤਾਨ' ਵਿੱਚ ਦਿੱਤੀ ਹੈ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਮੈਂ ਭੇਜ ਬਦਲਾ ਕੇ ਸੂਹੀਏ ਦਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪਟੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਕੇਸਾਂ ਵਾਂਙ ਉਪਰ ਨੂੰ ਲਪੇਟੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਆਖੀਰ ਦੇ ਦਿਨ (੨ ਜੂਨ ਸੰਨ ੧੮੧੮) ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਜਦ ਮੈਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਸੂਹਾਂ ਲੈਣ ਲਈ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਵਿੱਚ ਫਿਰ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਤਾਂ ਤੋਪਖਾਨੇ ਦੇ ਇਕ ਪਾਸਿਉਂ ਮੈਨੂੰ ਘਬਰਾਹਟ ਵਿੱਚ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਾਈ ਪਈਆਂ। ਮੈਂ ਜਲਦੀ ਨਾਲ ਓਧਰ ਨੂੰ ਹੋ ਗਿਆ। ਕੀ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਬਾਰਾਂ ਤੇਰਾਂ ਸਿੰਘ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਝਗੜ ਰਹੇ ਸਨ ਤੇ 'ਪਹਿਲੇ ਮੈਂ', 'ਪਹਿਲੇ ਮੈਂ' ਕਹਿ ਰਹੇ ਸਨ। ਨਜ਼ਦੀਕ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤੋਪ ਦਾ ਪਹੀਆ ਟੁੱਟਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਨੇ ਤਜਵੀਜ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਜੇ ਇਸ ਟੁਟੇ ਹੋਏ ਪਹੀਏ ਦੀ ਥਾਂ ਅਸੀਂ ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਆਪਣਾ ਮੋਢਾ ਡਾਹੀਏ ਤਾਂ ਇਹ ਤੋਪ ਕੰਮ ਕਰ ਸਕਦੀ ਹੈ ਤੇ ਸਾਡੇ ਪਾਸਿਉਂ ਢਿੱਲੀ ਪੈ ਰਹੀ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਮਾਰ ਫੇਰ ਤੇਜ਼ ਹੋ ਜਾਏ ਗੀ। ਇਹ ਤਜਵੀਜ਼ ਸੁਣ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਿੰਘ ਵਿੱਚੋਂ ਹਰ ਕੋਈ 'ਪਹਿਲੇ ਮੈਂ', 'ਪਹਿਲੇ ਮੈਂ' ਕਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਸ਼ੇਰ ਮਚਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਤਨੇ ਨੂੰ ਇਕ ਸਿੰਘ ਨੇ, ਜੋ ਅਫ਼ਸਰ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਕਿਹਾ ਕਿ ਮੇਰੀ ਗੱਲ ਸੁਣੋ। ਪਹਿਲਾਂ ਮੈਂ ਆਪਣਾ ਮੋਢਾ ਡਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ, ਮੇਰੇ ਪਿੱਛੋਂ ਦਹਿਣੇ ਵਾਲਾ ਸਿਪਾਹੀ ਤੇ ਉਸ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਦੇ ਬਾਏ ਵਾਲਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਆਪਣਾ ਮੋਢਾ ਡਾਹੁੰਦੇ ਚਲੇ, ਫੇਰ ਜੇ ਗੁਰੂ

ਨੂੰ ਭਾਵੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਰਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਵਾਰੀ ਵਾਰੀ ਮੋਢਾ ਡਾਹ ਕੇ ਤੋਪ ਦੇ ਧਮਾਕੇ ਨਾਲ ਦਸ ਗਿਆਰਾਂ ਆਦਮੀ ਫਨਾਹ ਹੋ ਗਏ ਪਰ ਤੋਪ ਚਲਾਉਂਦੇ ਗਏ। ਇਤਨੇ ਨੂੰ ਜਰਜਰੀ ਹੋਈ ਕਿੱਲੇ ਦੀ ਕੰਧ ਵਿੱਚ ਪਾੜ ਪੈ ਗਿਆ ਤੇ ਸਿੰਘ ਦੀਵਾਰ ਉੱਤੇ ਚੜ ਗਏ।

ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਗੁਲਾਮ ਜੀਲਾਨੀ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਸ ਸਾਕੇ ਨੂੰ ਵੇਖ ਕੇ ਮੈਂ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸਾਂ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਮੇਰਾ ਜੀ ਭੀ ਉਛਾਲੇ ਮਾਰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਭੀ ਆਪਣਾ ਮੋਢਾ ਇਸ ਪਹੀਏ ਦੇ ਹੇਠਾਂ ਦੇ ਦੇਵਾਂ ਅਤੇ ਜੇ ਮੈਂ ਜੀਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਇਸ ਲਈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਇਸ ਸੂਰਮਗਤੀ ਦੀ ਕਹਾਣੀ ਨੂੰ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜੀਉਂਦਾ ਛੱਡ ਜਾਵਾਂ।

ਇਹ ਇਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਹੀ ਗੱਲ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦੀ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਮੌਕਾ ਤਾੜ ਕੇ ਅਕਾਲੀ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਨਿਹੰਗ¹ ਨੇ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੇ ਜਾ ਧਾਵਾ ਬੋਲਿਆ। ਨਵਾਬ ਮੁਜ਼ੱਫਰ ਖਾਨ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰਾਂ ਸਮੇਤ ਮੁਕਾਬਲੇ ਲਈ ਆਇਆ ਪਰ ਖਾਲਸਾ ਦੀ ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹੇ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਗਈ ਤੇ ਸਿੰਘ ਅਕਾਲ ਅਕਾਲ ਗੂੰਜਾਉਂਦੇ ਅੰਦਰ ਧਸਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਮੁਜ਼ੱਫਰ ਖਾਨ ਆਪਣੇ ਪੰਜ ਪੁੱਤਰਾਂ ਸਮੇਂ ਤ ਲੜਦਾ ਹੋਇਆ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਜੇਹੜੇ ਸੂਰਮੇ ਸਾਰਿਆਂ ਨਾਲੋਂ ਮੋਹਰੇ ਸਨ ਤੇ ਜੋ ਪਾੜ ਰਾਹੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਦਾਖਲ ਹੋਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਭੀ ਸੀ। ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਮੁਕਾਬਲੇ ਲਈ ਡਟਿਆ ਹੋਇਆ ਨਵਾਬ ਮੁਜ਼ੱਫਰ ਖਾਨ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਾਹ ਨਿਵਾਜ਼ ਖਾਨ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਹੀ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਜਖਮੀ ਭੀ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ਮੋਢੇ ਤੇ ਤਲਵਾਰ ਦਾ ਘਾਓ ਲੱਗਾ ਸੀ। ਨਵਾਬ ਮੁਜ਼ੱਫਰ ਖਾਨ ਦਾ ਵੱਡਾ ਪੁੱਤਰ ਸਰਫ਼ਰਾਜ਼ ਖਾਨ ਤੇ ਇਕ ਛੋਟਾ ਜੁਲਫ਼ਿਕਾਰ ਖਾਨ ਜੰਗੀ ਕੈਦੀਆਂ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿੱਚ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚਾਏ ਗਏ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਲਈ ਪੈਨਸ਼ਨ ਤੇ ਜਾਗੀਰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਸੂਬਾ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਲਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਥਾਓ ਥਾਂਈ ਆਪਣੇ ਹਾਕਮ ਮੁਕਰੱਰ ਕੀਤੇ ਤਾਂ ਰੰਗਪੁਰ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।²

ਅਹਿਮਦ ਵਿੱਚ ਸਰਦਾਰ ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਏ ਤੇ ਤਲਬੇ ਵਿੱਚ ਖ਼ਾਲਸਾ ਵਤਹਿ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਦੇ ਠਾਣੇ ਨੀਯਤ ਹੋਏ।

1. ਕਈ ਇਕ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਵੇਲੇ ਹੱਲਾ ਕਰਕੇ ਅੱਗੇ ਵਧਣ ਵਾਲੇ ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘ ਦਾ ਨਾਮ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਠੀਕ ਨਾਮ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ। ਬਾਬਾ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਆਪਦੀ ਪੁਸਤਕ ਜੀਵਨ ਬ੍ਰਿਤਾਂਤ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਅਕਾਲੀ ਵਿੱਚ ਕਾਫੀ ਬਹਿਸ ਕੀਤ ਹੈ ਦੇਖੋ ਦੂਜੀ ਐਡੀਸ਼ਨ, ਪੰਨਾ 98-102।
2. ਸੋਹਨ ਲਾਲ, ਉਮਦਾਤੁ-ਤਵਾਰੀਖ਼, ਦਫ਼ਤਰ ਦੋਮ, 210-21; ਲਤੀਫ਼, ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ, ੪੧੦-੧੩; ਹਾਦੀ ਹਸਨ ਤੇ ਰਜ਼ੱਬ ਅਲੀ, ਰਈਸਾਨਿ-ਪੰਜਾਬ 64; ਗਿਫ਼ਿਨ, ਪੰਜਾਬ ਚੀਫ਼ਸ, ੨੪੧; ਗੁਲਾਮ ਜੀਲਾਨੀ, ਜੰਗ ਮੁਲਤਾਨ, 27।

ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਚੜ੍ਹਾਈ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਅਫ਼ਗ਼ਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਖੱਪ ਪੈ ਗਈ । ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਕਾਮਰਾਨ ਵਲੋਂ ਧੋਖੇ ਨਾਲ ਵਜ਼ੀਰ ਫ਼ਤਹਿ ਖਾਨ ਦੇ ਕਤਲ ਨੇ ਤਰਖੱਲੀ ਮਚਾ ਦਿੱਤੀ । ਫ਼ਤਹਿ ਖਾਨ ਬਾਰਕਜ਼ਈ ਕਬੀਲੇ ਦਾ ਇਕ ਸਿਰ-ਕੱਢ ਸਰਦਾਰ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪੰਜਾਹ ਕੁ ਭਰਾ ਸਨ ਜੋ ਸਾਰੇ ਹੀ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਹਾਕਮ ਜਾਂ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਅਫ਼ਸਰ ਸਨ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਬਦਲੇ ਦੀ ਅੱਗ ਭੜਕ ਉੱਠੀ ਤੇ ਥਾਉਂ ਥਾਈਂ ਬਗ਼ਾਵਤ ਹੋ ਗਈ । ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਹਾਕਮ ਮੁਹੰਮਦ ਅਜ਼ੀਮ ਖਾਨ ਨੇ ਕਾਮਰਾਨ ਨੂੰ ਭਾਂਜ ਦੇ ਕੇ ਦੱਖਣ ਵੱਲ ਨੂੰ ਧੱਕ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਸ਼ਾਹ ਮਹਿਮੂਦ ਦੀ ਥਾਂ ਘੋਮੂਰ ਸ਼ਾਹ ਦੁੱਰਾਨੀ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਾਹ ਅਯੂਬ ਨੂੰ ਕਾਬਲ ਦਾ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ।

ਇਸ ਰਾਜ-ਰੋਲੇ ਵੇਲੇ ਖਟਕਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਬਗ਼ਾਵਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਅਟਕ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਇਕ ਸਿੱਖ ਫੌਜੀ ਦਸਤੇ ਤੇ ਅਚਾਨਕ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਪਿੱਛੇ ਹਟਣ ਪਰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਗਏ । ਆਪਣੀ ਸਰਹੱਦ ਤੇ ਪੈਦਾ ਹੋ ਰਹੇ ਖਤਰੇ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਕੇ ਖੁਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਫੌਜੀ ਤਿਆਰੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਪ ਇਕ ਤਕੜੀ ਫੌਜ ਨਾਲ ਅਟਕੋਂ ਪਾਰ ਲੰਘ ਕੇ ਨੌਸ਼ਹਿਰੇ ਵਿੱਚ ਦੀ ੨੦ ਨਵੰਬਰ ਸੰਨ ੧੮੧੮ ਨੂੰ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਜਾ ਪੁੱਜਾ । ਅੱਗੇ ਕੋਈ ਅੜ ਨਾ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਯਾਰ ਮੁਹੰਮਦਖਾਨ ਭੱਜ ਕੇ ਯੂਸਫ਼ਜ਼ਈ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਵੜਿਆ । ਮਹਾਰਾਜਾ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਠਹਿਰਿਆ ਤੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਅਤੇ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਨ ਦੇ ਭਰਾ ਜਹਾਨਦਾਦ ਖਾਨ ਵਜ਼ੀਰਖੇਲ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕਰ ਕੇ ਅਟਕ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪਿਆ ।

ਜਦ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਹਰੋਂ ਪਾਸ ਖਬਰ ਪੁੱਜੀ ਕਿ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਨ ਤੇ ਯਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਨ ਨੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਆ ਦੱਬਿਆ ਹੈ ਤੇ ਜਹਾਨਦਾਦ ਖਾਨ ਨੂੰ ਹਸਤਨਗਰ ਨੂੰ ਭਜਾ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਦਲ ਸਿੰਘ, ਸਰਦਾਰ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਮਲਵਈ, ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲੇ, ਸਰਦਾਰ ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲੇ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫੌਜ ਦੇ ਕੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਕੀਤੇ ਤੇ ਪਿੱਛੇ ਮਿੱਸਰ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੱਦਦ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਏ ਨੂੰ ਖੈਰਾਬਾਦ ਦੀ ਹਵਾਜ਼ਤ ਲਈ ਮੁਕੱਰਰ ਕੀਤਾ । ਖ਼ਾਲਸਈ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਮੁੜ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ । ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਾ ਦੇਖ ਕੇ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖਾਨ ਨੇ ਆਪਣੇ

ਵਕੀਲ ਭੇਜ ਕੇ ਪੰਜਾਹ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਦੀਆਂ ਹੁੰਡੀਆਂ, ਕੁਝ ਘੋੜੇ ਫਲਾਂ ਦੀ ਡਾਲੀ ਤੇ ਹੋਰ ਤੋਹਫੇ ਨਜ਼ਰਾਨੇ ਵਲੋਂ ਭੇਜੇ ਤੇ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਈਣ ਮੰਨ ਲਈ ਜਿਸ ਪਰ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਵਾਪਸ ਲਾਹੌਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪਈਆਂ। ਇਹ ਗੱਲ ਦਸੰਬਰ ੧੮੧੮ ਦੀ ਹੈ।^੧

❖

---

1. ਸੋਹਨ ਲਾਲ, ਉਮਦਾਤੁ-ਤਵਾਰੀਖ, ਦਫਤਰ ਦੋਮ, 227-40; ਲਤੀਫ਼ ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ 414-16

ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ

ਮੁਲਤਾਨ ਤੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਨੂੰ ਨਿਵਾ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਨਜ਼ਰ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵੱਲ ਹੋਈ। ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਹਾਕਮ ਜੱਬਾਰ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਵਜ਼ੀਰ ਪੰਡਤ ਬੀਰ ਧਰ ਪਠਾਨ ਦੀ ਨਿਗਾਹ ਕੁਵੱਲੀ ਦੇਖ ਕੇ ਦੇਸ਼ੋਂ ਭੱਜ ਨਿਕਲਿਆ ਤੇ ਪਲਾਹ ਲਈ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਬੜੀ ਆਓ ਭਗਤ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਉਸ ਪਾਸੋਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇਸ਼ ਸੰਬੰਧੀ ਪੂਰੀ ਪੂਰੀ ਵਾਕਫੀਅਤ ਹਾਸਲ ਕਰ ਕੇ ਮੁਹਿੰਮ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਲਈ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ¹ ਤੇ ਰਸਤਾ ਸਾਫ਼ ਕਰਨ ਲਈ ਆਪਣੇ ਵਕੀਲ ਲਾਲਾ ਕਿਸ਼ਨ ਦਿਆਲ ਨੂੰ ਰਾਜ਼ੋਰੀ ਵੱਲ ਭੇਜਿਆ। ਉਹ ਰਾਜਾ ਅਗਰ ਖ਼ਾਨ ਰਾਜ਼ੋਰੀ ਵਾਲੇ ਤੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਬਾਤ ਪੱਕੀ ਕਰਕੇ ਫੱਗਣ ਸੰਮਤ 1874 (ਫਰਵਰੀ 1819) ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਾਪਸ ਆਇਆ ਤੇ ਮਿੱਸਰ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦ ਰਾਹੀਂ ਸਾਰਾ ਹਾਲ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਅੱਗਰ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਕੇਸਰ ਦੇ ਪੰਜੇ ਵਾਲਾ ਇਕਰਾਰ ਨਾਮਾ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੁਰੰਧ ਖਾ ਕੇ ਪ੍ਰਣ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਇੱਧਰ ਰਾਜ਼ੋਰੀ ਵੱਲ ਆਉਣਗੀਆਂ ਤਾਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਇਸ ਪਾਸੇ ਦੇ ਕੰਮ ਕਾਜ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਆਵੇਗਾ ਅਤੇ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਮਿੱਤ੍ਰਾਨਾ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਐਨ ਖੁਸ਼ੀ ਸਮਝੀ ਜਾਵੇਗੀ।²

ਚੇਤ 1876 (ਸੰਨ 1819) ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਸਿੰਘ ਸਾਹਿਬ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਆਹਲੂਵਾਲੀਏ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕਰਕੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਵਾਲੀ ਫੌਜ ਦੇ ਤਿੰਨ ਹਿੱਸੇ ਬਣਾਏ ਗਏ। ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਮਿੱਸਰ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠਾਂ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਹਿੱਸੇ ਵਿੱਚ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲੇ ਸਨ ਜੋ ਮੁਹਿੰਮ ਦੇ ਜਰਨੈਲ ਦੇ ਖ਼ਾਸ ਮੱਦਦਗਾਰ ਸਨ। ਸਰਦਾਰ ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲੇ, ਸਰਦਾਰ ਜਵਾਲਾ ਸਿੰਘ, ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਆ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਰਤਨ ਸਿੰਘ ਭੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਨ। ਦੂਸਰਾ ਹਿੱਸਾ ਕੰਵਲ ਖ਼ਾਲਸਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠਾਂ ਪਹਿਲੇ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਦੀ ਕੁਮਕ ਲਈ ਨਿਯਤ ਹੋਇਆ। ਤੀਸਰਾ ਹਿੱਸਾ ਖ਼ੁਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠਾਂ ਵਜ਼ੀਰਾਬਾਦ ਜਾ ਉਤਰਿਆ ਤਾਂ ਕਿ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਜਿੱਥੇ ਲੋੜ ਹੋਵੇ ਮੱਦਦ ਪਹੁੰਚਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਰਾਸ਼ਨ ਤੇ ਹੋਰ ਸਾਮਾਨ ਪਹੁੰਚਾਉਂਦਾ ਰਹੇ।

-
1. ਲਤੀਫ਼, ਹਿਸਟੀ ਐਂਡ ਦੀ ਪੰਜਾਬ, ੪੧੭
  2. ਸੋਹਨ ਲਾਲ, ਉਮਾਦਾਤੁ-ਤਵਾਰੀਖ਼, ਹਿੱਸਾ ਚੌਥਾ, ੨੪੬

ਮਿੱਸਰ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦ ਦੇ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਨੇ, ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲੇ ਸਨ, ਰਾਜੌਰੀ ਵੱਲ ਨੂੰ ਧਾਈ ਕੀਤੀ। ਰਾਜਾ ਖਬਰ ਸੁਣਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਭੱਜ ਨਿਕਲਿਆ, ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਪੁੱਤ੍ਰ ਰਹੀਮੁੱਲਾ ਖਾਨ ਮਿੱਸਰ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦ ਨੂੰ ਆ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਰਹੀਮੁੱਲਾ ਖਾਨ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਪਾਸ ਗੁਜਰਾਤ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਜੇ ਦਾ ਖਿਤਾਬ ਦੇ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਥਾਂ ਮੁਕੱਰਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜੂਨ ਦੇ ਮਹੀਨੇ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦ ਰਾਜੌਰੀ ਨੂੰ ਫਤਹਿ ਕਰ ਕੇ ਬਹਿਰਾਮ-ਗਲੇ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਪੁਛਣ ਦੇ ਰਾਜਾ ਜ਼ਬਰਦਸਤ ਖਾਨ ਪਾਸੋਂ ਈਣ ਮਨਾ ਕੇ ਅੱਧ ਜੂਨ ੧੮੧੯ ਨੂੰ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਸੁਪੀਨ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸੜਕ ਦੇ ਸਰਾਏ ਅਲੀ ਜਾ ਉਤਰੀਆਂ। ਉਧਰੋਂ ਸਰਦਾਰ ਜੱਬਾਰ ਖਾਨ ਪੀ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਲਈ ਆ ਡਟਿਆ। ੪ ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਬੜੇ ਘਮਸਾਨ ਦੀ ਲੜਾਈ ਹੋਈ, ਪਰ ਸਿੰਘਾਂ ਅੱਗੇ ਪਠਾਣ ਟਿਕ ਨਾ ਸਕੇ ਤੇ ਮੈਦਾਨ ਛੱਡ ਗਏ। ਜੱਬਾਰ ਖਾਨ ਜ਼ਖਮੀ ਹੋ ਕੇ ਤਿੰਬਰੋਂ ਨੂੰ ਭੱਜ ਗਿਆ ਤੇ ਉਥੋਂ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਜਾ ਪੁੱਜਾ। ਖਾਲਸੇ ਦਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕਸ਼ਮੀਰ ਪਰ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਕੀਤੀ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਦੀਪਮਾਲਾ ਕੀਤੀ ਗਈ।¹

ਕਸ਼ਮੀਰ ਸੰਬੰਧੀ ਕੁਝ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਲਈ ਫਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁਦੀਨ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ, ਪਰ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਜਾਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਉਸ ਨੂੰ ਰਾਜੌਰੀ ਤੋਂ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਵਲੋਂ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਕੋਈ ਪੱਕਾ ਹਾਕਮ ਮੁਕੱਰਰ ਹੋ ਕੇ ਆਉਣ ਤੱਕ ਉਥੇ ਫੌਜ ਪ੍ਰਬੰਧ ਰਿਹਾ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹੁਕਮ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਦੀਵਾਨ ਰਾਮ ਦਿਆਲ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਸਣੇ ਤਿੰਬਰੋਂ ਨੌਸ਼ਹਿਰੇ ਤੇ ਅਜ਼ੀਮ ਗੜ੍ਹ ਜਾਵੇ, ਦੀਵਾਨ ਮੋਤੀ ਰਾਮ ਪਹਾੜੀ ਰਾਜਿਆਂ ਨੂੰ ਫੌਜ ਨਾਲ ਰਾਜੌਰੀ ਤੇ ਪੁਣਛ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰੇ, ਭਈਆ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਥੰਨੇ ਵਿੱਚ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਰਖ ਕੇ ਕਿੱਲ੍ਹਾ ਮਾਰ ਅਤੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਸਰ ਕਰੇ, ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ, ਸਰਦਾਰ ਜੁਆਲਾ ਸਿੰਘ ਭੜਾਣੀਆ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਦਲ ਸਿੰਘ ਸਿਰੀਨਗਰ ਤੇ ਬਾਰਾਮੂਲੇ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਮਿੱਸਰ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ। ਦੀਵਾਨ ਦੇਵੀ ਦਾਸ ਨੂੰ, ਜੋ ਹਿਸਾਬ ਕਿਤਾਬ ਦਾ ਚੰਗਾ ਜਾਣੂ ਸੀ, ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੀ ਆਮਦਨੀ ਤੇ ਖਰਚ ਸੰਬੰਧੀ ਰਿਪੋਰਟ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ। ਮਿੱਸਰ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦ ਨੂੰ ਪੱਕੀ ਤਾਰੀਖ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਵਸਨੀਕਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਿਆਲ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਭੀ ਕਿਸੇ ਕਿਸਮ ਦੀ ਕੋਈ ਤਕਲੀਫ ਨਾ ਪਹੁੰਚਾਈ ਜਾਵੇ।²

3. ਸੋਹਨ ਲਾਲ, ਉਮਦਾਤੁ ਤਵਾਰੀਖ, ਦਫਤਰ ਚੋਮ, 246-60; ਲਤੀਫ, ਹਿਸਟੀ ਐਂਡ ਦੀ ਪੰਜਾਬ, 417-18; ਬਾਬਾ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ, ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਆ, 72-86।

4. ਸੋਹਨ ਲਾਲ, ਉਮਦਾਤੁ-ਤਵਾਰੀਖ, ਦਫਤਰ ਚੋਮ 259

ਇਸ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿੱਚ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲੇ, ਸਰਦਾਰ ਜੁਆਲਾ ਸਿੰਘ ਭੜਾਣੀਏ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਦਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦੀ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਬੜੀ ਪ੍ਰਸ਼ੰਸਾ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਕੀਲਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀਆਂ ਕੀਮਤੀ ਪੇਸ਼ਾਂਕਾਂ ਬਖਸ਼ੀਆਂ।

ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਹਾਕਮ ਦੀਵਾਨ ਮੋਤੀ ਰਾਮ ਮੁਕੱਰਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ, ਪਰ ਚੂੰਕਿ ਉਥੇ ਦੀਆ ਗੁੰਝਲਾਂ ਨੂੰ ਉਹ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਲਝਾ ਨਾ ਸਕਿਆ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਏ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ।¹

---

1. ਸੋਹਨ ਲਾਲ, ਉਮਦਾਤੁ-ਤਵਾਰੀਖ, ਦਫਤਰ ਦੋਮ, 259-611; ਬਾਬਾ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ, ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਆ, 91

ਮਾਈ ਸਦਾ ਕੌਰ ਦਾ ਮਾਮਲਾ

ਸੰਮਤ 1878 ਮੁਤਾਬਕ ਸੰਨ 1821 ਈਸਵੀ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸੱਸ ਮਾਈ ਸਦਾ ਕੌਰ ਕਨ੍ਹਈਆ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਹੋ ਗਈ। ਕਾਰਨ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਦੋ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੇ ਕੰਵਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਕੰਵਰ ਤਾਰਾ ਸਿੰਘ ਮਾਈ ਸਦਾ ਕੌਰ ਦੀ ਲੜਕੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਮਹਿਤਾਬ ਕੌਰ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਸਨ। ਇਹ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆਪਣੀ ਨਾਨੀ ਪਾਸ ਰਿਹਾ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਸਬਾ ਬਟਾਲਾ ਮਾਈ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸੋਂ ਮੰਗਿਆ। ਮਾਈ ਸਦਾ ਕੌਰ ਇਹ ਦੇਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਸੀ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਵਧਦੀ ਗਈ। ਮਾਈ ਸਦਾ ਕੌਰ ਕਈ ਵਾਰੀ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਵੱਧ ਘੱਟ ਭੀ ਬੋਲ ਦਿਆ ਕਰਦੀ ਸੀ। ਅਗਸਤ ਦੇ ਆਖੀਰ ਵਿੱਚ ਜਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਤਰਨ ਤਾਰਨ ਤੋਂ ਇਸ਼ਲਾਨ ਕਰ ਕੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆਏ ਤੇ ਇਥੋਂ ੯ ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜੇ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਗਾਮੋਂ ਖਾਨ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਗੱਲ ਬਾਤ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਪਰ ਕੋਈ ਫੈਸਲਾ ਹੁੰਦਾ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਉਂਦਾ। 5 ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਦੁਸਹਿਰਾ ਕਰ ਕੇ ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ਜਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਸ਼ਾਹਦਰੇ ਜਹਾਂਗੀਰ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦੇ ਮਕਬਰੇ ਮਨਕੇਰੇ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਲਈ ਫੌਜ ਦਾ ਮੁਆਇਨਾ ਕਰਨ ਲਈ ਪੁੱਜੇ ਤਾਂ ਖਬਰ ਪਹੁੰਚੀ ਕਿ ਮਾਈ ਸਦਾ ਕੌਰ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਬਿਨਾਂ ਰੁਖ਼ਸਤ ਦੇ ਹੀ ਆਪਣੇ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਤੁਰ ਗਈ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਏ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਹੋਵੇ ਮਾਈ ਨੂੰ ਮੋੜ ਕੇ ਲੈ ਆਵੇ। ਸਰਦਾਰ ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਧਾਈ ਕਰਕੇ ਲਾਹੌਰੋਂ ਬਾਰਾਂ ਕੋਹ ਤੇ ਪਿੰਡ ਪੁਲ ਪੁੱਜ ਕੇ ਮਾਈ ਸਦਾ ਕੌਰ ਨੂੰ ਮੋੜ ਲਿਆਂਦਾ ਤੇ ਸ਼ਾਹਦਰੇ ਨਾਲ ਲੈ ਆਇਆ। ਮਾਈ ਸਦਾ ਕੌਰ ਨੇ ਇਥੇ ਆ ਕੇ ਬੜੀ ਖ਼ਫ਼ਰੀ ਜ਼ਾਹਰ ਕੀਤੀ ਤੇ ਕਈ ਕੁਝ ਉਚਾ ਨੀਵਾਂ ਭੀ ਬੋਲ ਗਈ ਤੇ ਇਹ ਭੀ ਧਮਕੀ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਹ ਪੰਜਾਬ ਛੱਡ ਕੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਤੁਰ ਜਾਏਗੀ ਤੇ ਵੱਧਣੀ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਤੇ ਇਲਾਕਾ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਵਿੱਚ ਕਰ ਦੇਵੇਗੀ। ਇਹ ਗੱਲ ਕੇਵਲ ਧਮਕੀ ਤੱਕ ਹੀ ਨਾ ਰਹੀ ਬਲਕਿ ਮਾਈ ਨੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਭੀ ਲਿਖ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਧਣੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਠਾਣਾ ਵੀ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ, ਜੋ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਨੇ ਸੱਤ ਸਾਲ ਪਿੱਛੋਂ ਸੰਮਤ 1885 ਬਿਕ੍ਰਮੀ, ਸੰਨ 1828 ਈਸਵੀ, ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਡਰ ਸੀ ਕਿ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਐਵੇਂ ਕੋਈ ਅਬਤਰੀ ਨਾ ਫੈਲ ਜਾਵੇ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਵੇਲੇ ਮਾਈ ਨੂੰ ਗੁੱਸਾ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਗੁੱਸੇ ਵਿੱਚ ਬੰਦਾ ਕਈ ਵਾਰੀ ਹਾਨੀ ਲਾਭ ਨਹੀਂ ਸੋਚ ਸਕਦਾ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਰਦਾਰ

ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਮੀਜੀਠੀਏ, ਸਰਦਾਰ ਕਰਮ ਸਿੰਘ ਚਾਹਲ ਤੇ ਮੁਨਸ਼ੀ ਸ਼ਿਵ ਦਿਆਲ ਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਮਾਈ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਖਾਲੀ ਕਰਵਾ ਲਵੋਂ। ਮਾਈ ਨੇ ਅੰਤਰਗਤੀ ਲੁਕਵੇਂ ਤੌਰ ਤੇ ਆਪਣੇ ਠਾਣੇਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀਆਂ ਲਿਖ ਦਿੱਤੀਆਂ ਕਿ ਡੱਟ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ। ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਹੋਰ ਫ਼ੌਜ ਮੰਗ ਘੱਲੀ। ਇਸ ਪਰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲੇ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਜੈ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੁਮਕ ਲਈ ਭੇਜਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਜੇਹਲਮੋਂ ਸਿੱਸਰ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦ ਤੇ ਹੋਰ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਭੀ ਇਸੇ ਕੰਮ ਲਈ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ। ਚੁਨਾਚਿ ਮਿਸੱਸਰ ਦੀਵਾਨ ਆਦਿ ਨੇ ਗਾਮੇ ਖ਼ਾਨ ਨਾਲ ਮਿਲ ਕੇ ਬਟਾਲਾ ਤੇ ਅਟੱਲ ਗੜ੍ਹ ਆਦਿ ਕਿਲ੍ਹਿਆਂ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਰਦਾਰ ਦੇਸਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਏ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕੀਤਾ।¹

---

1. ਸੋਹਨ ਲਾਲ, ਉਮਦਾਤੁ-ਤਵਾਰੀਖ, ਦਫਤਰ ਚੋਮ, 290-92, 377; ਬੂਟੇ ਸ਼ਾਹ, ਤਵਾਰੀਖਿ ਪੰਜਾਬ, ਦਫਤਰ ਪੰਜਮ, 190-1।

ਅਟਕ ਉਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ

ਇਸ ਵੇਲੇ ਕੁੰਦੀਆਂ, ਭਕੱਰ ਤੇ ਮਨਕੋਰੇ ਵੱਲ ਦਾ ਦੌਰਾ ਕਰ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਪਹਿਲੀ ਜਮਾਦੀ-ਉਲ-ਅੱਵਲ ਸੰਨ 1237 ਹਿਜਰੀ ਮੁਤਾਬਕ 26 ਜਨਵਰੀ 1822 ਈਸਵੀ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਨ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਬਾਅਦ ਖਬਰਾਂ ਪੁੱਜਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਕਿ ਮੁਹੰਮਦ ਅਜ਼ੀਮ ਖਾਨ ਬਾਰਕਜ਼ਈ ਅੰਦਰੋਜ ਅੰਦਰ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਕੇ ਕੋਈ ਉੱਪਦਰ ਖੜਾ ਕਰਨ ਵਾਲਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦਾ ਜਲਦੀ ਹੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋ ਜਾਣਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ।

12 ਜਮਾਦੀ-ਉ-ਸਾਨੀ, 7 ਮਾਰਚ 1822, ਨੂੰ ਜਦ ਕਿ ਹੌਲੀ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਬਾਹਰ ਦੇ ਵਕੀਲਾਂ ਨੂੰ ਬਖ਼ਸ਼ੀਸ਼ਾ ਮਿਲ ਰਹੀਆਂ ਸਨ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮਿੱਸਰ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦ ਨੂੰ ਇਕੱਲ ਵਾਂਝੇ ਲਿਜਾ ਕੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਲਾਹੀ ਬਖ਼ਸ਼, ਸ਼ਿਵ ਪ੍ਰਸਾਦ ਤੇ ਮਜ਼ਹਰ ਅਲੀ ਨੂੰ ਸਣੇ ਤੋਪਖਾਨੇ ਦੇ ਅਟਕ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੋਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਕੱਕੜ ਗਿੱਲ ਤੇ ਪਤਣੋਂ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਹੋ ਗਏ ਹਨ, ਤੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਅਟਕ ਪੁੱਜ ਜਾਣਗੇ ਤੇ ਤੁਹਾਨੂੰ ਵੀ ਫੌਜ ਸਮੇਤ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਜਲਦੀ ਹੀ ਪੁੱਜ ਜਾਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਦੀਵਾਨ ਕਿਰਪਾ ਰਾਮ ਨੂੰ ਵੀ ਹੁਕਮ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤੇ ਉਹ ਕਾਲੇ ਬਾਗੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਅਟਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਆ ਰਲੇਗਾ ਅਤੇ ਤੀਸਰੇ ਦਿਨ 14 ਜਮਾਦੀ-ਉ-ਸਾਨੀ ਨੂੰ ਮਿੱਸਰ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦ ਨੂੰ ਇੱਕ ਹਾਥੀ ਤੇ ਖ਼ਾਸ ਖ਼ਿਲਾਅਤ ਦੇ ਕੇ ਦਰਿਆਓਂ ਪਾਰ ਤੋਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲੇ, ਸਰਦਾਰ ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਦਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਪੱਕੀ ਕੀਤੀ ਗਈ ਕਿ ਉਹ ਵੀ ਛੇਤੀ ਹੀ ਅਟਕ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਕੂਚ ਕਰ ਜਾਣ।

ਮਿੱਸਰ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦ, ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਸਰਕਰਦੇ ਧਾਈ ਕਰ ਕੇ ਅਟਕ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਉਥੋਂ ਮਿੱਸਰ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੂੰ ਸਾਰਾ ਹਾਲ ਲਿਖ ਭੇਜਿਆ। ਇਹ ਅਰਜ਼ੀ ਸੰਮਤ 1879 ਦੇ ਵਸਾਖੀ ਵਾਲੇ ਦਿਨ 11 ਅਪ੍ਰੈਲ ਸੰਨ 1822 ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਾਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੁੱਜੀ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਮੁਹੰਮਦ ਅਜ਼ੀਮ ਖਾਨ ਬਾਰਕਜ਼ਈ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਯੂਸਫ਼ਜ਼ਈ ਕੌਮ ਦੇ ਕੁਝ ਸਿਰਕੱਢਾਂ ਨੇ ਕਸਮਾਂ ਤੇ ਕੌਲ ਇਕਰਾਰ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਾਸ ਬੁਲਾਇਆ ਹੈ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਕੁਠ ਮੋਹਤਬਰ ਰੋਕ ਰਕਮਾਂ ਦੇ ਕੇ ਬਲਖ ਤੇ ਕੰਧਾਰ ਵੱਲ ਭੇਜੇ ਹਨ ਕਿ ਜਿਤਨੀ ਵੀ ਫੌਜ ਮਿਲ ਜਾਏ ਇਕੱਠੀ ਕਰ ਲਿਆਵਣ। ਉਸ ਦੀ ਨੀਯਤ ਕੁਝ

ਖਰਾਬੀ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦੀ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਕੋਈ ਵਾਕਿਆ ਹੋ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜੋ ਇਲਾਜ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਚੰਗਾ ਹੈ। ਪਹਿਲਾਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੱਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਲੁਕਸ ਛਿਪਣ ਵਾਲੀਆਂ ਪਹਾੜੀ ਖੱਡਾਂ ਸਾਫ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ। ਚੁੰਨਾਂਚਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਸ ਜ਼ਰੂਰੀ ਤੇ ਜਲਦੀ ਦੀ ਲੋੜ ਨੂੰ ਅਨੁਭਵ ਕਰ ਕੇ ਕਾਫ਼ੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਉਥੇ ਬੇਲਦਾਰ ਭੇਜਣ ਦੀ ਤਾਰੀਖੀ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੇ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਵਲੋਂ ਮਿੱਸਰ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹੋਰ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਸਣੇ ਤੋਪਖਾਨਿਆਂ ਤੇ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਅਟਕ ਆ ਪੁੱਜਣ ਅਤੇ ਫੌਜੀ ਤਿਆਰੀਆਂ ਤੇ ਪਹਾੜਾਂ ਦੀਆਂ ਖੱਡਾਂ ਨੂੰ ਸਾਫ ਕਰਵਾਏ ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਖਬਰਾਂ ਜਦ ਮੁਹੰਮਦ ਅਜ਼ੀਮ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਸੁਣੀਆਂ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਆਪਦੀਆਂ ਜ਼ਾਹਰਾ ਤਿਆਰੀਆਂ ਢਿੱਲੀਆਂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਤੇ ਕਾਬਲ ਨੂੰ ਮੁੜ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਮੁੜ ਜਾਣ ਨਾਲ ਅਟਕ ਦੇ ਗਵਾਂਢ ਵਿੱਚ ਸੁੱਖ ਸ਼ਾਂਤੀ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਮਿੱਸਰ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦ, ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹੋਰ ਸਰਦਾਰ ਫੌਜਾਂ ਸਮੇਤ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਮੁੜ ਗਏ।¹

‘ਰਈਸਾਨਿ ਪੰਜਾਬ’ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਰੰਢਗੜ੍ਹ, ਠੇਰੀ, ਨਰੀ ਨਾਰੀ, ਦੁਠੇਰੀ, ਜਹਾਂਗੀਰਾਂ ਅਤੇ ਯੂਸਫ਼ਜ਼ਈ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿੱਚ ਲੜਿਆ ਸੀ।²

---

1. ਸੋਹਨ ਲਾਲ, ਉਮਦਾਤੁ-ਤਵਾਰੀਖ, ਦਫਤਰ ਦੋਮ, 295-96

2. ਹਾਦੀ ਹਸਨ ਤੇ ਰਜ਼ੱਬ ਅਲੀ, ਰਈਸਾਨਿ ਪੰਜਾਬ 65. ਹੋਰ ਦੇਖੋ ਗਿ੍ਫ਼ਿਨ, ਪੰਜਾਬ ਚੀਫ਼ਸ (1890), ਜ਼ਿਲਦ 1, 241

ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਬਰੇਲਵੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਹਿੰਮ

ਸੰਨ 1826 ਵਿੱਚ ਬਰੇਲੀ ਦਾ ਇਕ ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਬੰਗਾਲ, ਬਿਹਾਰ ਅਤੇ ਯੂ ਪੀ ਦੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਇਲਾਕੇ ਤੋਂ ਰੁਪਇਆ ਤੇ ਆਦਮੀ ਇਕੱਠੇ ਕਰ ਕੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਜਹਾਦ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਨਾਲ ਸਰਹੱਦ ਤੇ ਆ ਪੁੱਜਾ ਤੇ ਪਠਾਣਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰਲਾ ਲਿਆ।¹ ਸੰਨ 1827 ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਯੂਸਫ਼ਜ਼ਈ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪੰਜਤਾਰ ਦੇ ਮੁਕਾਮ ਤੇ ਆ ਗਿਆ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਬੁਧ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਨੂੰ ਫੌਜ ਦੇ ਕੇ ਸੱਯਦ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਹਿੰਮ ਤੇ ਭੇਜਿਆ। ਜਹਾਂਗੀਰਾ ਦੇ ਮੁਕਾਮ ਤੇ ਸੱਯਦ ਦੇ ਸਾਥੀ ਪਠਾਣਾਂ ਨਾਲ ਇੱਕ ਲੜਾਈ ਹੋ ਪਈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਪਠਾਣਾਂ ਨੂੰ ਹਾਰ ਹੋਈ। ਪਰ ਚੁੰਕਿ ਸਰਹੱਦ ਤੇ ਸਾਰਾ ਮੁਲਖੱਈਆ ਮਜ਼ਹਬੀ ਜੋਸ਼ ਵੱਚ ਆਇਆ ਹੋਇਆ ਵਿਗੜ ਰਿਹਾ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਜਗਤ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਕਈ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਇਆ ਇਨਾਮ ਦੇ ਕੇ ਜਹਾਦੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਰਦਾਰ ਬੁਧ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਨੀਯਤ ਕੀਤਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨ੍ਹਾਂ ਰਾਜਾ ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ, ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਜਮਾਦਾਰ ਖੁਸ਼ਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਮੱਦਦ ਲਈ ਤੋਰਿਆ। ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਰਵਾਂ ਰਵੀ ਪੁੱਜ ਪਈਆਂ ਤੇ 8 ਫੱਗਣ 1883, 23 ਫਰਵਰੀ ਸੰਨ 1827, ਨੂੰ ਅਕੋੜਾ ਦੀ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਸੱਯਦ ਨੂੰ ਹਾਰ ਦੇ ਕੇ ਭਜਾ ਦਿੱਤਾ।

ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਜਦ ਇਸ ਜਿੱਤ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਪੁੱਜੀ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਖੁਸ਼ੀ ਵਿੱਚ ਕੀਮਤੀ ਖ਼ਿਲਾਅਤਾਂ, ਘੋੜੇ ਆਦਿ ਸਰਦਾਰ ਬੁਧ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ, ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲੇ ਤੇ ਹੋਰ ਸਰਦਾਰਾਂ ਲਈ ਮਿਸ਼ਰ ਬੋਲੀ ਰਾਮ ਦੇ ਹੱਥ ਅਟਕ ਭੇਜੇ।²

ਪਰ ਸੱਯਦ ਦੇ ਭਜ ਨਿਕਲਣ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਜ਼ੋਰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਟੁੱਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਸਿੱਖਾ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਟਾਕਰਾ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਇਕ ਰਾਤੀਂ ਅਚਾਨਕ ਹੀ ਹਜ਼ਰੋਂ ਤੇ ਜਾ ਹੱਲਾ ਮਾਰਿਆ ਤੇ ਕੁਝ ਲੁਟ ਮਾਰ ਜਾ ਕੀਤੀ। ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪਿੱਛੋਂ ਸਿੰਘ ਵੀ ਪੁੱਜ ਗਏ ਤੇ ਜਹਾਦੀ ਭੱਜ ਨਿਕਲੇ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਬੁਧ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦੁਆ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਹ ਪੂਰਬੀਏ ਜਹਾਦੀ

-
1. ਮਿਰਜ਼ਾ ਹੈਰਤ ਦੇਹਲਵੀ, ਹਯਾਤਿ ਤੱਈਯਬਾ 299।
  2. ਸੋਹਨ ਲਾਲ, ਉਮਦਾਤੁ-ਤਵਾਰੀਖ, ਦਫਤਰ ਦੋਮ, 338-341; ਮਿਰਜ਼ਾ ਹੈਰਤ, ਹਯਾਤਿ ਤੱਈਯਬਾ, 161-162।

ਸਿਰਫ਼ ਲੁਟੇਰੇਪੁਣਾ ਹੀ ਜਾਣਦੇ ਹਨ, ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਸਾਹਮਣੇ ਖਲੋ ਕੇ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਵਾਂਗ ਲੜਨ ਦੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਮਿਰਜ਼ਾ ਹੈਰਤ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਹਜ਼ਰੇ ਉਤੇ ਰਾਤ ਦੇ ਹੱਲੇ ਨੇ ਜਹਾਦੀਆਂ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਉਤੇ ਕਾਇਰਤਾ ਦਾ ਖੱਬਾ ਲਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ।' ਚੂਨਾਚਿ ਸਰਦਾਰ ਬੁਧ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਨੂੰ ਇਕ ਜਿੱਠੀ ਲਿਖ ਕਿ "ਰਾਤ ਨੂੰ ਧਾੜੇ ਮਾਰਨਾ ਤੇ ਬੇਖ਼ਬਰਿਆਂ ਉਤੇ ਹਥਿਆਰ ਚਲਾਉਣਾ ਬਹਾਦਰਾਂ ਦਾ ਤਰੀਕਾ ਨਹੀਂ, ਕੀ ਕਾਰਨ ਹੈ ਕਿ ਤੂੰ ਆਪ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦਾ ਤੇ ਹੱਥੋਂ ਹੱਥੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਆਪੋ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਦਾ ਫ਼ੈਸਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰ ਲੈਂਦਾ।" ਪਰ ਸੱਯਦ ਲੇ ਇਸ ਦਾ ਕੋਈ ਸਿੱਧਾ ਉਤਰ ਦੇਣ ਦੀ ਥਾਂ ਐਵੇਂ ਟਾਲ-ਮਟੋਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।¹

ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੇ ਮੁੜ ਮੁੜ ਹੱਲੇ ਕਰਨ ਤੇ ਲੁਟ ਮਾਰ ਮਚਾਉਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਪਰ ਕੋਈ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਗਈ ਅਤੇ ਹਰ ਥਾਂ ਨੁਕਸਾਨ ਉਠਾ ਕੇ ਹਾਰ ਖਾਣੀ ਪਈ। ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦੇ ਪਠਾਣਾਂ ਨਾਲ ਯਾਰਾਨਾ ਗੰਢਿਆ ਤੇ ਪੱਖਲੀ ਆਦਿ ਦੇ ਮੁਸਲਮਾਨ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਲਿਆ।

ਪਰ ਇਹ ਯਾਰਾਨੇ ਬਹੁਤ ਦੇਰ ਤੱਕ ਨਿਭ ਨਾ ਸਕੇ। ਸੰਨ ੧੮੨੯ ਵਿੱਚ ਜਹਾਦੀਆਂ ਨੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਸਰਦਾਰ ਯਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਬਾਰਕਜ਼ਈ, ਜੋ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਉਥੇ ਦਾ ਹਾਕਮ ਸੀ, ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਫੌਜ ਦੇ ਪੈਰ ਉਖੜ ਗਏ। ਪਰ ਇਤਫਾਕ ਨਾਲ ਇਸ ਵੇਲੇ ਕੰਵਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਜਨਰਲ ਵੈਂਡੂਰਾ, ਜੋ ਲੈਲਾ ਘੋੜਾ ਲੈਣ ਲਈ ਗਏ ਹੋਏ ਸਨ ਇੱਥੇ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਇਸ ਕਰਕੇ ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਜਾਣਾ ਪਿਆ। ਛੇਤੀ ਹੀ ਪਿੱਛੋਂ ਯਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਗੁਜਰ ਗਿਆ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਕੰਵਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਯਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਭਰਾ ਸੁਲਤਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦਾ ਹਾਕਮ ਮੁਕੱਰਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਪ ਮੁੜ ਆਇਆ।

ਇਧਰ ਸਫ਼ਲਤਾ ਨਾ ਹੋਣ ਪਰ ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਨੇ ਜੂਨ ੧੮੩੦ ਵਿੱਚ ਕਸ਼ਮੀਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਵੱਧਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਅੰਬ ਦੇ ਹਾਕਮ ਪਾਇੰਦਾ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਰਸਤਾ ਰੋਕ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲੂਆ ਤੇ ਜਨਰਲ ਅਲਾਰਦ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਆਸਾਂ ਉਤੇ ਪਾਣੀ ਫੇਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਲਈ ਸੱਯਦ ਨੂੰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਪਾਰ ਟੱਪ ਜਾਣਾ ਪਿਆ।²

ਕੁਝ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਪਿੱਛੋਂ ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਨੇ ਮੁੜ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਤੇ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਸੁਲਤਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਜਹਾਦੀਆਂ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਨਾ ਕਰ ਸਕਣ ਕਰ ਕੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਛੱਡ ਕੇ ਭੱਜ ਗਿਆ, ਪਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫੌਜ ਪੁਜ ਪੈਣ ਤੇ ਸੱਯਦ ਫੇਰ ਪਹਾੜਾ ਨੂੰ ਦੌੜ ਗਿਆ। ਪਸ਼ੋਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੁੜ

1. ਮਿਰਜ਼ਾ ਹੈਰਤ, ਹਯਾਤਿ ਤੱਈਯਬਾ, 165-6।

2. ਲਤੀਫ਼, ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ, 441-2; ਹਯਾਤਿ ਤੱਈਯਬਾ 167-188; ਸੋਹਨ ਲਾਲ ਉਮਦਾਤੁ ਤਵਾਰੀਖ਼ਿ, ਦਫਤਰ ਦੋਮ।

ਜਾਣ ਤੇ ਸੁਲਤਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਸੱਯਦ ਅਹਿਮਦ ਦੀ ਬੀਨ ਮੰਨ ਲਈ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਅਨੁਸਾਰ ਹਕੂਮਤ ਕਰਨ ਲੱਗਾ।⁵ ਹੁਣ ਸੈਕੜਿਆਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਜਹਾਦੀ ਗ਼ਾਜ਼ੀ ਸਰਦਾਰੀ ਅਹੁਦਿਆਂ ਉੱਤੇ ਮੁਕੱਰਰ ਹੋ ਗਏ। ਤਾਕਤ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦੇ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅੱਤ ਚੁੱਕ ਲਈ। ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਹਿੰਦੂਆ ਦਾ ਤਾਂ ਆਖਣਾ ਹੀ ਕੀ ਹੋਇਆ, ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਉੱਤੇ ਵੀ ਅਕਹਿ ਤੇ ਅਸਹਿ ਜ਼ੁਲਮ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ। ਇਸ ਗ਼ਾਜ਼ੀ-ਗਦਰੀ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਮਿਰਜ਼ਾ ਹੈਰਤ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ 'ਹਯਾਤਿ ਤਈਯਬਾ' ਵਿੱਚ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਿਚਿਆ ਹੈ :

“ਇਕ ਇਕ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਜ਼ਿਲੇ, ਸ਼ਹਿਰ ਤੇ ਪਿੰਡ ਵਿੱਚ ਇਕ ਇਕ ਅਮਾਲ ਸਯੱਦ ਸਾਹਿਬ ਵਲੋਂ ਨਿਯਤ ਹੋਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਬਿਹਜ਼ਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀ ਸੁਆਹ ਕਰ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਸ਼ਰੀਅਤ ਦੀ ਆੜ ਵਿੱਚ ਪੁੱਠੇ ਸਿੱਧੇ ਨਵੇਂ ਨਵੇਂ ਹੁਕਮ ਬਿਚਾਰੇ ਗ਼ਰੀਬ ਹਲਵਾਹਾਂ ਉੱਤੇ ਜਾਰੀ ਕਰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਉਫ਼ ਤਕ ਨਹੀਂ ਸਨ ਕਰ ਸਕਦੇ। ਖਾਣਾ, ਪੀਣਾ, ਬੈਠਣਾਂ, ਉਠਣਾ, ਵਿਆਹ ਕਰਨਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਸਭ ਹਰਾਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ। ਨਾ ਕੋਈ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਤੇ ਨਾ ਕੋਈ ਪੁੱਛਣ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਮਾਮੂਲੀ ਮਾਮੂਲੀ ਗੱਲਾਂ ਉੱਤੇ ਕੁਫ਼ਰ ਦਾ ਫ਼ਤਵਾ ਹੋ ਜਾਣਾ ਕੋਈ ਗੱਲ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਕਾਸ਼ ਕਿ ਮੌਲਾਨਾ (ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਇਸਮਾਈਲ) ਸ਼ਹੀਦ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦਾ ਹਾਕਮ ਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਪਿਸ਼ੌਰੀਆਂ ਉੱਤੇ ਇਹ ਜ਼ੁਲਮ ਨਾ ਹੁੰਦਾ। ਕਿਸੇ ਦੀਆ ਵਧੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਲਬਾਂ (ਮੁੱਛਾਂ) ਵੇਖਦੇ ਤਾਂ ਉਸ ਦੇ ਬੁੱਲ੍ਹ ਹੀ ਵਢਵਾ ਦਿੰਦੇ। ਗਿੱਟਿਆਂ ਤੋਂ ਹੇਠਾਂ ਕਿਸੇ ਦਾ ਤਹਿਮਤ (ਤਹਿਬੰਦ =ਤੰਬਾ) ਨਜ਼ਰੀ ਪੈਦਾ, ਤਾਂ ਉਸ ਦਾ ਗਿੱਟੇ ਹੀ ਉੜਵਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ। ਸਾਰੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦੇ ਮੁਲਕ ਵਿੱਚ ਆਫ਼ਤ ਛਾ ਰਹੀ ਸੀ। ਹਕੂਮ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਮਸੀਤਾਂ ਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਮੁਲਾਣਿਆਂ ਦੇ ਹੱਥ ਸੀ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਸੀਤ ਦੇ ਡੋਲ ਤੇ ਲੱਜ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੋਰ ਕਿਸੇ ਚੀਜ਼ ਨਾਲ ਕਦੀ ਵਾਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਿਆ। ਹੁਣ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਲਤਨਤ ਦੇ ਕੰਮਾਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧਕ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਹੋਰ ਅਨੂਰ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਉਪਰ ਕੋਈ ਹਾਕਮ ਮੁਕੱਰਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਪਾਸ ਪਬਲਿਕ ਅਪੀਲ ਕਰੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਜਾਹਲਾਂ ਦੇ ਫ਼ੈਸਲੇ ਆਖਰੀ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ,..... ਕਿਹੋ ਜਿਹਾ ਗੁੰਝਲਦਾਰ ਮੁਕੱਦਮਾ ਵੀ ਕਿਉਂ ਨਾ ਹੁੰਦਾ ਉਸ ਦੀ ਘੜੀ ਪਰ ਵੀ ਖੋਜ ਪੜਤਾਲ ਨਾ ਕੀਤੀ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਨਾ ਕੁਝ ਸੋਚਿਆ ਜਾਂਦਾ। ਬਸ ਮੁੱਲਾਂ ਜੀਦੇ ਕੋਲ ਮੁਕੱਦਮਾ ਆਇਆ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਝੱਟ ਫ਼ੈਸਲਾ ਦੇ ਦਿੱਤਾ। ਕੌਣ ਝਕ ਝਕ ਕਰੇ ਤੇ ਪੜਤਾਲ ਦੀ ਤਕਲੀਫ਼ ਉਠਾਵੇ।”⁶

ਇੱਥੇ ਹੀ ਬੱਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਮਨ-ਮੱਤਿਆਂ ਤੇ ਕਾਮ-ਵਾਸ਼ਨਾ ਨਾਲ ਅੰਨ੍ਹੇ ਹੋਇਆ

5. ਲਤੀਫ਼ ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ, ਹਯ ਤਿ-ਤੋਈਯਬਾ 182।

6. ਹਯਾਤਿ ਤੱਈਯਬਾ, 193।

ਹੋਇਆ ਨੇ ਲੋਕਾਂ ਦੀਆਂ ਨੂੰਹਾਂ ਧੀਆਂ ਦੀ ਇੱਜ਼ਤ ਆਬਰੂ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਪਾਸ ਨਾ ਰੱਖਿਆ ਤੇ ਜੋਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਿਕਾਹ ਕਰਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਹਯਾਤਿਤੱਈਯਬਾ, ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ :-

‘ਗਾਜ਼ੀਆਂ ਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਹੱਦ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵੱਧ ਗਈਆਂ ਸਨ। ਉਹ ਕਈ ਵਾਰ ਨੌਜਵਾਨ ਇਸਤ੍ਰੀਆਂ ਨੂੰ ਮਜਬੂਰ ਕਰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਨਿਕਾਹ ਕਰ ਲੈਣ, ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਹ ਦੇਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਦੋ ਤਿੰਨ ਕੰਵਾਰੀਆਂ ਲੜਕੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਹਨ, ਜਹਾਦੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਆਦਮੀ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫੜ ਲਿਆ ਤੇ ਜੋਰੀ ਮਸੀਤ ਵਿੱਚ ਲਿਜਾ ਕੇ ਨਿਕਾਹ ਪੜ੍ਹਾ ਲਿਆ। (ਪੰਨਾ ੧੯੨)

‘ਇਕ ਨੌ ਜਵਾਨ ਇਸਤ੍ਰੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੀ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਨਿਕਾਹ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਜਹਾਦੀ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਰਿਹਾ ਹੈ ਕਿ ਨਹੀਂ, ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਆਖ਼ੀਰ ਮਾ ਪਿਉ ਆਪਣੀ ਨੌਜਵਾਨ ਲੜਕੀ ਨੂੰ ਜਹਾਦੀ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੰਦੇ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਈ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ।’ (ਪੰਨਾ ੧੯੩)

‘ਇਕ ਫ਼ਤਵਾ ਸਯੱਦ ਅਹਿਮਦ ਦੀ ਮੋਹਰ ਹੇਠਾਂ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦੇ ਮੁਲਕ ਵਿੱਚ ਜਿਤਨੀਆਂ ਵਿਧਵਾ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਤਿੰਨਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਅੰਦਰ ਨਿਕਾਹ ਹੋ ਜਾਣੇ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹਨ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਜਿਸ ਦੇ ਘਰ ਬੇ-ਨਿਕਾਹੀ ਵਿਧਵਾ ਰਹਿ ਗਈ, ਉਸ ਦੇ ਘਰ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।’ (ਪੰਨਾ ੧੯੪)

‘ਚੂੰਕਿ ਆਪ (ਸਯੱਦ ਅਹਿਮਦ) ਦੇ ਸਾਥੀ ਵਤਨੋਂ ਦੂਰ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਦੀ ਲੋੜ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਆਪ ਨੇ ਇਕ ਫ਼ਰਮਾਨ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਿਤਨੀਆਂ ਕੰਵਾਰੀਆਂ ਲੜਕੀਆਂ ਹਨ, ਜੇ ਬਾਰਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦੇ ਅੰਦਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਆਹ ਨਾ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜਹਾਦੀਆਂ ਵਾਸਤੇ ਸਾਡੇ ਨਾਇਬ ਦੀ ਖ਼ਿਦਮਤ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਕੀਤਾ ਜਾਏਗਾ।’ (ਪੰਨਾ ੧੯੫)

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਵਧੀਕੀਆਂ ਤੋਂ ਹੋਰ ਜੁਲਮਾਂ ਨੇ ਇਕ ਅੱਧੇ ਮਹੀਨੇ ਵਿੱਚ ਪਿਸ਼ੋਰੀ ਮੁਸਲਮਾਨਾਂ ਦਾ ਵੀ ਨੱਕ ਵਿੱਚ ਦਮ ਲੈ ਆਂਦਾ ਤੇ ਜਹਾਦੀਆਂ ਦਾ ਸਾਰਾ ਅਸਰ ਇਕ ਦਮ ਹੀ ਧੂੰਏਂ ਦੇ ਬਦਲਾਂ ਵਾਂਗ ਉੜ ਗਿਆ। ਇਹ ਗੱਲ ਸੰਨ ੧੮੩੧ ਦੇ ਆਰੰਭ ਦੀ ਹੈ। ਹੁਣ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੰਵਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਤਾਕੀਦੀ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤੇ ਕਿ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਸਯੱਦ ਅਹਿਮਦ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ ਜਹਾਦੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ੋਰਸ਼ ਦਾ ਸਦਾ ਲਈ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖ਼ਾਤਮਾ ਕਰੇ। ੫-੬ ਚੇਤ ਸੰਮਤ ੧੮੮੮, ੧੬-੧੭ ਮਾਰਚ ਸੰਨ ੧੮੩੧, ਨੂੰ ਕੰਵਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਪੂਜੀ ਕਿ ਖ਼ਲੀਫ਼ਾ ਸਯੱਦ ਅਹਿਮਦ ਨੇ ਮੁਜ਼ੱਫ਼ਰ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਆਕੀ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਇਸ ਦੇ ਉਤਰ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲਿਖ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਥੇ ਫ਼ੌਜਾਂ ਭੇਜੀਆਂ ਜਾਣਗੀਆਂ ਅਤੇ ਕਸ਼ਮੀਰੋਂ

ਵੀ ਹੋਰ ਫੌਜ ਜਲਦੀ ਹੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਪਹੁੰਚ ਜਾਵੇਗੀ, ਚੰਗਾ ਹੋਵੇ ਕਿ ਚੇਤ ਵਿੱਚ ਇਸ ਮੁਹਿੰਮ ਨੂੰ ਖਤਮ ਕਰਕੇ ਉਹ ਵਿਸਾਖੀ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਤੇ ਇਸ਼ਨਾਨ ਲਈ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਜੀ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣੇ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਭੀ ਕੰਵਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੀ।¹

ਸੰਮਤ 1888 ਦੀ ਵਿਸਾਖੀ (੧੧ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੮੩੧) ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਰਾਮ ਬਾਗ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਕੰਵਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਮ ਪਰਵਾਨਾ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਥਾਨੇਦਾਰ ਹਜ਼ਾਰਾ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫੌਜ ਸਣੇ ਮੁਜ਼ੱਫਰਾਬਾਦ ਛੱਡ ਕੇ ਆਪ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲੇ, ਸਰਦਾਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਕਾਲਿਆਂਵਾਲੇ, ਸਰਦਾਰ ਜੈ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲੇ, ਸਰਦਾਰ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਜਗਤ ਸਿੰਘ, ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ, ਰਣ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਚਾਹਲ ਤੇ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਲੜੀ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਸਮੇਤ ਮੁਜ਼ੱਫਰਾਬਾਦ ਤੋਂ ਕੁਚ ਕਰ ਕੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਬਾਰਾਮੂਲੇ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣ।²

ਪਰ ਇਹ ਮੁਹਿੰਮ ਪੌਣਾ ਕੁ ਮਹੀਨਾ ਜ਼ਰਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲਮਕ ਗਈ, ਇਸ ਲਈ ਕੰਵਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵਿੱਚ ਢਿੱਲ ਪੈ ਗਈ। ਸਯੱਦ ਨੇ ਬੜੀਆਂ ਘੁਸਾਈਆਂ ਮਾਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਪਰ ਅੰਤ ਬਾਲਾਕੋਟ ਦੇ ਮੁਕਾਮ ਤੇ ਸਯੱਦ ਅਹਿਮਦ, ਉਸ ਦਾ ਨਾਇਬ ਮੁਹੰਮਦ ਇਸਮਾਇਲ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀ ਜਹਾਦੀਆਂ ਤੇ ਹਮਾਇਤੀਆਂ ਨੂੰ ਘੇਰ ਲਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ 6 ਮਈ ਸੰਨ 1837 (24 ਜੀ ਕਦਾ 1246 ਹਿਜਰੀ) ਦਿਨ ਸ਼ੁਕਰਵਾਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਮਾਰੇ ਗਏ ਤੇ ਜਹਾਦੀ ਤਿੱਤਰ ਬਿੱਤਰ ਹੋ ਕੇ ਭੱਜ ਨਿਕਲੇ।³ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪੰਜ ਸਾਲ ਦੀ ਪੱਖ ਦੇ ਬਾਅਦ ਸਰਹੱਦ ਉਤੇ ਮੁਡ ਅਮਨ ਅਮਾਨ ਹੋ ਗਿਆ।

3 ਜੇਠ, 14 ਮਈ 1831, ਨੂੰ ਫਤਹਿ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਗੁਰਦਾਸਪੁਰ ਪਹੁੰਚੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮਨਾਈ। 12 ਜੇਠ ਨੂੰ ਦੀਵਾਨ ਵਸਾਖਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਰਜ਼ੀ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸਯੱਦ ਅਹਿਮਦ ਦੀ ਲੋਭ ਦਾ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਸਤਿਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਇਕ ਬਹੁਮੁੱਲਾ ਦੋਸ਼ਾਲਾ ਉਪਰ ਪਾ ਕੇ ਦਫ਼ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਕੰਵਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲੇ ਤੇ ਹੋਰ ਸਰਦਾਰ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਮੁੜ ਆਏ। ੨੪ ਜੇਠ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੰਵਰ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼੍ਰਾਗਤ ਲਈ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਹ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਸਵਾਰ ਹੋ ਕੇ ਪਹੁੰਚ ਗਏ। ਕੰਵਰ

-
1. ਸੋਹਨ ਲਾਲ, ਉਮਦਾਤੁ-ਤਵਾਰੀਖ, ਦਫਤਰ ਦੋਮ, ਹਿੱਸਾ ਅਵੱਲ, 22
  2. ਸੋਹਨ ਲਾਲ, ਉਮਦਾਤੁ-ਤਵਾਰੀਖ, ਦਫਤਰ ਦੋਮ, ਹਿੱਸਾ ਅਵੱਲ, 22
  3. ਹਯਾਤਿ-ਤੱਈਯਬਾ, 199-205, 309।

ਸਾਹਿਬ ਨੇ 51 ਸੁਨਹਿਰੀ ਬੁਤਕੀਆਂ ਤੇ ਇਕ ਘੋੜਾ ਨਜ਼ਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮੁਹਿੰਮ ਦਾ ਸਾਰਾ ਹਾਲ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤਾ। ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ 25 ਜੇਠ ਮੁਤਾਬਕ ੫ ਜੂਨ 1831 ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ, ਜੈ ਸਿੰਘ ਤੇ ਪ੍ਰਤਾਬ ਸਿੰਘ ਸਮੇਤ ਕੰਵਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ ਅਤੇ ੧੫ ਬੁਤਕੀਆਂ, ੯ ਬੰਦੂਕਾਂ, ਕਾਰਬੀਲਾ ਤੇ ਤਮਾਚੇ, ੩ ਝੰਡੇ ਤੇ ਇਕ ਖਲੀਫਾ ਸਯੱਦ ਅਹਿਮਦ ਦੀ ਆਪਣੀ ਸਵਾਰੀ ਦਾ ਹਾਥੀ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੇ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਹੁਤ ਪ੍ਰਸੰਨਤਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਤੇ ਬਹੁਮੱਲੇ ਪਸ਼ਮੀਨੇ ਦੀਆਂ ਖਿਲਅਤਾਂ ਇਨਾਮ ਬਖਸ਼ੀਆਂ। ਹਾੜ ਦੀ ਸੰਗ੍ਰਾਂਦ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦੀ ਕਦਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ, ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਯੱਦ ਅਹਿਮਦ ਦੇ ਵਿਰੁਧ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿੱਚ ਦਿਖਾਈ ਸੀ, ਇਕ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਖਸ਼ੀ।¹

---

1. ਸੋਹਨ ਲਾਲ, ਉਮਦਾਤੁ-ਤਵਾਰੀਖ, ਦਫਤਰ ਚੋਮ, ਹਿੱਸਾ ਅਵੱਲ, 32, 35, 45-7, 50

ਲਫ਼ਟਿਨੈਂਟ ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਬਰਨਜ਼ ਦੀ ਆਓ-ਭਗਤ

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਲੈਫ਼ਟਿਨੈਂਟ ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਬਰਨਜ਼ ਇੰਗਲਿਸਤਾਨ ਦੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਵੱਲੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਲਈ ਪੰਜ ਘੋੜੇ, ਵਜ਼ੀਰ ਲਾਰਡ ਐਲਨਬਰੋ, ਪ੍ਰੈਜ਼ੀਡੈਂਟ ਇੰਡੀਆ ਬੋਰਡ, ਵੱਲੋਂ ਇੱਕ ਮਿਤਰਾਨਾ ਚਿੱਠੀ ਤੇ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਵੱਲੋਂ ਇੱਥੇ ਬੱਧੀ ਤੋਹਫ਼ੇ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਲੈ ਕੇ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਦੇ ਰਸਤੇ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਆ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਇੰਗਲਿਸਤਾਨ ਤੋਂ ਘੋੜੇ ਤੇ ਚਿੱਠੀ ਸੰਨ ੧੮੩੦ ਵਿੱਚ ਬੰਬਈ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਸਨ। ਸਰ ਜੌਨ ਮੈਲਕਮ ਗਵਰਨਰ ਬੰਬਈ ਦੀ ਸਿਫ਼ਾਰਸ਼ ਉੱਤੇ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੀ ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਨੇ ਕੱਛ ਦੇ ਇੱਕ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਅਫ਼ਸਰ ਲੈਫ਼ਟਿਨੈਂਟ ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਬਰਨਜ਼ ਨੂੰ ਚੁਣਿਆ ਕਿ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤੋਹਫ਼ਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਦਰਿਆ ਸਿੰਧ ਤੇ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਰਸਤੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜਧਾਨੀ ਨੂੰ ਜਾਵੇ। ਦਰਿਆ ਦੇ ਰਸਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਭੇਜਣ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਖ਼ਾਸ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਭੇਦ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਸਿੰਧ ਵਿੱਚ ਜਹਾਜ਼-ਰਾਨੀ ਨੂੰ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਤੇ ਤਜ਼ਾਰਤੀ ਨਜ਼ਰ ਤੋਂ ਬੜਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਸਮਝਦੀ ਸੀ, ਪਰ ਚੂੰਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਤੋਂਗ ਉੱਪਰ ਦਰਿਆ ਅਤੇ ਮੁਲਕ ਸਬੰਧੀ ਪੂਰੀ-ਪੂਰੀ ਵਾਕਫ਼ੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਮਤਲਬ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਇਹ ਵਿਉਂਤ ਬਣਾਈ ਸੀ। ਪਰ ਫੇਰ ਇਹ ਖ਼ਿਆਲ ਪੈਦਾ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕਿਧਰੇ ਸਿੰਧ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਤੇ ਡਰ ਹੀ ਨਾ ਪੈ ਜਾਣ, ਇਸ ਲਈ ਲੈਫ਼ਟਿਨੈਂਟ ਕਰਨਲ ਹੈਨਰੀ ਪੌਟਿੰਜਰ ਨੇ ਇਹ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਇੱਕ ਵੱਡੀ ਸਾਰੀ ਬੱਧੀ ਵੀ ਘੋੜਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਵਿਤ ਤੇ ਆਕਾਰ ਵੇਖ ਕੇ ਦਰਿਆ ਦੇ ਰਸਤੇ ਜਾਣ ਬਾਬਤ ਤਸੱਲੀ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਨਿਵੇਕਲੇ ਰਸਤੇ ਤੇ ਜਾਣ ਸਬੰਧੀ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨੂੰ ਹੋਰ ਵੀ ਘੱਟ ਕਰਨ ਲਈ ਸਿੰਧ ਦੇ ਅਮੀਰਾਂ ਲਈ ਵੀ ਕੁਝ ਤੋਹਫ਼ੇ ਬਰਨਜ਼ ਪਾਸ ਘੱਲ ਦਿੱਤੇ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੁਝ ਰਾਜਸੀ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਲਈ ਚਿੱਠੀ-ਪੱਤਰ ਵੀ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤੇ। ਬਰਨਜ਼ ਦੀ ਇਫ਼ਾਜ਼ਤ ਲਈ ਨਾਲ ਕੋਈ ਫੌਜ ਭੇਜਣ ਦੀ ਥਾਂ ਉਸ ਨੂੰ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਹ ਜਿੱਥੇ ਦੀ ਗੁਜ਼ਰੇ, ਉਥੋਂ ਦੇ ਲੋਕਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਹੀ ਚੌਕੀਦਾਰ ਰੱਖ ਲਵੇ। ਪਰ ਇਹ ਸਾਰੀਆਂ ਚੌਕਸੀਆਂ ਬਰਨਜ਼ ਦੇ ਅੰਦਰੂਨੀ ਮਕਸਦ ਨੂੰ ਛਿਪਾਉਣ ਲਈ ਸਨ, ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਦਰਿਆ ਸਿੰਧ ਤੇ ਸਤਲੁਜ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਮੁਲਕ ਨੂੰ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਤੇ ਤਜ਼ਾਰਤੀ ਮਤਲਬ ਲਈ ਕੱਛਣਾ, ਮਾਪਣਾ ਤੇ ਉਥੋਂ

ਦੇ ਹਾਕਮਾਂ ਤੇ ਲੋਕਾਂ ਬਾਬਤ ਪੂਰੀ-ਪੂਰੀ ਵਾਕਫ਼ੀ ਹਾਸਲ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਸਰਕਾਰ ਬੰਬਈ ਦੇ ਚੀਫ਼ ਸੈਕਰਿਟਰੀ ਦੀ ਬਜਨਜ਼ ਦੇ ਨਾਮ ਖੁਫ਼ੀਆ ਚਿੱਠੀ ਵਿੱਚ ਹੈ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਇਹ ਵੀ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਕਿ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਵਿੱਚ ਉੱਪਰ ਨੂੰ ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਬੇੜੀਆਂ ਦੀ ਮੱਠੀ ਚਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਖੋਜ ਪੜਤਾਲ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਮੌਕੇ ਬਣਾ ਦੇਵੇਗੀ। ਕੱਛਣ-ਮਾਪਣ ਦਾ ਸਾਰਾ ਸਾਮਾਨ ਵੀ ਬਰਨਜ਼ ਨੂੰ ਏਸੇ ਮਤਲਬ ਲਈ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਇੱਕ ਸਰਵੇਅਰ ਜੌਨ ਡੀ : ਲੈਂਕੀ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ।¹

ਮੇਸਨ ਲਿਖਦਾ ਏ ਕਿ ਸਿੰਧ ਨੂੰ ਤਜਾਰਤ ਲਈ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਆਖਣਾ ਇੱਕ ਢਕੌਸਲਾ ਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਤਹਿ ਵਿੱਚ ਲੁਕੀ ਹੋਈ ਪੌਲਿਸੀ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਲਕਾਂ ਵਿੱਚ ਫੌਜਾਂ ਲਿਆਉਣਾ ਤੇ ਫੌਜੀ ਮਤਲਬ ਲਈ ਅੱਧੀ ਕੁ ਦਰਜਨ ਬੇੜੀਆਂ ਦਾ ਚਲਾਉਣਾ ਸੀ।² ਸਰ ਚਾਰਲਸ ਮੈਂਟਕਾਫ਼ ਇਸ ਲੁਕਵੇਂ ਢੰਗ 'ਲ ਸਿੰਧ ਦਰਿਆ ਅਤੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਦੇਸ਼ਾਂ ਦੇ ਨਾਪਣ-ਕੱਛਣ ਨੂੰ ਇੱਕ ਬੜੀ ਕੋੜੀ ਤੇ ਨਿੰਦਨੀਯ ਚਾਲਾਕੀ ਦੱਸਦਾ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਜ਼ੋਰਦਾਰ ਨਿਖੇਧੀ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਦੀ ਸ਼ਾਲ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ।³

ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਬਰਨਜ਼ ਕੱਛ ਦੀ ਬੰਦਰਗਾਹ ਮਾਂਡਵੀ ਤੋਂ ੨੧ ਜਨਵਰੀ ੧੮੩੧ ਨੂੰ ਚਲਿਆ ਅਤੇ ਬੜੀਆਂ ਮੁਸ਼ਕਿਲਾਂ ਨਾਲ ਸਿੰਧ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੁੰਦਾ ਹੋਇਆ ਸਵਾ ਚਾਰ ਮਹੀਨਿਆਂ ਪਿੱਛੋਂ

-
1. ਬਰਨਜ਼, ਟਰੈਵਲਜ਼ ਇੰਟੂ ਬੁਖਾਰਾ, ਜ਼ਿਲਦ ਤੀਸਰੀ, ੧-੫; ਪ੍ਰਿੰਸਿਪ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ੧੫੩-੫੪। ਹੋਰ ਦੇਖੋ ਮੇਸਨ, ਨੈਰੇਟਿਵ ਔਫ ਵਰੀਅਸ ਨਰਨੀਜ਼, ਜ਼ਿਲਦ ਤੀਸਰੀ, ੪੩੨।
  2. The Government of India and of England, as well as the public at large, were never amused and deceived by a greater fallacy than that of opening the Indus as regards the commercial object. The results of the policy concealed under this pretext have been the introduction of troops in the countries on and beyond the river, and of some half a dozen steamers on the Stream itself, employed for warlike, objects, not for those Masson, Narrative of Various Journies, iii, 432.
  3. The Scheme of surveying the Indus, under the pretence of sending a Present to Rajas Runjeet Singh, seems to me highly objectionable. It is a trick in my opinion, unworthy of our Government, which cannot fail when detected, as most probably it will be, to excite the jealousy and indignation of the powers on whom we play it. It is just such a trick as we are often falsely suspected and accused of by the the native powers of India, and this confirmation of their suspicions, generally unjust, will do more injury by furnishing the ground of merited reproach, than any advantage to be gained by the measure can compensate.... To demand a passage for our officers under a fictitious pretence, and then to take advantage of the civility of the rulers of Sind to do that which we are concious would not be allowed, appears to me to be ungenerous and unfair," – Kaye, Selections from the Papers of Lord Metcalf, 211-12.

27 ਮਈ ਨੂੰ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਤੇ ਪਹੁੰਚਿਆ ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਨਵਾਬ ਬਹਾਵਲ ਖ਼ਾਨ ਦਾ ਉਦਘੋਸ਼ਣਾ ਵਲੋਂ ਭੇਜੇ ਗਏ ਮੈਹਮਾਨਦਾਰ ਗੁਲਾਮ ਕਦਾਰ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਉਸ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ। 5 ਜੂਨ ਨੂੰ ਖ਼ੁਦ ਨਵਾਬ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ ਤੇ 8 ਜੂਨ ਨੂੰ ਬਰਨਜ਼ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਤੇ ਪਹੁੰਚੇ ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਏ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਆਓ-ਭਗਤ ਕੀਤੀ।¹

ਬਰਨਜ਼ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚੋਂ ਗੁਜ਼ਰਨ ਲਈ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਬਿਲਕੁਲ ਮੁਕੰਮਲ ਸਨ ਅਤੇ ਮੈਹਮਾਨਦਾਰੀ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਇਤਨਾ ਉਦਾਰਤਾ ਭਰਿਆ ਸੀ ਕਿ ਪਾਰਟੀ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਪਿੰਡਾਂ ਦੇ ਤਿੰਨ ਸੌ ਹੋਰ ਗ਼ਰੀਬ ਆਦਮੀ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਪ੍ਰਸ਼ਾਦੇ ਤੇ ਘਿਓ ਨਾਲ ਰੱਜ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਏ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਵੀ ਯਕੀਨ ਦਿਲਾਇਆ ਕਿ ਇਸ ਸਫ਼ਰ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਕਿਸੇ ਦੇ ਵੀ ਖੋਤ ਦਾ ਕੋਈ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਵੇਗਾ, ਸਰਕਾਰ ਵਲੋਂ ਉਸ ਨੂੰ ਉਤਨੀ ਛੋਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।²

ਰਤਮੇ ਵਿੱਚ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਜੰਗਲੀ ਸੂਰ ਤੇ ਸ਼ੇਰ ਤੇ ਸ਼ਿਕਾਰ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਦਲੇਰੀ ਤੇ ਬਹਾਦਰ ਨੇ ਬਜਨਜ਼ ਦੇ ਦਿਲ ਤੇ ਆਪਣਾ ਸਿੱਕਾ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ। ਰਾਵੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਝਾਉ ਦੇ ਝੱਲ ਵਿੱਚੋਂ ਇੱਕ ਸ਼ੇਰ ਨਿਕਲ ਪਿਆ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਜਨਜ਼ ਤੇ ਲੈਕੀ ਨੂੰ ਸ਼ਿਕਾਰ ਦੇਖਣ ਲਈ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ। ਹਾਥੀ ਤਿਆਰ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਬਜਨਜ਼ ਤਾਂ ਨਾ ਗਿਆ ਪਰ ਲੈਕੀ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਰਲ ਪਿਆ। ਝਟ ਹੀ ਇੱਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ਼ੇਰ ਨੂੰ ਜ਼ਖਮੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਚੁੱਕਿ ਕਈਆਂ ਦੇ ਘੋੜੇ ਸ਼ੇਰ ਤੋਂ ਡਰ ਗਏ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਸਿੰਘ ਘੋੜਿਆਂ ਤੋਂ ਉਤਰ ਕੇ ਪੈਦਲ ਹੋ ਪਏ ਤੇ ਤਲਵਾਰਾਂ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਲੈ ਕੇ ਸ਼ੇਰ ਨੂੰ ਵੰਗਾਰਣ ਲਈ ਅੱਗੇ ਵਧੇ। ਝੁੰਜਲਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸ਼ੇਰ ਬੜੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਇੱਕ ਸਿੰਘ ਉੱਤੇ ਕੁਦ ਪਿਆ। ਅਜੇ ਉਹ ਉਸ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖੱਬੇ ਮੋਢੇ ਤੇ ਟਿਕਿਆ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਤਲਵਾਰ ਦਾ ਇੱਕ ਚੰਗਾ ਟਿਕਵਾਂ ਵਾਰ ਉਸ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਜੜ ਦਿੱਤਾ। ਪਰ ਜੋੜ ਚੁੱਕਿ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਸਿੰਘ ਹੋਰੀ ਝੰਝੜੇ ਗਏ ਤੇ ਡਿੱਗ ਪਏ। ਇਤਨੇ ਨੂੰ ਹੋਰ ਸਾਥੀ ਭੀ ਪੁੱਜ ਪਏ ਤੇ ਸ਼ੇਰ ਨੂੰ ਮਾਰ ਗਿਰਾਇਆ। ਇਹ ਸ਼ੇਰ ਇੱਕ ਬੜੇ ਵੱਡੇ ਆਕਾਰ ਦਾ ਸੀ ਤੇ ਦਸ ਫੁੱਟ ਲੰਬਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਪੱਟ ਇੱਕ ਚੰਗੇ ਜੁਆਨ ਆਦਮੀ ਦੇ ਪੱਟ ਵਰਗਾ ਸੀ।

ਬਰਨਜ਼ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮਨ ਦੀ ਸ਼ਾਂਤੀ ਤੇ ਦਲੇਰੀ ਯਕੀਨ ਦੀ ਹੱਦੋਂ ਲੰਘੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵਲੋਂ ਬੜਾ ਉਤਸ਼ਾਹ ਮਿਲਦਾ ਹੈ। ਜ਼ਖਮੀ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਅਭਾਰੇ ਆਦਮੀ ਸਬੰਧੀ ਸਵਾਲਾਂ ਦੇ ਜਵਾਬ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਬੇਪਰਵਾਹੀ ਨਾਲ ਆਖਿਆ ਕਿ ਹੋਇਆ ਕੀ, ਆਖਰ ਉਹ ਸਿੱਖ ਹੈ, ਉਸ ਨੂੰ ਚੰਗਾ ਇਨਾਮ ਮਿਲੇਗਾ। ਅੱਗੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਘੋੜਾ ਤੇ ਸੌ ਰੁਪਏ

-
1. ਬਰਨਜ਼ ਟਰੈਵਲਜ਼, ਜਿਲਦ ਤੀਸਰੀ, 100-1; ਸੋਹਨ ਲਾਲ, ਉਮਦਾਤੁ-ਤਵਾਰੀਖ਼, ਦਫਤਰ ਸੋਮ, ਹਿੱਸਾ ਅਵੱਲ, 55
  2. ਬਰਨਜ਼ ਟਰੈਵਲਜ਼, ਜਿਲਦ ਤੀਸਰੀ, 122-23

ਸਾਲਾਨਾ ਤਰੱਕੀ ਮਿਲ ਚੁੱਕੀ ਹੈ। ਸ਼ੇਰ ਦੀ ਖੱਲ, ਸਿਰ ਤੇ ਪੰਜੇ ਝਟ ਪਟ ਹੀ ਮਹਾਰਾਜੇ ਪਾਸ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਲੋਂ ਜ਼ਖਮੀ ਨਾਲ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਉਦਾਰਤਾ ਭਰੀ ਕਿਰਪਾ ਦਾ ਵਰਤਾਓ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਉਤਸ਼ਾਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਭ ਤੋਂ ਬਹਾਦਰ ਬਣਾਉਂਦਾ ਹੈ।^੧

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਹ ਦਸਤੂਰ ਸੀ ਕਿ ਜਦ ਵੀ ਕੋਈ ਵੱਡਾ ਪ੍ਰਦੇਸੀ, ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਯਰੋਪੀਅਨ, ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਆਉਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਬੜਾ ਖੁੱਲ੍ਹ ਦਿਲੀ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕਰਦਾ ਅਤੇ ਇੱਕ ਖਾਸ ਵੱਡੇ ਸਰਦਾਰ ਜਾਂ ਅਹਿਲਕਾਰ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਮੈਹਮਾਨਦਾਰ ਨਿਯਤ ਕਰਦਾ। ਕਾਫ਼ੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਨੌਕਰ ਚਾਕਰ ਉਸ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਖਾਣੇ ਦਾਣੇ ਅਤੇ ਘਾਹ-ਪੱਠੇ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਮੈਹਮਾਨਦਾਰ ਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਨਾਲ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਨੌਕਰ ਕਰਦੇ। ਇਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਸਰਕਾਰ ਨੂੰ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਪ੍ਰਦੇਸੀ ਦੀ ਹਰ ਇੱਕ ਨਿੱਕੀ ਮੋਟੀ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਰਹਿੰਦਾ ਤੇ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੂੰ ਕੋਈ ਲੁਕਵੀਂ ਗੱਲ ਕਰ ਸਕਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਨਾ ਮਿਲਦਾ। ਮੈਹਮਾਨਦਾਰ ਜਾਂ ਨਾਲ ਭੇਜੇ ਗਏ ਮੁਨਸ਼ੀ ਜਾਂ ਅਖ਼ਬਾਰ-ਨਵੀਸ ਰੋਜ਼ ਦੇ ਰੋਜ਼ ਹਾਲਾਤ ਲਿਖ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਭੇਜਦੇ ਰਹਿੰਦੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰੀ-ਪੂਰੀ ਵਾਕਫ਼ੀਅਤ ਪੁੱਜ ਜਾਂਦੀ ਤੇ ਉਹ ਨਾਲੋਂ ਨਾਲ ਯੋਗ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਕਰੀ ਜਾਂਦੇ ਅਤੇ ਉਸ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਲਈ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਂਦੇ।

ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਲੈਫ਼ਟਿਨੈਂਟ ਬਜਨਜ਼ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਏ ਮੈਹਮਾਨਦਾਰ ਵੱਲੋਂ ਹੋਏ ਸੁਆਗਤ ਸਬੰਧੀ ਧੰਨਵਾਦ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਵਲੋਂ ਵੇਰਵੇ ਦੀ ਅਰਜ਼ੀ ਪੁੱਜੀ ਤਾਂ ਹਾੜ੍ਹ ਸੰਮਤ 1888 ਦੇ ਆਖ਼ਰੀ ਹਫ਼ਤੇ (ਜੁਲਾਈ 1831 ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਹਫ਼ਤੇ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ) ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲੇ ਤੇ ਖ਼ਲੀਫਾ ਨੂਰੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਆਗਿਆ ਕੀਤੀ ਕਿ ਛਾਂਗੇ ਮਾਂਗੇ ਦੇ ਮੁਕਾਮ ਉੱਤੇ ਜਾ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਆਓ-ਭਗਤ ਕਰਨ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਨਾਮ ਵਜੋਂ ਸੋਨੇ ਦੇ ਜੜਾਉ ਕੜਿਆਂ ਦੀ ਜੋੜੀ ਭੇਜੀ। ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇੱਕ ਹਜ਼ਾਰ ਪੰਜ

੧ The bravery of our Seik friends had been already exhibited to us by their attacking the wild hog with a sword, on foot; but a nobler specimen of their courage was displayed in the death of a tiger...

"The coolness and courage of the Seiks surpass belief; they have great encouragement from their chiefs. To all my enquiries regarding the unfortunate man that had been wounded, they replied, with an ostentation of indifference, that he was but a Seik, would be well rewarded, and had already received a horse and his annual pay had been increased an hundred rupees. The skin, head and paws of the tiger were immediately despatched to the Maharaja, whose bounty will be further extended to the wounded. This encouragement makes these people the bravest of the Indians." Burnes - Travels into Bokhara, Vol. iii, 138-140.

ਸੌ ਰੁਪਈਆ ਪ੍ਰਾਹੁਣੇ ਦੇ ਪ੍ਰਸਾਦ ਪਾਣੀ ਲਈ ਤੇ ਢਾਈ ਸੌ ਸਿਰਵਾਰਨੇ ਵਜੋਂ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਪੰਜ ਸੌ ਰੁਪਈਆ ਖਲੀਫਾ ਨੂਰੁੱਦੀਨ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਹੋਇਆ। ਪੰਝੀ ਸੂਰਮੇ ਘੋੜ-ਚੜ੍ਹੇ, ਸੇਦਾਗਰ ਕੁਰਸੀਵਾਲਾ ਅਤੇ ਸਾਏਬਾਨ ਤੇ ਚੋਬਾਂਵਾਲੇ ਫ਼ਰਾਸ਼ ਖਲੀਫਾ ਨੂਰੁੱਦੀਨ ਦੇ ਨਾਲ ਭੇਜੇ। ਦੋ ਸੌ ਰੁਪਈਆਂ ਸਵਾਰਾਂ ਦੇ ਖਰਚ ਲਈ, ਤੀਹ ਰੁਪਈਏ ਸੁਦਾਗਰ ਲਈ ਤੇ ਸੌ ਰੁਪਈਆਂ ਫ਼ਰਾਸ਼ਾਂ ਲਈ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

੧੫ ਜੁਲਾਈ ੧੮੩੧ ਦੀ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਬਰਨਜ਼ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਫ਼ਾਂਗੇ ਮਾਂਗੇ ਪੁੱਜੀ। ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅੱਗੇ ਹੀ ਸੁਆਗਤ ਲਈ ਉੱਥੇ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਪਹਿਲੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹਾਥੀਆਂ ਉੱਤੇ ਹੋਈ। ਮਿਲਨੀ ਵੇਲੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਸੋਨੇ ਦੀਆਂ ਮੋਹਰਾਂ ਤੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਰੁਪਈਆਂ ਦੀਆਂ ਥੈਲੀਆਂ ਸਿਰਵਾਰਨੇ ਵਜੋਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ। ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇੱਕ ਕਮਾਨ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਤੇ ਸੁਖ-ਸਾਂਤ ਨਾਲ ਆ ਪੁੱਜਣ ਪਰ ਬਰਨਜ਼ ਨੂੰ ਵਧਾਈ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਇੰਗਲਿਸਤਾਨ ਦੀ ਰਾਜ਼ੀ ਖੁਸ਼ੀ ਪੁੱਛੀ। ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਨਾਲ ਇਸ ਵੇਲੇ ਨੇਜ਼ੇਦਾਰਾ ਦਾ ਇੱਕ ਦਸਤਾ ਤੇ ਇੱਕ ਸਿੱਖ ਰਿਸਾਲਾ ਸੀ। ਸਿੱਖ ਰਿਸਾਲੇ ਨੇ ਬਸੰਤੀ ਰੰਗ ਦੀ ਵਰਦੀ ਸਜਾਈ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਹ ਉਹੀ ਰਿਸਾਲਾ ਸੀ ਜੋ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਯੱਦ ਅਹਿਮਦ ਬਰੇਲੀਵਾਲੇ ਨੂੰ ਟਿਕਾਣੇ ਲਾ ਕੇ ਮੁੜਿਆ ਸੀ।

੧੮ ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਇਹ ਪਾਰਟੀ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚੀ ਜਦ ਕਿ ਫ਼ਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁੱਦੀਨ ਤੇ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਵਲੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ। ਤੇ ਜਨਰਲ ਅਲਾਰਦ ਦੇ ਬੰਗਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਉਤਾਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ੨੦ ਜੁਲਾਈ ਦਾ ਦਿਨ ਬਰਨਜ਼ ਦੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਲਈ ਨਿਯਤ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਸ ਦਿਨ ਛਾਹ ਕੁ ਵੇਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਮਿਲਨੀ ਤੇ ਖ਼ੈਰ ਖ਼ਰੀਅਤ ਪੁੱਛਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਘੋੜਿਆਂ ਦਾ ਮੁਲਾਹਜ਼ਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਲਾਰਡ ਐਲਨਬਰੋ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਪੜ੍ਹੀ ਗਈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕੁ ਆਪਣੇ ਘੋੜੇ ਵਿਖਾਏ। ਬਰਨਜ਼ ਮਹੀਨਾ ਕੁ ਲਾਹੌਰ ਠਹਿਰਿਆ ਤੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੀ ਸੈਰ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ੧੬ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰੋਂ ਵਿਦਾ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਿਮਲੇ ਨੂੰ ਤੁਰ ਗਿਆ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਸਬੰਧੀ ਬਰਨਜ਼ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਠਾਠ-ਬਾਠ ਅਤੇ ਦਿਖਾਵੇ ਤੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਰਹਿਤ ਹੈ ਪਰ ਤਾਂ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਪੱਕਾ ਹੋਇਆ ਸਤਿਕਾਰ ਧਿਆਨ ਯੋਗ ਹੈ। ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦਾ ਪਹਿਰਾਵਾ ਸਭ ਤੋਂਗਾ ਸਾਦਾ ਸੀ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਹਰ ਗੱਲ ਵਿੱਚ

1. ਸੋਹਨ ਲਾਲ, ਉਮਦਾਤੁ-ਤਵਾਰੀਖ਼, ਦਫ਼ਤਰ ਸੋਮ, ਹਿੱਸਾ ਅਵੱਲ, 55।
2. ਬਰਨਜ਼, ਟਰੈਵਲਜ਼, ਜਿਲਦ ਤੀਸਰੀ, 144-46।
3. ਬਰਨਜ਼, ਟਰੈਵਲਜ਼, ਜਿਲਦ ਤੀਸਰੀ, 148-68।

ਇੱਕ ਨਿਰਾਲਾ ਬੰਦਾ ਹੈ। ਮੈਂ ਉਸ ਦੇ ਫਰਾਂਸੀਸੀ ਅਫਸਰਾਂ ਪਾਸੋਂ ਸੁਣਿਆ ਹੈ ਕਿ ਕਸਤਨਤੁਨੀਆ ਤੋਗ ਲੈ ਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਤੱਕ ਕੋਈ ਆਦਮੀ ਉਸ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਦਾ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਫਰਾਂਸੀਸੀਆਂ ਨੇ ਵਿਚਕਾਰਲੇ ਰਾਜ ਵੇਖੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸੁਭਾਵ ਵਿੱਚ ਸਭ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਸੰਸਾ ਕਰਨ ਵਾਲੀ ਖੂਬੀ ਉਸ ਦਾ ਮਨੁੱਖ ਲਈ ਰਹਿਮ ਭਰਿਆ ਪਿਆਰ ਹੈ। ਜਦ ਤੋਂ ਉਸ ਨੇ ਤਾਕਤ ਹਾਸਲ ਕੀਤੀ ਹੈ ਉਸ ਨੇ ਕਦੀ ਵੀ ਕਿਸੇ ਦੋਸ਼ੀ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਨਹੀਂ ਦਿੱਤੀ।

ਸਿੱਧੋਂ ਪਾਰ ਗਾਜ਼ੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਕਿਹਾ 'ਕਿ ਉਸ ਦੀਆਂ ਸਾਰੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਕੌਮ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਕਰਕੇ ਹੋਈਆਂ ਹਨ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਭਰਮਾਂ ਤੋਂ ਆਜ਼ਾਦ ਹਨ, ਜੋ ਅੱਠਾਂ ਦਿਨਾਂ ਦਾ ਖਾਣਾ ਨਾਲ ਪਿੱਠ ਤੇ ਲੈ ਜਾਂਦੇ ਹਨ, ਜੇ ਪਾਣੀ ਦਾ ਘਾਟਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਖੂਹ ਪੁਟ ਲੈਂਦੇ ਹਨ ਅਤੇ ਜੇ ਲੋੜ ਭਾਸੇ ਤਾਂ ਕਿਲ੍ਹਾ ਬਣਾ ਲੈਂਦੇ ਹਨ, ਪਰ ਉਹ ਪੂਰਬੀਆਂ ਨੂੰ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਕੰਮ ਕਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ ਮਨਾ ਸਕਦਾ, ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੀ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨੇ ਮੇਰੇ ਲਈ ਕਸ਼ਮੀਰ ਫਤਹਿ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਕੀ ਤੁਹਾਨੂੰ ਪਤਾ ਹੈ ਮੈਂ ਵਪਾਰ ਦੇ ਇਸ ਆਫਰੇ ਹੋਏ ਵੇਲੇ ਉਸ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਪਸ਼ਮੀਨੇ ਤੇ ਹੋਰ ਪੈਦਾਵਾਰ ਨੂੰ ਕਿਵੇਂ ਨਿਬੇੜਦਾ ਹਾਂ। ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਚੀਜ਼ਾਂ ਤਨਖ਼ਾਹਾਂ ਵਿਚ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਕਿਸੇ ਸਰਦਾਰ ਨੂੰ, ਜਿਸ ਦੀ ਬਾਕੀ ਤਿੰਨ ਸੌ ਰੁਪਈਆ ਬਣਦੀ ਹੋਵੇ, ਪੰਜ ਸੌ ਰੁਪਏ ਦਾ ਪਸ਼ਮੀਨਾ ਦੇ ਦਿੰਦਾ ਹਾਂ ਤਾਂ ਉਹ ਵੀ ਬਹੁਤ ਖੁਸ਼ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਤੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਵੀ ਫਾਇਦਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਹੈ।

---

1. ਬਰਨਜ਼, ਟਰੈਵਲਜ਼, ਜਿਲਦ ਤੀਸਰੀ 154, 161, 167, 163-64।

2. He is entirely free from pomp and show, yet the studied respect of his Court is remarkable (p.154.)

Maharaja was the plainest dressed man at his Durbar, (P.161) Ranjit Singh is, in every respect, an extraordinary character. I have heard his French Officers observe that he has no equal from Constantinople to India; and all of them have seen the intermediate powers..... The most creditable trait in Ranjeet's character is his humanity; he has never been known to punish a criminal with death since his accession to power (P.167)

He said that he owed all his success to the bravery of his nation, who were free from prejudice, would carry eight day's provision on their backs; dig a well if water were scarce, and build a fort if circumstances required it; a kind of service which he could not prevail on the natives of Hindustan to perform. "The bravery of my troops, as you are aware, conquered Kashmir for me; and how do you think," said he, "I dispose of the shawls and productions of that country in the present glut of trade? I pay my officers and troops with them; and as I give a Chief, who may be entitled to a balance of 300 rupees, shawls to the value of 500, he is well pleased, and the state is benefitted." (P.163-64)

ਰੋਪੜ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਲੈਫ਼ਟਿਨੈਂਟ ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਬਰਨਜ਼ ਦੀ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਆਓ-ਭਗਤ ਨੇ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਲਾਰਡ ਵਿਲੀਅਮ ਬੈਂਟਿੰਕ ਨੂੰ ਆਸ ਦਿਲਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਖੁਦ ਉਸ ਦੀ ਆਪਣੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹ ਸਕੇਗੀ। ਇਸ ਲਈ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਏਜੰਟ ਕੈਪਟਨ ਵੇਡ ਨੂੰ, ਜਦ ਕਿ ਉਹ ਬਰਨਜ਼ ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਆਉਣ ਵੇਲੇ ਉੱਥੇ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਖ਼ਾਸ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਨੂੰ ਟੋਹੇ। ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਲਾਰਡ ਬੈਂਟਿੰਕ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਸੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਰਜ਼ਾਮੰਦੀ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਇਸ ਮਤਲਬ ਲਈ ਕੈਪਟਨ ਵੇਡ ਇੱਕ ਦੋ ਵਾਰੀ ਉਚੇਚਾ ਲਾਹੌਰ ਆਇਆ ਤੇ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਗਿਆ, ਤੇ 26 ਅਕਤੂਬਰ 1831 ਦਾ ਦਿਨ ਨਿਯਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ।¹

ਲਾਰਡ ਬੈਂਟਿੰਕ ਦਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਲਈ, ਖ਼ਾਸ ਯਤਨ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਾਉਣ ਦਾ ਅਸਲ ਅੰਦਰੂਨੀ ਮਤਲਬ ਕੀ ਸੀ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਝ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਭਾਵੇਂ ਬਾਹਰੋਗ ਕੇਵਲ ਦੋਸਤਾਨਾ ਸਬੰਧ ਪੱਕਾ ਕਰਨਾ ਹੀ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਪਰ ਕਈਆਂ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਹੈ ਕਿ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ, ਜੋ ਖੁਦ ਹੀ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਵੀ ਸੀ, ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਫੌਜੀ ਤਾਕਤ ਤੇ ਨਿਪੁੰਨਤਾ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਅੱਖੀਂ ਵੇਖਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਯਾਕਮੋਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਲਾਰਡ ਵਿਲੀਅਮ, ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਫੌਜੀ ਤਾਕਤ ਦਿਖਾ ਕੇ ਡਰਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਤੇ ਦੱਸਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨਾ ਕਿੰਨਾ ਆਸਾਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਇੱਕ ਖ਼ਿਆਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਚੂੰਕਿ ਇਸ ਵੇਲੇ ਰੂਸ ਦੇ ਈਰਾਨ ਵੱਲ ਵਧਣ ਦੇ ਖ਼ਿਆਲ ਉੜ ਰਹੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਇਹ ਮਸ਼ਹੂਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਹ ਸੁਜਾਹ ਦੇ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਉੱਤੇ ਹੱਲਾ ਕਰਨ ਦੇ ਸਵਾਲ ਸਬੰਧੀ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਇਸੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜਨਵਰੀ ੧੮੩੩ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਹ ਸੁਜਾਹ ਨੇ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ, ਇਸ ਮੁਲਾਕਾਤ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪਿੱਛੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਿੰਧ ਸਬੰਧੀ

1. ਪ੍ਰਿੰਸਿਪ, ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ (1834), 159; ਲਤੀਫ਼, ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ, 454।

ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਨਿਯਤ ਸਾਫ਼ ਨਾ ਰਹਿਣ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਸ ਦੇ ਤਅੱਲੁਕਾਤ ਪਹਿਲੇ ਜਿਤਨੇ ਨਿੱਘੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰਹੇ।^੨

ਲਾਰਡ ਬੈਂਟਿੰਕ ਕੁਝ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ੨੨ ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਰੋਪੜ ਆ ਪੁੱਜਾ। ਚੌਥੇ ਦਿਨ ਪਿੱਛੋਂ ੨੫ ਦੀ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਰਿਆ ਦੇ ਦੂਜੇ ਪਾਸੇ ਪੁੱਜਣ ਤੋਂ ਝੱਬਦੇ ਹੀ ਪਿੱਛੋਂ ਲਾਡਰ ਬੈਂਟਿੰਕ ਵੱਲੋਂ ਇੱਕ ਡੈਪੂਟੇਸ਼ਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਸਲਾਮ ਲਈ ਪੁੱਜਾ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪੰਦਰਾਂ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਸਲਾਮੀ ਨਾਲ ਸੁਆਗਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਕੰਵਰ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜਾ ਵੱਲੋਂ ਮੋੜਵੀਂ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੀ ਰਸਮ ਲਈ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲੇ ਕੰਵਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਲ ਸਨ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵਾ, ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਾ ਸੰਗਤ ਸਿੰਘ ਨਾਭੇਵਾਲਾ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਗਏ। ੨੬ ਤੋਂ ੩੧ ਅਕਤੂਬਰ ਤੱਕ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਮੁਲਾਕਾਤਾਂ ਤੇ ਫ਼ੌਜੀ ਦੇਖ-ਦਿਖਾਵੇ ਹੁੰਦੇ ਰਹੇ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਵੀ ਹਰ ਮੌਕੇ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਚੂੰਕਿ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਨਿਯਤ ਸਬੰਧੀ ਸ਼ੱਕ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ੩੧ ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਵਲੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਦੋਸਤੀ-ਪੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ੧ ਨਵੰਬਰ ਨੂੰ ਛਿੜੋ-ਛਿੜੀ ਹੋ ਗਈ।^੩

ਇਥੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਪਾਸੋਂ ਸਿੰਧ ਸਬੰਧੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਨੀਅਤ ਤੇ ਇਰਾਦਿਆਂ ਦਾ ਪਤਾ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ। ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਸਿਰ ਪੈਰ ਨਾ ਦੱਸਿਆ ਹਾਲਾਂਕਿ ਜਿਸ ਦਿਨ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰੋਪੜ ਪੁੱਜਾ ਸੀ, ਉਸੇ ਦਿਨ ਹੀ ਕਰਨਲ ਪੌਟਿੰਜਰ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਹੈਦਰਾਬਾਦ ਜਾ ਕੇ ਮੀਰ ਮੁਰਾਦ ਅਲੀ ਨਾਲ ਤਜਾਰਤੀ ਇਕਰਾਰ-ਨਾਮਾ ਕਰੇ। ਪ੍ਰਿੰਸਪ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੂੰ ਰੂਸ ਦੇ ਈਰਾਨ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਰਸੂਖ ਜਮਾਉਣ ਵਿੱਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੇ ਮਨੋਰਥਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਤਿਆਰ ਰਹਿਣ ਦੀ ਲੋੜ ਮਹਿਸੂਸ ਹੋਈ ਹੋਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੰਧੀਆਂ ਨਾਲ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਸ਼ਾਇਦ ਕਿਸੀ ਹੱਦ ਤਕ ਰਾਜਸੀ ਹੀ ਹੋਵੇ, ਪਰ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਇਹ ਗੱਲ ਮੰਨ ਲੈਣ ਜਾਂ ਇਹੋ ਜਿਹੇ ਮਨੋਰਥਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਾਹਰ ਕਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸਿੰਘ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢਿਆਂ ਉੱਪਰਲੀਆਂ ਹਕੂਮਤਾਂ ਤੇ ਹਾਕਮਾਂ ਨਾਲ ਸਬੰਧ

1. ਬਾਸੂ, ਰਾਈਜ਼ ਔਫ਼ ਦੀ ਕਰਿਸਚੀਅਨ ਪਾਵਰ ਇਨ ਇੰਡੀਆ, ਜਿਲਦ 4, ਪੰਨਾ 480, ਯਾਕਮੋਂ, ਲੈਟਰਜ਼ ਫ਼ਰੋਮ ਇੰਡੀਆ (1834), ਜਿਲਦ ਦੂਜੀ, 112, 255: ਲਤੀਫ਼, ਪੰਜਾਬ, ੪੫੪ ਲੁਡਲੋ, ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਇੰਡੀਆ, ਜਿਲਦ ਦੂਜੀ, 90।
2. ਸੋਹਨ ਲਾਲ, ਉਮਦਾਤੁ-ਤਵਾਰੀਖ਼, ਦਫ਼ਤਰ ਸੋਮ, ਹਿੱਸਾ ਅੱਵਲ 84-103: ਪ੍ਰਿੰਸੈਪ, ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, 162-67: ਲਤੀਫ਼, ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ, 451-55, ਜੇ . ਬੀ . ਫਰੇਜ਼ਰ ਨੇ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ 'ਮਿਲਿਟਰੀ ਮੈਮੋਇਰ ਔਫ਼ ਲੈਫ਼ਟਿਨੈਂਟ-ਕਰਨਲ ਜੇਮਜ਼ ਸਕਿੰਨਰ' ਵਿੱਚ ਇਸ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਚੰਗਾ ਹਾਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ। ਸਕਿੰਨਰ ਆਪ ਇੱਥੇ ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਦੇਖੋ ਜਿਲਦ 2, ਪੰਨਾ 207-18।

ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਦਾ ਚੰਗਾ ਤਰੀਕਾ ਦਰਿਆ ਦੀ ਜਹਾਜ਼ਰਾਨੀ ਲਈ ਖੁੱਲ੍ਹ ਦੀਆਂ ਸ਼ਰਤਾਂ ਵਾਲਾ ਅਹਿਦਨਾਮਾ ਹੀ ਦਿਸਿਆ।^੧

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵਲੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਸਿੰਧ ਦੇ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਵਰਤੀ ਗਈ ਬੇਰੁਖੀ ਤੇ ਲੁਕਵੀਂ ਚਾਲ ਨੇ ਉਸ ਦੇ ਦਿਲ ਨੂੰ ਕੁਝ ਖੱਟਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। 11 ਜਨਵਰੀ 1832 ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿੱਚ ਯਾਕਮੋਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ 'ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਦੇ ਤਅੱਲੁਕਾਤ ਰੁੱਖੇ ਜਿਹੇ ਹਨ। ਅੰਗਰੇਜ਼ ਆਪਣੀ ਵਪਾਰ ਉਸ ਪਾਸੇ ਵਧਾਉਣ ਲਈ ਹੇਠਲੇ ਸਿੰਧ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ ਤੇ ਇਸ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਨ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਕੰਢਿਆ ਉੱਤੇ ਫੌਜੀ ਚੌਕੀਆਂ ਜ਼ਰੂਰ ਕਾਇਮ ਕਰਨੀਆਂ ਪੈਣਗੀਆਂ। ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਇਸ ਨੂੰ ਬੰਦ ਨਹੀਂ ਕਰ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਜਿਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਉਹ ਰੋਕ ਨਹੀਂ ਸਕਦਾ, ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਸਹਿਣੀ ਪੈ ਰਹੀ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੂੰ ਰੋਕ ਹੈ।'²

ਸਯੱਦ ਅਹਿਮਦ ਬਰੇਲਵੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਜੋ ਸੇਵਾ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਉਸ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਹੀ ਪ੍ਰਸੰਨ ਸਨ। ਹੁਣ ਰੋਪੜ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਵਿੱਚ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਬੜਾ ਸਲਾਹਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਮੱਘਰ ਸੰਮਤ 1888 ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਦੇ ਅਖੀਰ, ਦਸੰਬਰ 1831 ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਹਫ਼ਤੇ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਚੋਟਾਹਲੇ ਦਾ ਤਅੱਲੁਕਾ ਅੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਰਰੁਪਏ ਸਾਲਾਨਾ ਠੇਕੇ ਤੇ ਅਤੇ ਖੇਮ-ਕਰਨ ਪੰਜ ਹਜ਼ਾਰ ਸਾਲਾਨਾ ਠੇਕੇ ਤੇ ਸਿੱਕੇ ਅਤੇ ਸ਼ੇਰੇ (ਸੁਰਬ ਵਾ ਬਾਰੂਤ) ਲਈ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਤਾਕੀਦੀ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਠੇਕੇ ਦਾ ਰੁਪਇਆ ਬਰਾਬਰ ਵਰ੍ਹੇ ਦੇ ਵਰ੍ਹੇ ਸਰਕਾਰੀ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਵਿੱਚ ਪੁੱਜਦਾ ਰਹੇ।^੩

---

1. ਪ੍ਰਿੰਸੇਪ, ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, 167-68।

2. ਵਿਕਤੋਰ ਯਾਕਮੋਂ (Victor Jacquemont), ਲੈਟਰਜ਼ ਫਰੋਮ ਇੰਡੀਆ (1834), ਜਿਲਦ ਦੂਸਰੀ, 255-56।

3. ਸੋਹਨ ਲਾਲ, ਉਮਦਾਤੁ -ਤਵਾਰੀਖ਼, ਦਫ਼ਤਰ ਸੋਮ, ਹਿੱਸਾ ਅਵੱਲ, 112।

ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਬਰਨਜ਼ ਦਾ ਮੁੜ ਸੁਆਗਤ

ਦਸੰਬਰ 1831 ਦੇ ਅਖੀਰ ਵਿੱਚ ਲੈਵਟਿਨੈਂਟ ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਬਰਨਜ਼ ਨੂੰ ਲਾਰਡ ਵਿਲੀਅਮ ਬੈਟਿੰਕ ਵੱਲੋਂ ਮੱਧ-ਏਸ਼ੀਆ ਨੂੰ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਮਿਲ ਗਈ ਅਤੇ ਉਹ 23 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਦਿੱਲੀ ਤੋਂ ਲੁਧਿਆਣੇ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਿਆ, ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਉਸ ਦਾ ਸਾਥੀ-ਮੁਸਾਫਰ ਜੇਮਜ਼ ਜੈਗਰਡ ਮਿਲ ਪਿਆ। 2 ਜਨਵਰੀ 1832 ਨੂੰ ਬਰਨਜ਼ ਲੁਧਿਆਣੇ ਤੋਂ ਗਏ ਹਰੀ ਕੇ ਪੱਤਣ ਨੂੰ ਤੁਰਿਆ, ਜਿੱਥੋਂ ਕਿ ਇਸ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣਾ ਸੀ।

ਬਰਨਜ਼ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਦੀ ਲੰਘਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਲਈ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਅਰਜ਼ੀ ਭੇਜੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲੇ ਨੂੰ ਉਸ ਦੀ ਆਓ-ਭਗਤ ਲਏਗ ਹਰੀ ਕੇ ਪੱਤਣ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। 11 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਬਰਨਜ਼ ਘਾਟ ਦੀਆਂ ਬੇੜੀਆਂ ਰਾਹੀਂ ਹਰੀ ਕੇ ਪੱਤਣ ਤੋਂ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਹੋਇਆ। ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਸੁਆਗਤ ਲਈ ਅੱਗੇ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਰਿਵਾਜ ਅਨੁਸਾਰ ਇੱਕ ਕਮਾਨ ਤੇ ਦੋ ਥੈਲੀਆਂ ਰੁਪਈਆਂ ਦੀਆਂ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀਆਂ, ਪਰ ਬਰਨਜ਼ ਨੇ ਪੰਨਵਾਦ ਕਰ ਕੇ ਮੋੜ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਇੱਥੇ ਚੁੰਕਿ ਨਿਹੰਗ ਸਿੰਘਾਂ ਤੋਂ ਡਰ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਭੇਜਿਆ ਹੈ।

ਮੁਨਸ਼ੀ ਸੋਹਨ ਲਾਲ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਾਘ ਦੀ ਸੰਗਰਾਂਦ 12 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਬੇਨਤੀ ਹੋਈ ਕਿ ਹਰੀ ਕੇ ਪੱਤਣ ਉੱਤੇ ਅਕਾਲੀ ਸਿੰਘ ਕਾਫ਼ੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਇਕੱਠੇ ਹੋਏ ਹੋਏ ਹਨ, ਜਿੱਥੋਂ ਦੀ ਸਾਹਿਬ ਲੋਕ ਲੰਘਣ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਇਸ ਉੱਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇੱਕ ਰਜਬਣ ਘੋੜ-ਚੜ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਤੇ ਕੁਝ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੂਸਰੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਉਧਰ ਜਾਵੇ।

ਪਰ ਬਰਨਜ਼ ਤਾਂ 11 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਪੱਤਣੋਂ ਲੰਘ ਕੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲ ਪਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪੱਟੀ ਦੇ ਰਸਤੇ 14 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਭੜਾਏ ਪੁੱਜ ਗਿਆ। ਉੱਥੇ ਸਰਦਾਰ ਜੁਆਲਾ ਸਿੰਘ ਭੜਾਣੀਏ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੜੀ ਖ਼ਾਤਰ ਤਵਾਜ਼ਿਆ ਕੀਤੀ।

17 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਇਹ ਪਾਰਟੀ ਲਾਹੌਰ ਪੁਰੰਚੀ, ਤੇ 25 ਦਿਨ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਪਰਾਹੁਣੇ ਰਹਿ ਕੇ ਬਰਨਜ਼ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀ 11 ਫਰਵਰੀ 1832 ਨੂੰ ਲਾਹੌਰੋਂ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਤੁਰ ਗਏ। ਬਰਨਜ਼

ਦੀ ਆਓ-ਭਗਤ ਤੋਂ ਵੇਹਲੇ ਹੁੰਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੰਵਰ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਡੇਰਾ ਗਾਜ਼ੀ ਖਾਨ ਵੱਲ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ।¹

---

1. ਬਰਨਜ਼, ਟਰੈਵਲਜ਼ ਇੰਟੂ ਬੁਖਾਰਾ, ਜਿਲਦ 1, 1-33: ਮੋਹਨ ਲਾਲ, ਟਰੈਵਲਜ਼ 9-19: ਸੋਹਨ ਲਾਲ, ਉਮਦਾਤੁ-ਤਵਾਰੀਖ਼, ਦਫ਼ਤਰ ਸੋਮ: ਹਿੱਸਾ ਅਵੱਲ, 118।

ਸੰਗੜ (ਡੇਰਾ ਗਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਨ) ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ

ਪੋਹ 1888 ਦੀ ਸੰਗ੍ਰਾਹ, 14 ਦਸੰਬਰ 1831, ਦੇ ਦਿਨ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੰਵਰ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੁਨਹਿਰੀ ਕਾਠੀ ਸਣੇ ਇੱਕ ਘੋੜੇ, ਇੱਕ ਸ਼ਮਸ਼ੇਰ ਤੇ ਦੁਸ਼ਾਲਾ ਬਖਸ਼ ਕੇ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨ ਵੱਲ ਉਗ੍ਰਾਹੀ ਲਈ ਜਾਣ ਵਾਸਤੇ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਰੰਡਾ ਸਿੰਘ ਬਸਤਰੀ ਨੂੰ ਆਗਿਆ ਹੋਈ ਕਿ ਉਹ ਕੁਝ ਮਜ਼ਲਾਂ ਕੰਵਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾਵੇ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਤੋਰ ਕੇ ਮੁੜ ਆਵੇ।

ਦਸੰਬਰ 1839 ਦੇ ਅਖ਼ੀਰਲੇ ਦਿਨ ਜਾਂ ਜਨਵਰੀ 1832 ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਦਿਨੀਂ (18 ਪੋਹ ਤੋਂ 22 ਪੋਹ, 1888 ਬਿਕ੍ਰਮੀ) ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਚੜ੍ਹਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਲਖਮੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਆਗਿਆ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਜਲਦੀ ਕੰਵਰ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਨ। ਪਰ ਬਰਨਜ਼ ਦੇ ਸ੍ਰਾਗਤ ਲਈ ਹਰੀ ਕੇ ਪੱਤਣ ਜਾਣਾ ਪੈ ਜਾਣ ਕਰਕੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਦਾ ਅਟਕਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਉਥੋਂ ਮੁੜਨ ਪਰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਜੀ ਕੰਵਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਰਵਾਨਾ ਹੋ ਗਏ। 3 ਫੱਗਣ 1888 (12 ਫਰਵਰੀ 1832) ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕੰਵਰ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਇਤਲਾਹ ਪੁੱਜੀ ਕਿ ਉਹ ਸੰਗੜ (ਜ਼ਿਲਾ ਡੇਰਾ ਗਾਜ਼ੀ ਖ਼ਾਨ) ਦੀ ਹੱਦ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਅਸਦ ਖ਼ਾਨ ਸੰਗੜਵਾਲਾ ਇਲਾਕਾ ਛੱਡ ਕੇ ਭੱਜ ਗਿਆ ਹੈ। ਜਵਾਬ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲੇ ਤੇ ਦੀਵਾਨ ਕਿਰਪਾ ਰਾਮ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਿਆ ਹੈ ਤੇ ਦੀਵਾਨ ਸਾਵਨ ਮੱਲ ਗਵਰਨਰ ਮੁਲਤਾਨ ਦੇ ਨਾਮ ਤਾਕੀਦੀ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹਨ ਕਿ ਸੌ ਕੁ ਆਦਮੀ ਮੁਲਤਾਨ ਦੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਲਈ ਰੱਖ ਕੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੀ ਫੌਜ ਕੰਵਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ, ਅਤੇ ਜਿਹੜਾ ਅਸਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਹਾਜ਼ਰ ਕਰੇਗਾ ਸੰਗੜ ਉਸੇ ਨੂੰ ਬਖ਼ਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

10 ਫੱਗਣ 26 ਫਰਵਰੀ ਸੰਨ 1832, ਨੂੰ ਕੰਵਰ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਖ਼ਬਰ ਆਈ ਕਿ ਵੈਂਤੂਰਾ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਂਵਾਲੀਏ ਨੂੰ ਅਸਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਫੜਨ ਲਈ ਨੀਯਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ। ਸੰਗੜ ਦੀ ਲੁੱਟ ਵਿੱਚ ਹੱਥ ਲੱਗਾ ਮਾਲ ਅਸਬਾਬ ਅਤੇ ਸੰਗੜ ਵੈਂਤੂਰੇ ਨੂੰ ਬਖ਼ਸ਼ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਦੇਖ ਭਾਲ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਹੈ। ਨਾਲ ਹੀ

ਇਹ ਵੀ ਖ਼ਬਰ ਸੀ ਕਿ ਗੰਗਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਹਾਵਲਪੁਰੀਏ ਨਵਾਬ ਪਾਸ ਭੇਜਿਆ ਸੀ ਤੇ ਉਧੌਰੋਂ ਚਮਨ ਲਾਲ ਅਤੇ ਖ਼ੁਦ ਕੰਵਰ ਸਾਹਿਬ ਡੇਰਾ ਇਸਮਾਈਲ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਉਗ੍ਰਾਹੀ ਲਈ ਜਾ ਰਹੇ ਹਨ। ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਡੇਰੇ ਤੋਂ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਲੈ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਮੁੜ ਆਓ।^੧ ੭ ਚੇਤ੍ਰ ਸੰਮਤ ੧੮੮੮ ਬਿਕ੍ਰਮੀ, ੧੭ ਮਾਰਚ ਸੰਨ ੧੮੩੨ ਈਸਵੀ, ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦੀਵਾਨ ਕਿਰਪਾ ਰਾਮ ਦੇ ਨਾਮ ਪਰਵਾਨਾ ਜਾਰੀ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਲਦੀ ਜਲਦੀ ਮਜ਼ਲਾਂ ਮਾਰ ਕੇ ਵੈਤੂਰਾ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸ ਪੁੱਜਣ ਤੇ ਸਲਾਹ ਮਸ਼ਵਰਾ ਦੇ ਕੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ਉਰੁਹ ਤਨ-ਦੇਹੀ ਨਾਲ ਦੀਵਾਨ ਕਿਰਪਾ ਰਾਮ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ ਜਿਸ ਦੇ ਬਦਲੇ ਸੰਗੜਵਾਲੇ ਤੋਂ ਪੁਰਾਣਾ ਬਾਕੀ ਤੇ ਹੁਣ ਦਾ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਵਸੂਲ ਕਰ ਕੇ ਸੰਗੜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇਗਾ।

੧੪ ਅਸੂ ੧੮੮੯, ੨੭ ਸਤੰਬਰ ੧੮੩੨ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਡੇਰਾ ਇਸਮਾਈਲ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਨਵਾਬ ਸ਼ਾਹ ਨਵਾਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਮਨਕੇਰੇ ਵਾਲੇ ਦੇ ਵਕੀਲ ਸਕੰਦਰ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਨਵਾਬ ਇਸ ਵੇਲੇ ਕਿੱਥੇ ਹੈ। ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਸਕੰਦਰ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਹਜ਼ੂਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਨਵਾਬ ਸਾਹਿਬ ਇਸ ਵੇਲੇ ਡੇਰਾ ਇਸਮਾਈਲ ਖ਼ਾਨ ਹਨ ਅਤੇ ਦੁਸਹਿਰੇ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਅਸਦ ਖ਼ਾਨ ਸੰਗੜਵਾਲੇ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਹਜ਼ੂਰ ਦੀ ਖ਼ਿਦਮਤ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣਗੇ। ੨੭ ਮੱਘਰ, ੯ ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਨਵਾਬ ਸ਼ਾਹ ਨਵਾਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਮਨਕੇਰੇਵਾਲੇ ਹਾਕਮ ਡਰਾ ਗਾਜ਼ੀਖ਼ਾਨ ਦੇ ਨਾਮ ਪਰਵਾਨਾ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਅਸਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਹਾਜ਼ਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਵੈਤੂਰਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਦੌਰੇ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਮੁੜ ਆਏ ਹਨ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲਾਹੌਰ ਮੁੜ ਆਏ। ੧੨ ਹਾੜ ੧੮੯੦, ੨੩ ਜੂਨ ੧੮੩੩ ਨੂੰ ਜਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੌਰੇ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜੇ ਤਾਂ ਵੈਤੂਰੇ ਨੇ ਨਜ਼ਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਬਸਤਰੀ ਤੇ ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ ਅਸਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ। ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਅਸਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਸ਼ਾਹੀ ਮਸਜਦ ਵਿੱਚ ਉਤਾਰਾ ਦਿੱਤਾ।^੨

ਸੋਹਨ ਲਾਲ, ਉਮਦਾਤੁ-ਤਵਾਰੀਖ਼, ਦਫ਼ਤਰ ਸੋਮ, ਹਿੱਸਾ ਅਵੱਲ, 113, 116, 128, 130-31 .

ਸੋਹਨ ਲਾਲ, ਉਮਦਾਤੁ-ਤਵਾਰੀਖ਼, ਦਫ਼ਤਰ ਸੋਮ, ਹਿੱਸਾ ਦੋਮ, 134, 150, 159, 172-73 .

ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ

ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕਿਉਂ, ਪਰ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹੀਂ ਦਿਨੀਂ ਕਿਸੇ ਕਾਰਣ ਕਰਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਨਾਰਾਜ਼ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਪਸਰੂਰ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਕਲਾਲਵਾਲੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਵੇਂ ਬਣਾਏ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਢਾ ਦੇਵੇ। ਚੜ੍ਹਦੇ ਹਾੜ੍ਹ ਸਰਦਾਰ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਛੇ ਪਲਟਣਾਂ ਅਤੇ ਗਿਆਰਾਂ ਤੋਪਾਂ ਤੇ ਜੰਬੂਰੇ ਲੈ ਕਿ ਕਿਲ੍ਹਾ ਢਾਉਣ ਲਈ ਉੱਥੇ ਪੁੱਜਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਮ 213 ਹਾੜ੍ਹ, 23-24 ਜੂਨ ਸੰਨ 1833, ਦੇ ਲਾਗੇ ਪ੍ਰਵਾਨਾ ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਪਾਸੋਂ ਸੋਲਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਇਆ ਨਜ਼ਰਾਨਾ ਵਸੂਲ ਕਰ ਲਵੇ ਤੇ ਬੁਰਜ ਢਾ ਦੇਵੇ।

18 ਹਾੜ੍ਹ 29 ਜੂਨ, ਦੇ ਲਾਗੇ ਜਮਾਂਦਾਰ ਖੁਸ਼ਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਰਜ਼ੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਪੇਸ਼ ਹੋਈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਉਸ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਮਾਫ਼ੀ ਦੇਣ ਲਈ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਖੁਦ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਵੀ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ ਤੇ ਇੱਕ ਘੋੜਾ ਸੁਨਹਿਰੀ ਕਾਠੀ ਵਾਲਾ ਤੇ ਇੱਕੀ ਸੁਨਹਿਰੀ ਬੁਤਕੀਆਂ ਨਜ਼ਰ ਗੁਜ਼ਾਰੀ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਕਸੀਰ ਮੁਆਫ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।¹

---

1. ਸੋਹਨ ਲਾਲ, ਉਮਦਾਤੁ-ਤਵਾਰੀਖ਼, ਦਫ਼ਤਰ ਸੋਮ, ਹਿੱਸਾ ਦੋਮ, ੧੭੩-੧੭੪।

ਬੰਨੂ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ

ਚੜ੍ਹਦੇ ਮਾਘ ਸੰਮਤ 1890 (ਅੱਧ ਜਨਵਰੀ ਸੰਨ 1834 ਈਸਵੀ) ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦੀਵਾਨ ਤਾਰਾ ਚੰਦ ਨੂੰ ਬੰਨੂ ਟਾਂਕ ਵੱਲ ਉਗ੍ਰਾਹੀ ਲਈ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ। ਫੱਗਣ ਦੇ ਆਖ਼ੀਰ ਜਾਂ ਚੜ੍ਹਦੇ ਚੇਤ ਸੰਮਤ 1891 (ਮਾਰਚ 1834 ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਤੀਸਰੇ ਹਫ਼ਤੇ) ਦੀਵਾਨ ਤਾਰਾ ਚੰਦ ਦੀ ਅਰਜ਼ੀ ਆਈ ਕਿ ਡੇਰਾ ਇਸਮਾਈਲ ਖ਼ਾਨ ਤੋਂ ਬਾਰਾ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਇਆ ਵਸੂਲ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ ਜਿਸ ਦ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹੁਕਮ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਬਾਕੀ ਦੀ ਰਕਮ ਤੇ ਘੋੜੇ ਤੇ ਉਠਾਂ ਦੀ ਵਸੂਲੀ ਕੀਤੀ ਜਾਏ, ਟਾਂਕ ਵਿੱਚ ਆਪਣਾ ਠਾਣਾ ਬਿਠਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ ਅਤੇ ਦਰਿਆ ਅਟਕ ਦੇ ਪਾਰੋਂ ਦੋ ਮਹੀਨਿਆਂ ਦੀ ਬਟਾਈ ਅਤੇ ਰੋਕ ਰਕਮ ਦੀ ਵਸੂਲੀ ਲਈ ਘੋੜ-ਚੜ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਇੱਕ ਰਜਬਣ ਭੇਜੀ ਜਾਵੇ।

ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਜਾਂ ਤਾਂ ਦੀਵਾਨ ਤਾਰਾ ਚੰਦ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬੰਨੂ ਨੂੰ ਗਏ ਸਨ ਜਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਪੁੱਜੇ ਸਨ, ਇਸ ਦਾ ਪੱਕਾ ਥਹ ਨਹੀਂ ਲਗਦਾ, ਪਰ ਆਪ ਵਸਾਖ ਮਹੀਨੇ ਬੰਨੂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਗੜ੍ਹੀ ਉੱਤੇ ਹੱਲਾ ਕਰਨ ਵੇਲੇ ਉੱਥੇ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਦੀਵਾਨ ਤਾਰਾ ਚੰਦ ਨੇ ਤੇਜ਼ੀ ਨਾਲ ਇੱਥੇ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਹੱਲਾ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਸ ਹੱਲੇ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਦੇ ਕਈ ਆਦਮੀ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਣ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਇਆ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਜੈ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਜਦ ਵਸਾਖ ਦੇ ਤੀਸਰੇ ਹਫ਼ਤੇ (ਅਪ੍ਰੈਲ 1834 ਦੇ ਆਖ਼ੀਰੀ ਹਫ਼ਤੇ) ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਦੀ ਅਰਜ਼ੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਪੁੱਜੀ ਤਾਂ ਜਾਵਬ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫ਼ਰਮਾਇਆ ਕਿ ਕਿਸੇ ਕੰਮ ਵਿੱਚ ਕਾਲੀ ਤੇ ਤੇਜ਼ੀ ਕਰਨੀ ਚੰਗੀ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦੀ, ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਧੀਰਜ ਤੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਕੰਮ ਕੀਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਹੱਲਾ ਨਹੀਂ ਕਰਨਾ ਚਾਹੀਦਾ, ਇੱਥ ਪਾਸੇ ਦਾ ਹੱਲਾ ਹੀ ਚੰਗਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਵਜ਼ੀਰ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਦੀਵਾਨ ਤਾਰਾ ਚੰਦ ਅਲੂੜ (ਨਾ-ਤਜ਼ਰਬਾਕਾਰ) ਆਦਮੀ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲੇ ਨੇ ਮੈਦਾਨ-ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਹਿੰਮਤ ਵਿਖਾਈ ਹੈ ਬਹਾਦਰਾਂ ਦੇ ਕੰਮ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀ ਹੋਣੇ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ਇਸ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਧਦੇ ਆ ਰਹੇ ਵੈਰੀ ਦਾ ਬੜੇ ਹੌਸਲੇ ਤੇ ਦਲੇਰੀ ਨਾਲ ਡੱਟ ਕੇ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਮੋੜ ਦਿੱਤੇ। ਭਾਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੇਠਲਾ ਘੋੜਾ ਵੀ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਪਰ ਉਹ ਤਾਂ ਵੀ ਪਿਛਾਂਹ ਨਾ ਹਟੇ ਤੇ ਸੂਰਮਿਆਂ ਵਾਂਗ ਅੱਗੇ ਵੱਧ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੈਰੀ ਨੂੰ ਪੈਰੋਂ ਕੱਢ ਦਿੱਤਾ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਦੀਵਾਨ ਤਾਰਾ ਚੰਦ ਦੀ ਯੋਗਤਾ ਉੱਤੇ ਚੁੱਕਿ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭਰੋਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਜਮਾਦਾਰ ਖੁਸ਼ਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਾ ਕੇ ਨਵਾਬ ਸ਼ਾਹ ਨਿਵਾਜ਼ ਖ਼ਾਨ ਮਨਕੋਰੇ ਵਾਲੇ ਦਾ ਬੰਨੂ ਅਟਕ ਤੇ ਅਟਕ ਦਰਿਆ ਤੋਂ ਪਾਰਲੇ ਇਲਾਕੇ ਉੱਤੇ ਦਖ਼ਲ ਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਦਰਿਆਓਂ ਇਸ ਪਾਸੇ ਦੇ ਡੇਰਾ ਇਸਮਾਈਲ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਦਖ਼ਲ ਕਰ ਲਿਆ ਜਾਵੇ।¹

---

1. ਉਮਦਾਤੁ-ਤਵਾਰੀਖ਼, ਦਫ਼ਤਰ 3, ਹਿੱਸਾ 2, 193, 199, 207-8: ਗ੍ਰਿਫਿਨ, ਪੰਜਾਬ ਚੀਫ਼ਸ (1890), ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ, 241: ਲਤੀਫ਼, ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ : 467 ।

ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ

ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੰਨੂ ਤੋਂ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ ਤੇ ਭੇਜੇ ਗਏ ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰਕੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ (ਮਈ 1834 ਵਿੱਚ) ਪੱਕੇ ਤੌਰ ਤੇ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਲਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਅਮੀਰ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਪਾਸੋਂ ਸਹਾਇਤਾ ਮੰਗੀ। ਪਰ ਉਹ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਵਿਗਾੜ ਪਾਉਣਾ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਖ਼ਲ ਦੇਣ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

2 ਅਸੂ 1891 (17 ਸੰਤਬਰ 1834) ਨੂੰ ਪਿਸ਼ਾਵਰੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸ ਖ਼ਬਰ ਪੁੱਜੀ ਕਿ ਅਮੀਰ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ ਹੈ ਕਿ ਜੇ ਮੇ ਹਰਬਾਨੀ ਕਰਕੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਉਸ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਬੜਾ ਧੰਨਵਾਦੀ ਹੋਵੇਗਾ ਅਤੇ ਤਾਬੇ ਦਾਰੀ ਵਜੋਂ ਬੜੀ ਅਧੀਨਗੀ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਲਾਹੌਰ ਘੋੜੇ, ਤੋਹਫ਼ੇ ਤੇ ਹੋਰ ਅਸਬਾਬ ਭੇਟਾ ਕਰੇਗਾ, ਨਹੀਂ ਤਾਂ ਕੋਹਾਟ, ਅਫ਼ਰੀਦੀ ਤੇ ਸੂਸਫ਼ਜ਼ਈ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਅਤੇ ਖੁਰਾਸਾਨ, ਬੰਨੂ ਤੇ ਟਾਂਕ ਤੋਂ ਲੜਾਕੇ ਗਾਜ਼ੀਆਂ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜਾਂ ਜਮਾਂ ਕਰਕੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਤੇ ਹੱਲਾ ਕਰ ਦੇ ਵੇਗਾ। 4 ਅਸੂ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਮੁਨਸ਼ੀ ਕਰਮ ਚੰਦ ਨੂੰ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀ ਸਰਕਰਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਲਈ ਕੀਮਤੀ ਖ਼ਿਲਾਅਤਾਂ ਦੇ ਕੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਭੇਜਿਆ ਤੇ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਇਹ ਖ਼ਿਲਾਅਤਾਂ ਕੰਵਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਾਣ ਅਤੇ ਉਹ ਖ਼ੁਦ ਆਪਦੇ ਹੱਥੀਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਬਖ਼ਸ਼ਣ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲੇ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਸਨ ਤੇ ਹੋਰ ਵੱਡੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਨੌ ਕਪੜਿਆਂ ਦੀ ਖ਼ਿਲਾਅਤ ਭੇਜੀ ਗਈ।^੧

ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਖ਼ੁਦ ਵੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਕੂਚ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਉਹ 26 ਵਸਾਖ 1892 (6 ਮਈ 1835) ਨੂੰ ਪੁੱਜੇ ਤੇ ਵਜ਼ੀਰ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਬਾਗ਼ ਵਿੱਚ ਉਤਾਰਾ ਕੀਤਾ। ਇੱਥੇ ਸੁਲਤਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆ ਮਿਲਿਆ ਤੇ ਈਨ ਮੰਨ ਲਈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬੜਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਵੀ ਤਾਬੇਦਾਰੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਵੇ ਤੇ ਖ਼ੂਨ ਖ਼ਰਾਬਾ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀਆਂ ਗਾਜ਼ੀ ਫ਼ੌਜਾਂ ਪਰ ਬੜਾ ਮਾਣ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਲੜਾਈ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਆ ਗਿਆ, ਪਰ ਜਦ 31 ਵੈਸਾਖ, 11 ਮਈ ਸੰਨ 1835 ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ

ਪਾਸੇ ਖਾਲਸੇ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਬਰ ਤਿਆਰ ਜੰਗ ਲਈ ਡਟਿਆ ਵੇਖਿਆ ਤਾਂ ਤਲਵਾਰ ਮਿਆਨ ਵਿੱਚ ਹੀ ਰਹਿ ਗਈ ਅਤੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਲੈਣ ਦਾ ਖਿਆਲ ਛੱਡ ਕੇ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਬਹੁਤਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤੇ ਹੀ ਮੈਦਾਨੋਂ ਨਿਕਲ ਭੱਜਾ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦਾ ਪੱਕਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਕੇ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਮੁੜ ਆਏ।^੨

-
1. ਕਨਿੰਘਮ, ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਸ (1849), 222: ਲਤੀਫ਼, ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ, 467-8: ਸੋਹਨ ਲਾਲ, ਉਮਦਾਤੁ-ਤਵਾਰੀਖ਼, ਦਫ਼ਤਰ ਸੋਮ, ਹਿੰਸਾ ਦੋਮ, 216 ।
  2. ਸੋਹਨ ਲਾਲ, ਉਮਦਾਤੁ-ਤਵਾਰੀਖ਼, ਦਫ਼ਤਰ ਸੋਮ, ਹਿੰਸਾ ਦੋਮ, 245-51, ਕਨਿੰਘਮ, ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਸ (1849); 222-23: ਬਾਬਾ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ, ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵਾ: 234-37 ।

ਬੀਬੀ ਨਾਨਕੀ ਦੀ ਮੰਗਣੀ

ਪਿਸ਼ੋਰੋਂ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਮੁੜਨ ਵੇਲੇ ਜਾਂ ਤਾਂ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਵੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜਾਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਪਿੱਛੋਂ ਉੱਥੋਂ ਵਾਪਸ ਆ ਗਏ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਲੜਕੀ ਬੀਬੀ ਨਾਨਕੀ ਦਾ ਰਿਸ਼ਤਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪੋਤ੍ਰੇ ਤੇ ਕੰਵਰ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਬੀਬੀ ਨਾਨਕੀ ਦੀ ਮੰਗਣੀ ਦੀ ਠੀਕ ਤਾਰੀਖ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਚਲ ਸਕਿਆ। ਮੁਨਸ਼ੀ ਸੋਹਨ ਲਾਲ ਨੇ ਆਪਣੀ ਤਾਰੀਖ 'ਉਮਦਾਤੁ-ਤਵਾਰੀਖ' ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ 29 ਸਾਵਨ 1892 (11 ਅਗਸਤ 1835) ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਦੀਵਾਨ ਹਾਕਿਮ ਰਾਇ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਕੰਵਰ ਜੀ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਲਈ ਹੇਠ ਲਿਖੇ ਵੇਰਵੇ ਅਨੁਸਾਰ ਜ਼ੇਵਰ ਆਪਦੀ ਮਾਰਫ਼ਤ ਬਣਵਾ ਕੇ ਹਾਜ਼ਰ ਕਰੇ।

ਮੁਕਟ	2500
ਚੌਕ	1400
ਮਾਲਾ ਛੋਟੀ, ਵੱਡੀ	1500
ਹੋਰ ਜੜਾਉ ਗਹਿਣੇ	2000

ਇਸ ਤੋਂ ਅਨੁਮਾਨ ਲਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੰਵਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮੰਗਣੀ ਬੀਬੀ ਨਾਨਕੀ ਨਾਲ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਹੋਈ ਹੈ।

ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪਿਸ਼ੋਰੋਂ ਮੁੜਨ ਪਿੱਛੋਂ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਆਖੀਰ ਪੋਹ ਤੱਕ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸਨ। 28 ਪੋਹ, 10 ਜਨਵਰੀ 1836, ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੁੱਟੀ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਇੱਕ ਜੋੜਾ ਦੋਸ਼ਾਲੇ ਤੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਕੜੇ ਰੁਖਸਤਾਨੇ ਵੱਜੋਂ ਬਖ਼ਸ਼ੇ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਜਗਤ

1. ਸੋਹਨ ਲਾਲ, ਉਮਦਾਤੁ-ਤਵਾਰੀਖ, ਦਫਤਰ ਸੋਮ, ਹਿੱਸਾ ਦੋਮ, 261।
2. ਸੋਹਨ ਲਾਲ, ਉਮਦਾਤੁ-ਤਵਾਰੀਖ, ਦਫਤਰ ਸੋਮ, ਹਿੱਸਾ ਦੋਮ, 289-90।

ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲੇ ਦੀ ਤੱਲਕਾ ਸੰਭਾਲਿਆਲ ਦੀ ਜਾਰੀਰ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਉੱਤਰ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸੰਭਾਲਿਆਲ ਦਾ ਤੱਲਕਾ ਵਜ਼ੀਰਬਾਦ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਨਾਲ ਮਿਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਮਨਕੋਰੇ ਜਾਂ ਬਲੋਚਾਂ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਜਾਰੀਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਜੇਠ 1893 ਵਿੱਚ ਲਾਲਲ ਕਿਸ਼ਨ ਚੰਦ ਵਕੀਲ ਲੁਧਿਆਣੈ ਵੱਲੋਂ ਇੱਕ ਚਿੱਠੀ ਆਈ ਕਿ ਕਪਤਾਨ (ਵੇਡ)ਸਾਹਿਬ, ਜੋ ਲੁਧਿਆਣੈ ਵਿੱਚ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਏਜੰਟ ਹਨ, ਕੁਝ ਚੰਗੀ ਨਸਲ ਦੇ ਘੋੜੇ ਖ਼ਰੀਦਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਨ। ਉਸ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਕੰਵਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਾ ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ, ਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ, ਸਰਦਾਰਾਨ ਸੰਧਾਂਵਾਲੀਆਂ, ਸਰਦਾਰ ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਮਾਨ, ਦੀਵਾਨ ਸਾਵਨ ਮੱਲ ਗਵਰਨਰ ਮੁਲਤਾਨ ਆਦਿ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਨੇ ਲਿਖੇ ਕਿ ਇੱਕ ਇੱਕ ਚੰਗੀ ਨਸਲ ਦਾ ਘੋੜਾ ਕਪਤਾਨ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਲੁਧਿਆਣੈ ਭੇਜ ਦੇਣ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਇੱਕ ਪ੍ਰਵਾਨਾ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ।

ਖੇਮ ਕਰਨੀਆਂ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ

ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਉੱਪਰ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਖੇਮ ਕਰਨ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਤਾਬੇਦਾਰੀ ਵਿੱਚ ਸੀ ਤੇ ਕਸੂਰ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕੋਲ ਹੀ ਸੀ। ਵੇ ਰਵੇ ਸਹਿਤ ਹਾਲ ਨਾ ਮਿਲ ਸਕਣ ਕਰਕੇ ਇਹ ਨਹੀਂ ਕਿਹਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਅੰਦਰੂਨੀ ਕਾਰਣ ਕੀ ਸਨ, ਪਰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਇਉਂ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬਾਹਰ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਉੱਤੇ ਰਹਿਣ ਜਾਂ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਦੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿੱਚ ਰੁਝੇ ਹੋਣ ਵੇਲੇ ਖੇਮ ਕਰਨ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਨਾਲ ਇੱਥੇ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਕੋਈ ਚੰਗਾ ਵਰਤਾਓ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ। ਇਸ ਲਈ ਚੜ੍ਹਦੇ ਸਾਵਨ 1893 (ਜੁਲਾਈ 1836) ਨੂੰ ਖੇਮਕਰਨ ਦੀ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵਿਰੁੱਧ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਾਸ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਂਹ ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਏ ਨੂੰ ਫੜਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ। ਹੋਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਕਿਹਾ ਕਿ ਹੁਣ ਸੌ ਕੁ ਦੁਕਾਨਦਾਰ ਸ਼ਹਿਰ ਕਸੂਰ ਤੇ ਪੰਜਾਹ ਕੁ ਪਿੰਡ ਖੇਮ ਕਰਨ ਉੱਜੜ ਕੇ ਵਿਰੋਜਪੁਰ ਜਾ ਆਬਾਦ ਹੋਏ ਹਨ। ਜਦ ਤੋਂ ਇਹ ਇਲਾਕਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਰਬ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਵਿੱਚ ਆਇਆ ਹੈ ਇੱਕ ਵੀ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਦਰਿਆਓਂ ਪਾਰ ਨਹੀਂ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਾਏ ਵਿੱਚ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਅਮਨ ਅਮਾਨ ਹੈ। ਇਸ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਏ ਨਾਲ ਜੋੜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹਦਾਇਤ ਜਾਰੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਆਬਾਦੀ ਹੋਣ ਤੇ ਅਤੇ ਰੱਈਅਤ ਦੀ ਰਜ਼ਾਮਤੀ ਨਾਲ ਮੁਆਮਲੇ ਦੀ ਉਗ੍ਰਾਹੀ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇ ਤੇ ਜ਼ਿਮੀਂਦਾਰਾਂ ਦੀ ਭਲਾਈ ਦਾ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਖਿਆਲ ਰੱਖਿਆ ਜਾਵੇ।

ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਾਬਾ ਅਟੱਲ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ

ਇਸ ਵੇਲੇ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਵਿੱਚ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਬਾਬਾ ਅਟੱਲ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਛੱਤਾਂ ਦੀ ਸੇਵਾ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਇਮਾਰਤ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸੰਗਤ ਦੇ ਉਤਸ਼ਾਹ ਨਾਲ ਸੰਨ 1822 ਈ: ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਦਰਸ਼ਨੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੀ ਛੱਤ ਮਾਈ ਸਦਾ ਕੌਰ ਨੇ ਸੰਨ 1823 ਵਿੱਚ ਬਣਵਾਈ ਸੀ ਅਤੇ ਗੁੰਬਦ ਦੀ ਸੇਵਾ ਸੰਨ 1830 ਵਿੱਚ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਸਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਏ ਨੇ ਕੀਤੀ ਸੀ। ਅੰਦਰਲੇ ਸਮਾਧ ਵਾਲੇ ਖ਼ਾਸ ਬੰਗਲੇ ਦੇ ਬਾਹਰਲੀ ਪ੍ਰਕਰਮਾ ਦੀ ਛੱਤ ਦੀ ਮੀਨਾਕਾਰੀ ਅਤੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਕੰਮ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਨੇ 1835 ਵਿੱਚ ਕਰਵਾਇਆ। ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਵੀ ਹੱਥ ਵਟਾਇਆ ਅਤੇ ਪ੍ਰਕਰਮਾਂ ਦੀ ਉਤ੍ਰ-ਚੜ੍ਹਦੀ ਛੱਤ ਦਾ ਗੱਚਕਾਰੀ ਪਲਸਤਰ ਕਰਵਾਇਆ। ਗੱਚ ਦਾ ਪਲਸਤਰ ਪੁਰਾਣੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਖ਼ਾਸ ਚੀਜ਼ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸੰਗਮਰਮਰ ਦਾ ਚੂਰਨ, ਬਹੁਤ ਬਾਰੀਕ ਰੇਤਾ, ਇੱਕ ਖ਼ਾਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚੂਨਾ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਜਿਪਸਮ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ, ਵਾਲ ਐਤ ਹੋਰ ਕਈ ਚੀਜ਼ਾਂ ਰਲਾਈਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰਗੜ੍ਹਣ ਤੇ ਘੋਟਣ ਉੱਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਕਈ ਵਾਰੀ ਵਰ੍ਹੇ ਲਾਏ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਪੰਦਰਾਂ ਵੀਹ ਤਗਾਰੀਆਂ ਉੱਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਰੁਪਏ ਖਰਚ ਆ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਇਸ ਨਾਲ ਬਣੀ ਅਤੇ ਲਿੰਬੀ ਹੋਈ ਇਮਾਰਤ ਬਹੁਤ ਸੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਅਤੇ ਕਈ ਕਈ ਸੌ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਵੀ ਥੋੜ੍ਹੇ ਚਿਰ ਦੀ ਬਣੀ ਹੋਈ ਨਵੀਂ ਨਕੋਰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦੀ ਸੀ।

ਪੰਜ ਸਾਲ ਬਾਅਦ ਸੰਨ 1842 ਵਿੱਚ ਫਿਰ ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਨੇ ਇਸ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦੀ ਹੋਰ ਸੇਵਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਸਰਦਾਰ ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨਿਗਰਾਨੀ ਹੇਠਾਂ ਗੁਰਦੁਆਰੇ ਦਾ ਬਾਹਰਲਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣਵਾਇਆ।

ਬੀਬੀ ਨਾਨਕੀ ਤੇ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਆਹ

ਜਿਸ ਧੂਮ-ਧਾਮ ਤੇ ਸ਼ਾਨ ਸ਼ੌਕਤ ਨਾਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੋਤਰੇ ਤੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਵਿਆਹ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲੇ ਦੀ ਲੜਕੀ ਬੀਬੀ ਨਾਨਕੀ ਨਾਲ ਹੋਇਆ, ਦੁਨੀਆਂ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਵਿੱਚ ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਮਿਸਾਲ ਮਿਲ ਸਕਣੀ ਕਠਿਨ ਹੈ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮੁੱਢ ਤੋਂ ਹੀ ਇਹ ਇੱਛਾ ਸੀ ਕ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜੰਵ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਬਜਾਏ ਗੁਰੂ ਕੀ ਨਗਰੀ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਚੜ੍ਹੇ। ਇਸ ਮਤਲਬ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਭਦੇ ਭਰੋਸੇ-ਯੋਗ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਕਿ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ। ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਰਾਜਾ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਇਸ ਵਿਆਹ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦਾ ਸੱਦਾ ਨਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ। ਪਤਵੰਤੇ ਮਹਿਮਾਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਪਟਿਆਲਾ, ਨਾਭਾ, ਕਪੂਰਥਲਾ, ਜੀਂਦ, ਫ਼ਰੀਦਕੋਟ, ਨਵਾਬ ਮਲੇਰ ਕੋਟਲਾ, ਰਾਜਾ ਕਲਸੀਆ ਮੰਡੀ ਤੇ ਸੁਕੋਤ, ਚੰਬਾ, ਨੂਰਪੁਰਰ ਅਤੇ ਹੋਰ ਮਾਲਵਾ, ਮਾਝਾ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਇਲਾਕਿਆਂ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮਲ ਸਨ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਲਾਰਡ ਐਕਲੈਂਡ, ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਇੰਡੀਆ, ਸਰ ਚਾਰਲਸ ਮੈਂਟਕਾਫ ਗਵਰਨਰ ਆਗਰਾ ਤੇ ਜਨਰਲ ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਫੇਨ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਨੂੰ ਸੱਦਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਸ਼ਾਮਲ ਕੇਵਲ ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਫੇ ਨ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਟਾਫ਼ ਹੀ ਹੋਇਆ।

ਈਟਸ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਵੱਲੋਂ ਖਾਸ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਫੌਜੀ ਸਟਾਫ਼ ਦੇ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਰਾਜਸੀ ਭੇਦ ਵੀ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਇਹ ਕਿ ਫੌਜੀ ਸਵਿਗਿਆਨ ਦੇ ਇਹ ਨਿਪੁਣ ਸਿਆਣੇ ਇਸ ਪਰਾਹੁਣ-ਚਾਰੀ ਦੇ ਮੌਕੇ ਦਾ ਫਾਇਦਾ ਉਠਾ ਕੇ ਫੌਜੀ ਨੁਕਤਾ ਨਿਗਾਹ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਸਬੰਧੀ ਮੁਕੰਮਲ ਵਾਕਫ਼ੀਅਤ ਹਾਸਲ ਕਰ ਸਕਣਗੇ। ਕਨਿੰਘਮ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ "ਉਹ ਯੋਗ ਸੈਨਾਪਤੀ ਫੌਜੀ ਉਪਾਓ ਤੇ ਸੈਨਿਕ ਗੁਣਾਂ ਨੂੰ ਭਾਂਪਣ ਵਿੱਚ ਸਦਾ ਹੀ ਬੜਾ ਤਾਕ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ ਉਸ ਸੈਨਾ-ਦਲ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲਾਇਆ ਜਿਸ ਦੀ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਮੁਕੰਮਲ ਤੌਰ ਤੇ ਅਧੀਨ ਕਰਨ ਲਈ ਲੋੜ ਪਵੇਗੀ ਪਰ ਰਉਸ ਨੇ ਇਸੇ ਵੇਲੇ ਅਸੂਲ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਅਤੇ ਰਾਜਪੂਤਾਨੇ ਤੇ ਸਿੰਧ ਦੇ ਬੀਆਬਾਨ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਲਈ ਚੜ੍ਹਦੀ ਵੱਲ ਸਭ ਤੋਂ ਵਧੀਆ ਹੱਦਾਂ ਹਨ। ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਦੀ ਸੰਭਾਵਨਾ ਬਹੁਤ ਦੂਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇੱਕ ਪਰਾਹੁਣੇ ਲਈ ਲੜਾਈ ਦੇ ਖੜ

ਯੰਤਰਾਂ ਦੀ ਵਿਉਂਤ ਬਨਾਉਣੀ ਸ਼ੋਭਨੀਕ ਨਹੀਂ ਸੀ।..... ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਫੇਨ ਦੇ ਇਹ ਖਿਆਲ ਲਿਖਤ ਵਿੱਚ ਭਾਵੇਂ ਨਾ ਲਿਆਂਦੇ ਗਏ ਹੋਣ, ਪਰ ਜੋ ਲੋਕ ਉਸ ਦੇ ਆਲੇ-ਦੁਆਲੇ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਤਾ ਸੀ। ਜਿਵੇਂਗ ਮੈਨੂੰ ਕੈਪਟਨ ਵੇਡ ਪਾਸੋਂ ਸੁਣਿਆ ਹੋਇਆ ਯਾਦ ਹੈ ਉਸ ਦਾ (ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਫੇਨ ਦਾ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਫਤਹਿ ਕਰਨ ਲਈ) ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਸਤਾਹਟ ਹਾਜ਼ਾਰ ਆਦਮੀਆਂ ਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਦੋ ਸਾਲ ਜ਼ੋਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਲੱਗੀ ਰਹੇ। ਇਹ ਲਾਹੌਰ ਜਾਣਾ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਜ਼ਿਆਦਾ ਫ਼ਾਇਦੇਮੰਦ ਸਾਬਤ ਹੋਇਆ ਕਿ ਬੰਗਾਲ ਦੀ ਫੌਜ ਦਾ ਅਣਥੱਕ ਕੁਆਟਰ-ਮਾਸਟਰ-ਜਨਰਲ ਲੈਫਟਿਨੈਂਟ-ਕਰਨਲ ਗਾਰਡਨ ਮਲਕ ਦੇ ਇਸ ਹਿੱਸੇ ਦਾ ਵੇ ਰਵੇ ਸਹਿਤ ਨਕਸ਼ਾ ਬਣਾ ਸਕਣ ਦੇ ਯੋਗ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਅਤੇ ਇਹ ਨਕਸ਼ਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰਿਆਂ ਨਕਸ਼ਿਆਂ ਦਾ ਆਧਾਰ ਬਣਿਆ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਅੰਤ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਲੱਗ ਜਾਣ ਵੇਲੇ ਵਰਤੇ ਗਏ।¹

ਜੰਝ ਚੜ੍ਹਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜ ਕੁ ਲੱਖ ਆਦਮੀਆਂ ਦਾ ਇਕੱਠ ਵਿਆਹ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਹੋ ਗਿਆ। ਇੱਕੋ ਵਿਆਹ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹਾਲਾਂ ਦਾ ਵਿਸਥਾਰ ਨਾਲ ਜ਼ਿਕਰ ਨਹੀਂ ਹੋ ਸਕੇਗਾ, ਇਸ ਲਈ ਕੇਵਲ ਜ਼ਰੂਰੀ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਹੀ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਜਾਏਗਾ। 25 ਫੱਗਣ 1893, 6 ਮਾਰਚ 1837, ਨੂੰ ਲੌਢੇ ਵੇਲੇ ਤੋਹਫੇ ਤੇ ਤੰਬੋਲ ਪੇਸ਼ ਹੋਏ। 26 ਫੱਗਣ, 7 ਮਾਰਚ, ਦੀ ਸਵੇਰੇ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਣੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਿਆਂ ਤੇ ਪਤਵੰਤੇ ਪ੍ਰਾਹੁਣਿਆਂ ਦੇ ਮੱਥਾ ਟੇ ਕਿਆ, ਅਰਦਾਸਾ ਸੋਧਿਆ ਅਤੇ ਭੇਟਾ ਚੜ੍ਹਾਈਆਂ ਅਤੇ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੇਹਰਾ ਬੰਨ੍ਹਣ ਦੀ ਰਸਮ ਅਦਾ ਕੀਤੀ। ਲੌਢੇ ਵੇਲੇ ਜੰਝ ਨੇ ਅਟਾਰੀ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕੀਤੀ। ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਤੋਂ ਅਟਾਰੀ ਤਕ ਲੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਲੋਕੀਂ ਸੜਕ ਦੇ ਦੋਹੀਂ ਪਾਸੀਂ ਖੜੇ ਸਨ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਪ੍ਰਾਹੁਣਿਆਂ ਦੇ ਹਾਥੀਆਂ ਉੱਤੇ ਰੁਪਈਆਂ ਦੀਆਂ ਥੈਲੀਆਂ ਰਖਵਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ

---

1 That able Commander was ever a careful observer of military means and of soldierly qualities: he formed an estimate of the force which would be required for the complete subjugation of the Punjab, but at the same time he laid it down as a principle, that the Sutlej and the wastes of Rajputana and Sindh were the best boundaries which the English could have in the East. The prospect of a war with the Sikhs was then remote, and hostile designs could not with honour be entertained by a guest .

These views of Sir Henry Fane's may not be on record but they were well known to those about his Excellency. His estimate was, as I remember to have heard from Capt. Wade, 67,000 men and he thought there might be a two years' active warfare.

. This visit to Lahore was perhaps mainly useful in enabling Lieut. Col. Garden, the Indefatigable quartermaster-general of the Bengal Army to complete a detailed map of that part of the country, and which formed the ground work of all the maps used when the hostilities did at last break out with the Sikhs." - Cunningham, History of the Sikhs (1849), 227-28, and footnote on p.227.

ਸੋਟ ਕਰਦੇ ਜਾਣ। ਖੁਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਅਟਾਰੀ ਤੱਕ ਸਾਰੇ ਰਸਤੇ ਖੁਲੀ ਹੱਥੀਂ ਰੁਪਈਆਂ, ਬੁਤਕੀਆਂ ਅੰਦਿ ਦਾ ਮੀਂਹ ਵਰਾਉਂਦੇ ਗਏ ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਈ ਲੱਖ ਰੁਪਈਆ ਗ਼ਰੀਬ ਗੁਰਬੇ ਵਿੱਚ ਵੰਡਿਆ ਗਿਆ।

ਅਟਾਰੀ ਪਹੁੰਚਣ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੜੇ ਸ਼ਾਹਾਨਾ ਢੰਗ ਨਾਲ ਆਓ-ਭਗਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਜੰਬ ਦੇ ਉਤਾਰੇ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ। ਉਸੇ ਰਾਤੀ ਵਿਆਹ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਰਾਤ ਆਤਸ਼ਬਾਜ਼ੀ, ਖੁਸ਼ੀਆਂ ਤੇ ਜਸ਼ਨਾਂ ਵਿੱਚ ਗੁਜ਼ਰੀ।

ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਬੜੇ ਖੁਲ੍ਹੇ ਦਿਲ ਨਾਲ ਖੈਰ-ਖੈਰਾਤ ਦਿੱਤੀ। ਦਾਨ ਵੰਡਣ ਲਈ ਪੰਜ ਮੀਲਾਂ ਵਿੱਚ ਇੱਕ ਦਾਇਰਾ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ ਜਿਸ ਦੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਫੌਜਾਂ ਖੜੀਆਂ ਸਨ। ਇਯ ਦਾਇਰੇ ਦੇ ਅੱਸੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਸਨ ਤੇ ਹਰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਉੱਤੇ ਖ਼ਜ਼ਾਨਚੀ ਥੈਲੀਆਂ ਲਈ ਬੈਠੇ ਸਨ ਜੋ ਜੀ ਪਰਤੀ, ਕੀ ਆਦਮੀ ਤੇ ਕੀ ਜਾਨਵਰ, ਇੱਕ ਇੱਕ ਰੁਪਈਆ ਦੇਈ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਾਣ ਦਿੰਦੇ। ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਇਸ ਵੇਲੇ ਇੱਕ ਅਜੀਬ ਨਜ਼ਾਰਾ ਪੇਸ਼ ਆਇਆ। ਇੱਕ ਮੰਗਤਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾਲ ਸਭ ਨੂੰ ਜੀ ਪਰਤੀ ਇੱਕ ਇੱਕ ਰੁਪਈਆ ਮਿਲ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਮੇਰਾ ਹੱਕ ਦਿਲਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇੱਕ ਖ਼ਜ਼ਾਨਚੀ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਇਸ ਨੂੰ ਦੇ ਦਿਓ। ਉਸ ਨੇ ਕੀੜੀਆਂ ਕਾਢਿਆਂ ਦੀ ਭਰੀ ਹੋਈ ਇੱਕ ਟਿੰਡ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ ਤੇ ਅਰਜ਼ ਕੀਤੀ ਕਿ ਹਜ਼ੂਰ ਮੈਨੂੰ ਮੇਰੇ ਜੀ ਗਿਣ ਕੇ ਹੱਕ ਮਿਲੇ। ਇਸ ਮੰਗਤੇ ਦੀ ਚਾਲਾਕੀ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜ ਬੜੇ ਹੱਸੇ ਤੇ ਕਿਆ ਕਿ ਜਾਂ ਤਾਂ ਤੂੰ ਗਿਣ ਕੇ ਦੱਸ ਕਿ ਤੇਰੇ ਇਹ ਜੀ ਕਿਤਨੇ ਹਨ ਜਾਂ ਇਹ ਟਿੰਡ ਰੁਪਈਆਂ ਦੀ ਭਰਵਾ ਲੈ। ਉਸ ਨੇ ਕਿਹਾ ਮੈਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੈ ਕਿ ਮੇਰੀ ਟਿੰਡ ਭਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਸ ਦੇ ਚਿਰਾਂ ਦੇ ਦਲਿੱਦਰ ਟੁੱਟ ਗਏ।² ਇਤਿਹਾਸਕਾਰਾਂ ਦਾ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੈਰਾਤ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ੨੦ ਲੱਖ ਤੋਂ ਉੱਪਰ ਰੁਪਈਆ ਖਰਚ ਆਇਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਹੀ ਅੰਦਾਜ਼ਾ ਲੱਗ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰੇ ਵਿਆਹ ਤੇ ਕੀ ਖਰਚ ਆਇਆ ਹੋਵੇਗਾ।

ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀ ਸਪੁੱਤ੍ਰੀ ਨੂੰ ਜੋ ਦਾਜ ਦਿੱਤਾ ਉਸ ਵਿੱਚ ਮੋਟੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਚੀਜ਼ਾਂ ਇਹ ਸਨ :-

11	ਹਾਥੀ
101	ਊਠ
101	ਘੋੜੇ

---

4. ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, 836, ਬਾਬਾ ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, 265-73: ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, 61-64।

101

ਗਊਆਂ

101

ਮੱਝੀਆਂ

500

ਜੋੜੇ ਕਸ਼ਮੀਰੀ ਦੁਸਾਲੇ

ਬਹੁਮੁੱਲੇ ਹੀਰੇ, ਜਵਾਹਰ ਤੇ ਜੇਵਰ, ਬੇਅੰਤ ਸੋਨੇ ਚਾਂਦੀ ਦੇ ਭਾਂਡੇ, ਕੀਮਖਾਬ ਦੇ ਥਾਨ ਤੇ ਹੋਰ ਉਨੀ, ਰੇਸ਼ਮੀ, ਤੇ ਸੂਤ੍ਰ ਦੇ ਕੱਪੜੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮੁੱਲ ਗਿਣਨਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੈ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ, ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ, ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਕੰਵਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਿਆਂ, ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਫੋਨ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਟਾਫ਼ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਤਵੰਤਿਆਂ ਨੂੰ ਬਹੁ-ਮੁੱਲੀਆਂ ਪੁਸ਼ਾਕਾਂ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਇਸ ਸ਼ਾਦੀ ਉੱਤੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੰਦਰਾਂ ਲੱਖ ਰੁਪਈਆ ਖਰਚ ਆਇਆ।¹

---

1. ਸੋਹਨ ਲਾਲ, ਉਮਦਾਤੁ-ਤਵਾਰੀਖ਼, ਦਫਤਰ, ਹਿੱਸਾ 3, 358-78: ਫੋਨ, ਫਾਈਵ ਯੀਅਰਜ਼ ਇਨ ਇੰਡੀਆ, 119-183: ਬੂਟੋ ਸ਼ਾਹ ਤਾਰੀਖ਼ਿ ਪੰਜਾਬ : ਅਲੀ-ਉ-ਦੀਨ, ਇਬ੍ਰਤਨਾਮਾ ।

ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਨੂੰ ਕੂਚ

12 ਚੇਤ ਸੰਮਤ 1895, 24 ਮਾਰਚ 1838, ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵੇ ਦੀ ਅਰਜ਼ੀ ਪੁੱਜੀ ਕਿ ਜਮਰੂਦ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ੀ ਕਾਕੜ ਤੇ ਸਆਦਤਖ਼ਾਨ ਦੇ ਡੇਰੇ ਦੇ ਕਾਫ਼ੀ ਅਫ਼ਗਾਨ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਏ ਤੇ ਮਾਰੇ ਗਏ ਹਨ ਅਤੇ ਕੁਝ ਸਿੰਘ ਵੀ ਹੁਕਮ ਸੱਤ ਕਰ ਗਏ ਹਨ। ਜਵਾਬ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਫ਼ਰਮਾਇਆ ਕਿ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਮਜ਼ੀਠੀਆ ਜਲਦੀ ਹੀ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਨੂੰ ਕੂਚ ਕਰਨਗੇ ਤੇ ਆਪ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਪਤਵੰਤੇ ਪ੍ਰਾਹੁਣਿਆਂ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆ ਕਰਕੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਵਾਗਾਂ ਮੋੜਨਗੇ।¹

19 ਚੇਤ ਨੂੰ ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਫ਼ੇਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆ ਕੀਤਾ ਤੇ ਕੰਵਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਣ ਲਈ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵੱਲ ਗਏ। ਕਸੂਰ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਚੁੱਕਿ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜਾਗੀਰ ਵਿੱਚ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਕਸੂਰ ਵਿੱਚ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਆਓ-ਭਗਤ ਤੇ ਰੋਟੀ ਪਾਣੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਧੀਰਮਲੀਏ ਗੁਰੂ ਸਾਧੂ ਸਿੰਘ ਕਰਤਾਰਪੁਰੀਏ (ਸਣੇ ਆਦਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ) ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਤਵੰਤਿਆਂ ਦੇ ਵਿਦਿਆ ਹੋਣ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਵੀ ਲਹਿੰਦੇ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹ ਪਏ ਤੇ 27 ਚੇਤ, 8 ਅਪ੍ਰੈਲ 1838, ਨੌਰਾਤੇ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸ਼ੇਖੁਪੁਰੇ ਪੁੱਜੇ। ਸ਼ੇਖੁਪੁਰੇ ਪੁੱਜਣ ਤੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਗੱਲ ਹੋਈ ਜਾਂ ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕੀ ਭੇਦ ਖੁਲ੍ਹਿਆ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਉਸ ਨਾਲ ਬੜੇ ਸਖ਼ਤ ਨਾਰਾਜ਼ ਹੋ ਗਏ। ਇੱਥੇ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬੇ ਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਸ਼ੇਖੁਪੁਰੇ ਵਿੱਚ ਉਲਾਂ (ਯਰਗਮਾਲਾ) ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੋ ਗਈ ਹੈ ਅਤੇ ਅੱਜ ਨੌਰਾਤੇ ਦਾ ਸੁਭ ਦਿਨ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਧਰਮ ਕਰਮ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ। ਅੱਗੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਫ਼ਰਮਾਇਆ ਕਿ 'ਤਾਂ ਫੇਰ ਜੰਮੂਵਾਲੇ ਉਲਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਦੇਹ, ਧਰਮ ਏਹੀ ਹੈ। ਲੋਕਾਂ ਨੂੰ ਨਸੀਹਤ ਤੇ ਆਪ ਮੀਆਂ ਫ਼ਸੀਹਤ ? ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਜਦ ਬੇਨਤੀ ਹੋਈ ਕਿ ਮਨਕੇਰੇ ਤੋਂ ਉਲ ਸਣੇ ਦੋ ਕੰਪਨੀਆਂ ਦੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹਨ ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਲਾਂ ਨੂੰ ਖੂਹ ਵਿੱਚ ਤੇ ਕੰਪਨੀਆਂ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਵਿੱਚ ਸੁੱਟ ਦਿਓ। ਪਿੱਛੋਂ ਜਦ ਪੁੱਛਿਆ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਡੇਰਾ ਕਿੱਥੇ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ਤਾਂ ਕਹਿਣ ਲੱਗੇ 'ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਜੀਭ ਉੱਤੇ'।²

1 ਵਸਾਖ 1895 ਨੂੰ, ਡੇਰਾ ਪਿੰਡ ਉਧੋਵਾਲੀ ਹੋਇਆ ਤੇ 2 ਅਕਾਲਗੜ੍ਹ ਤੇ 3 ਨੂੰ ਅਕਾਲਗੜ੍ਹੋਂ ਰਾਮ ਨਗਰ ਪੁੱਜੇ ਤੇ 20 ਤਾਰੀਖ ਤੱਕ ਇੱਥੇ ਹੀ ਕਿਆਮ ਕੀਤਾ। ਇੱਥੇ ਹੀ ਰਾਮਨਗਰ

1. ਉਮਦਾਤੁ-ਤਵਾਰੀਖ਼, ਦਫ਼ਤਰ 3, ਹਿੱਸਾ 4, ਪੰ. 386।
2. ਉਮਦਾਤੁ-ਤਵਾਰੀਖ਼, ਦਫ਼ਤਰ 3, ਹਿੱਸਾ 4, 388-9।

ਦੇ ਮੁਕਾਮ ਤੇ ੧੧ ਵਸਾਖ, ੨੧ ਅਪ੍ਰੈਲ ਸੰਨ ੧੮੩੮, ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵੇ ਦੀ ਅਰਜ਼ੀ ਪੁੱਜੀ ਕਿ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਭਤੀਜਿਆਂ, ਮੁਹੰਮਦ ਅਫ਼ਜ਼ਲ, ਅਕਬਰ ਸ਼ੀਰੀਨ ਖ਼ਾਨ, ਹੈਦਰ ਤੇ ਅਕਰਮ ਨੇ ਜਮਰੂਦ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਲਾਗੇ ਆ ਮੋਰਚੇ ਲਾਏ ਹਨ ਤੇ ਤੋਪ ਤੇ ਤੋਪ ਪਈ ਚਲ ਰਹੀ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣਦੇ ਸਾਰ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਜਾਣ ਲਈ ਤਿਆਰੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅਵੀਤਾਬਿਲੇ ਸਾਹਿਬ, ਸੁਲਤਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ, ਪੀਰ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਆਦਿ ਨੂੰ ਵੀ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ। 17 ਵਸਾਖ ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਤੇਜ ਸਿੰਘ, ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲੇ, ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਏ, ਅਲਾਰਦ, ਵੈਤੂਰਾ, ਕੋਰਟ, ਜਮਾਦਾਰ ਖੁਸ਼ਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਵਿਸ਼ਾਵਰ ਨੂੰ ਕੂਚ ਕਰਨ।¹

ਪਰ ਫੌਜਾਂ ਪੁੱਜਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਜਮਰੂਦ ਦੀ ਆਖ਼ਰੀ ਲੜਾਈ ੧੯ ਵਸਾਖ ਸਨਿਚਰਵਾਰ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਹੋ ਗਈ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨਲਵਾ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਕੇ ਹੁਕਮ-ਸੱਤ ਕਰ ਗਏ। ਇਹ ਦਰਦਨਾਕ ਖ਼ਬਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ 26 ਵਸਾਖ ਨੂੰ ਰੋਹਤਾਸ ਦੇ ਮਕਾਮ ਤੇ ਪੁੱਜੀ। ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਮਰੂਦ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇਦਾਰ ਸਰਦਾਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਸੀਹਤ ਕੀਤੀ ਸੀ ਕਿ ਜਦ ਤੱਕ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਹੋਰ ਫੌਜ ਨਾ ਆ ਪੁੱਜੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਚਲਾਣੇ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਬਾਹਰ ਨਾ ਕੱਢੀ ਜਾਵੇ। ਚੁਨਾਂਚਿ ਸਰਦਾਰ ਮਹਾਂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਦੀ ਧੁਸਕ ਤਕ ਨਾ ਨਿਕਲਣ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਕਿ ਦਿਲ-ਢੱਠੇ ਪਠਾਣ ਹੋਰ ਮੁਲਖ਼ਈਆ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਕਿਪਰੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਨਾ ਆ ਪੈਣ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲੋਂ ਭੇਜੀ ਗਈ ਕੁਮਕੀ ਫੌਜ ਦੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲੇ ਆਏ ਸਨ, ਜਮਰੂਦ ਦੇ ਮੁਕਾਮ ਤੇ ਪੁੱਜਣ ਦੀ ਦੇਰ ਸੀ ਕਿ 28 ਵਸਾਖ ਨੂੰ ਪਠਾਣੀ ਦਲ ਜਮਰੂਦ ਦਾ ਸੈਦਾਨ ਛੱਡ ਕੇ ਅਲੀ ਮਸਜਿਦ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤਿੱਤਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਕੋਰਟ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਪਿੱਛਾ ਕੀਤਾ ਤਾਂਕਿ ਉਹ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਦੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਵਿੱਚ ਲੁਕਣ ਦਾ ਯਤਨ ਨਾ ਕਰਨ। ਪਿੱਛੇ ਆ ਰਹੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਇੱਕ ਯਤਨ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਉਹ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਰ ਖੜੇ ਨਾ ਰਹਿ ਸਕੇ ਤੇ ਜਦ ਥੋੜ੍ਹੇ ਜਿਹੇ ਬੰਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਵਿੱਚ ਮਰੇ ਤੇ ਜ਼ਖ਼ਮੀ ਹੋਏ ਤਾਂ ਸੈਦਾਨੋਂ ਭੱਜ ਨਿਕਲੇ ਤੇ ਅਲੀ ਮਸਜਿਦ ਦੱੜ ਕੇ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਤੁਰ ਗਏ।

ਪਠਾਣਾਂ ਵੱਲੋਂ ਜਮਰੂਦ ਤੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਨੂੰ ਕੋਈ ਖ਼ਤਰਾ ਨਾ ਰਹਿਣ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ ਕੁਮਕੀ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਮੁੜ ਆਏ।²

---

3. ਉਮਦਾਤੁ-ਤਵਾਰੀਖ਼, ਦਫ਼ਤਰ, ਹਿੱਸਾ 4, 393-94।

4. ਸੋਹਨ ਲਾਲ, ਉਮਦਾਤੁ-ਤਵਾਰੀਖ਼, ਦਫ਼ਤਰ 3, ਹਿੱਸਾ 4, 395-401।

ਹਜ਼ਾਰੇ ਨੂੰ

ਅਖ਼ੀਰ ਜੇਠ 1895 (ਜੂਨ 1838 ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਹਫ਼ਤੇ) ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹਜ਼ਾਰੇ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦਾ ਮੁਆਮਲਾ ਵਸੂਲ ਕਰਨ ਲਈ ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਂਵਾਲੀਏ ਨੂੰ ਮੁਕਰੱਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਰੱਈਅਤ ਦੀ ਹਾਲਤ ਦਾ ਖ਼ਿਆਲ ਰੱਖ ਕੇ ਮੁਆਮਲਾ ਉਗ੍ਰਾਹਿਆ ਜਾਵੇ । ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਵ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਨਾ ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸੰਧਾਂਵਾਲੀਏ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਕੇ ਹਜ਼ਾਰੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਕੂਚ ਕਰਨ ਤੇ ਦੋਵੇਂ ਰਲ ਮਿਲ ਕੇ ਮੁਆਮਲੇ ਦੀ ਉਗ੍ਰਾਹੀ ਦਾ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਕਰਨ ।¹

ਸੋਹਨ ਲਾਲ, ਉਮਦਾਤ-ਤਵਾਰੀਖ਼, ਦਫ਼ਤਰ 3, ਹਿੱਸਾ 4, 536 ।

ਕੰਵਰ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜਨਮ

ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਜੋਤਸ਼ੀ ਪੰਡਤ ਰਾਮ ਦੱਤ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਹ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਘਰ ਜੋ ਬਾਲਕ ਜਨਮ ਲੈਣ ਵਾਲਾ ਹੈ ਉਹ ਹਕੂਮਤ ਵਾਸਤੇ ਚੰਗੇ ਸਗਣ ਵਾਲਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮੁੰਦਰੋਂ ਪਾਰ ਜਾਣਾ ਪਏਗਾ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ, ਜੋ ਇਹਿਤਾਸ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਣੀ ਮਾਈ ਜਿੰਦਾਂ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਅਤੇ ਜਿਸ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ 'ਮਹਿਬੂਬਾ' ਕਹਿ ਕੇ ਬੁਲਾਇਆ ਕਰਦੇ ਸਨ, ਗਰਭਵਤੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਅਰਦਾਸ ਕਰਨ ਲਈ 17 ਭਾਦੋਂ ਸੰਮਤ 1865, 31 ਅਗਸਤ ਸੰਨ 1838, ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਤੁਰੇ। ਅਟਾਰੀ ਤੋਂ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਵੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਨਾਲ ਰਲ ਪਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਆ ਗਏ।

ਸ੍ਰੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਆਪ ਸਿੱਧੇ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ। ਗਿਆਰਾਂ ਸੌ ਰੁਪਈਆ ਸ੍ਰੀ ਦਰਬਾਰ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਪੰਜ ਸੌ ਰੁਪਈਆ ਸ੍ਰੀ ਅਕਾਲ ਤਖ਼ਤ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਤੇ ਅਰਦਾਸ ਕਰਾਈ। ਫਿਰ ਪ੍ਰਕਰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਹਰ ਬੁੰਗੇ ਰੁਪਈਆ ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਚੜ੍ਹਾਉਂਦੇ ਹੋਏ ਦੁਖ ਭੰਜਣੀ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰਸਤੇ ਗਏ। ਰਾਮਬਾਗ ਵਿੱਚ ਉਤਾਰੇ ਬਾਅਦ ਨਜ਼ਰ ਨਿਆਜ਼ ਪਿੱਛੋਂ ਕਿਲਾ ਗੋਬਿੰਦ ਗੜ੍ਹ ਦੇ ਥਾਨੇ ਦਾਰਾਂ ਤੇ ਮੁਤਸਦੀਆਂ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਖਜ਼ਾਨੇ ਵਿੱਚ ਜੋ ਮਾਲ ਮੌਜੂਦ ਹੈ ਉਸ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਅਤੇ ਜੋ ਜੋ ਸੈ ਲੋੜੀਂਦੀ ਹੈ ਉਸ ਦੀ ਵਰਦ ਲਿਖ ਕੇ ਹਾਜ਼ਰ ਕਰਨ।

ਹਫ਼ਤੇ ਅੰਦਰ ਹੀ ਇੱਥੋਂ ਲਾਹੌਰੋਂ ਖ਼ਬਰ ਪੁੱੀ ਕਿ 23 ਭਾਦੋਂ, ਮੁਤਾਬਕ 6 ਸਤੰਬਰ ਸੰਨ 1838 ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਦੀ ਕੁੱਖੋਂ ਸਾਹਿਬਜ਼ਾਦੇ ਨੇ ਜਨਮ ਲਿਆ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਸਾਹਿਬਾ ਨੇ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਮੁਨਸ਼ੀ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਮ ਸਹਾਏ ਦੇ ਹੱਥੀਂ ਹਜ਼ੂਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਭੇਜੀ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਰਾਮ ਬਾਗ ਵਿੱਚ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਪਹੁੰਚਾਈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਬੜੇ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋਏ। ਵਜ਼ੀਰ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣੀ ਤਾਂ ਪਹਾੜ ਦੀ ਰਸਮ ਅਨੁਸਾਰ ਸਿਰਵਾਰਨਾ ਕੀਤਾ। ਕੁਝ ਦਿਨਾਂ ਪਿੱਛੋਂ ਸੋਨੇ ਦੇ ਗਹਿਣੇ, ਹੱਸੀ, ਕੜੇ ਤੇ ਨਕਦੀ ਆਦਿ ਮੁਨਸ਼ੀ ਗੋਬਿੰਦ ਰਾਮ ਸਹਾਏ ਨੂੰ ਦੇ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਤੋਰਿਆ।¹

1. ਸੋਹਨ ਲਾਲ, ਉਮਦਾਤੁ-ਤਵਾਰੀਖ਼, ਦਫ਼ਤਰ ਸੋਮ, ਹਿੱਸਾ ਪੰਜਮ, 1

ਕੰਵਰ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਸ ਭੁਜੰਗੀ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਇਤਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਿਲਦੀ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਇੱਕ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਮੂਰਤ ਹੀ ਜਾਪਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਭੁਜੰਗੀ ਦਾ ਨਾਮ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਰੱਖਿਆ ਗਿਆ।

ਤਾਵੇਂ ਉਪਰ ਜੋ ਕੁਝ ਲਿਖਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿਸੇ ਸ਼ੱਕ ਦੀ ਗੁੰਜਾਇਸ਼ ਨਹੀਂ ਛੱਡਦਾ, ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਗਏ ਡੋਗਰਿਆਂ ਦੇ ਪ੍ਰੋਪੇਰੰਡੇ ਦੇ ਅਸਰ ਹੇਠਾਂ ਕਣਗ ਇੱਕ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਦੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਸ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਪੁੱਤਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਸਬੰਧੀ ਜੋ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਗਲਤ ਬਿਆਨੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਹਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸਾਫ਼ ਕਰਨਾਂ ਵੀ ਜ਼ਰੂਰੀ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਸਬੰਧੀ ਭਗਤ ਲਕਸ਼ਮਣ ਸਿੰਘ, ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਸਾਢੇ ਬਿਆਸੀ ਸਾਲ ਦੀ ਆਯੂ ਭੋਗ ਕੇ 27 ਦਸੰਬਰ 1845 ਨੂੰ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ ਹਨ, ਆਪਣੀ ਅਖ਼ਬਾਰ 'ਦੀ ਖ਼ਾਲਸਾ' ਦੇ 5 ਅਕਤੂਬਰ 1930 ਦੇ ਪਰਚੇ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਰਾਏ ਬਹਾਦਰ ਕੁੰਜ ਬਿਹਾਰੀ ਥਾਪਰ ਨੂੰ ਫਕੀਰ ਨੂਰੁੱਦੀਨ (ਜੋ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੇ ਮਹਲ ਦੇ ਨਿਗਾਹਬਾਨ ਸਨ) ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਖ਼ਾਨ ਬਹਾਦਰ ਫਕੀਰ ਕਮਰੁੱਦੀਨ ਨੇ ਦੱਸਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਖੁਦ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਸ਼ਾਦੀ ਵੇਲੇ ਨਾਲ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਉਮਰ ਉਸ ਵੇਲੇ 18 ਸਾਲ ਦੀ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਵੇਲੇ ਫਕੀਰ ਨੂਰੁੱਦੀਨ ਤੇ ਫਕੀਰ ਕਮਰੁੱਦੀਨ ਮਹਲ ਵਿੱਚ ਮੌਜੂਦ ਸਨ। ਚੇਹਰੇ ਤੇ ਚਿਹਨ ਚੱਕਰ ਕਿਸੇ ਦੇ ਮਾਤਾ ਪਿਤਾ ਸਬੰਧੀ ਸਭ ਤੋਂ ਵੱਡਾ ਸਬੂਤ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਹਨ। ਬੈਰਨ ਐਰਿਕ ਵੋਨ ਸ਼ੋਨਬਰਗ (Baron Erick Von Schonberg) ਨਾਮ ਜਰਮਨ ਸੰਨ 1844 ਵਿੱਚ ਲਾਹੌਰ ਆਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲਿਆ ਸੀ। ਇਹ ਆਪਣੀ ਕਿਤਾਬ 'ਟਰੈਵਲਜ਼ ਇਨ ਇੰਡੀਆ ਐਂਡ ਕਸ਼ਮੀਰ (ਲੰਡਨ 1853 ਜਿਲਦ 2, ਪੰਨਾ 194) ਵਿੱਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਬੱਚੇ (ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ) ਦੀ ਪੈਦਾਇਸ਼ ਇਤਨੀ ਆਸ-ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ (ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ

-
1. ਸ਼ੋਨਬਰਗ, ਬੈਰਨ ਐਰਿਕ ਵੋਨ-ਟਰੈਵਲਜ਼ ਇਨ ਇੰਡੀਆ ਐਂਡ ਕਸ਼ਮੀਰ (ਲੰਡਨ 1853), ਜਿਲਦ 2, 194।
  2. Rai Bahadur K.B. Thapar, a distinguished citizen of Lahor, tells me that when he asked from Khan Bahadur Faqir Qamar-ud-Din, who was in charge of Maharani Jindan's palace, what truth there was in the report given credence to by Sir Lepel Griffin that Maharaja Dalip Singh was not a legitimate son of Maharaja Ranjit Singh and that Jindan was not a wedded wife of the Maharaja, he cried 'Astaghffar-Allah, such a lie! Can calumny go further? I attended the Maharaja's marriage myself. Maharani Jindan was the daughter of a highly respectable zemindar and a duly wedded wife. My father was present at the time of Dalipo Singh's birth and I was my father's attendant at that time. Evidently some evil gossip must have told the base lie to the Sahib. The Faqir was 18 years old at time.' -The Khalsa, Lahor. October 5, 1930.

ਜੀ ਦੀ ਆਖ਼ਰੀ ਉਮਰ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ 58ਵੇਂ ਸਾਲ ਵਿੱਚ ਜਨਮਿਅ ਸੀ) ਕਿ ਕਈ ਇਸ ਦੇ ਠੀਕ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹੋਣ ਤੇ ਸ਼ੱਕ ਕਰਦੇ ਸਨ ਪਰ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਇੱਥੇ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਿ ਮੈਂ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਕੀਤੀ ਹੈ, ਕਹਿੰਦੇ ਹਨ ਕਿ ਉਹ ਐਨ ਵੱਡੇ (ਮਹਾਰਾਜਾ) ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹੀ ਇੱਕ ਨਿੱਕੀ ਜਿਹੀ ਤਸਵੀਰ ਹੈ ਅਰਥਾਤ ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਇਤਨੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਕਿ ਉਹ ਛੋਟੇ ਪੈਮਾਨੇ ਤੇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਹੀ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

-
1. He [Scheer Singh] was succeeded by Dalip Singh, Ranjeet's youngest son. The child's birth was so unexpected that doubts of his legitimacy were entertained by many; but several of the natives with whom I have spoken on the subject, declare him to be miniature likeness of the great Ranjit's,-The Baron Erich Von Schonberg, Travels in India and Kashmir, London, 1853, Vol. ii, 193-94.

ਕਾਬਲ ਵੱਲ ਚੜ੍ਹਾਈ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ਼ਾਹ ਸੁਜਾਹ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਕਾਬਲ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਸਾਰੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਦੀ ਲੰਘਣ ਦੇਣਾ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ, ਇਸ ਲਈ ਫ਼ੈਸਲਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਸ਼ਾਹ ਸੁਜਾਹ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਤਾਂ ਹੇਠੋਂ ਦੀ ਬਹਾਵਲਪੁਰ ਦੇ ਰਸਤੇ ਸਿੰਘ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਲ ਦੀ ਕੰਧਾਰ ਦੇ ਰਸਤੇ ਹੋ ਕੇ ਕਾਬਲ ਨੂੰ ਜਾਵੇ ਤੇ ਸ਼ਾਹ ਸੁਜਾਹ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਤੈਮੂਰ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਨਾਲ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦੇ ਰਸਤੇ ਕਾਬਲ ਪਹੁੰਚਾ ਦੇਣ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਕਰਨਲ ਕਲਾਡ ਵੇਡ ਤੇ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜੇਹੀ ਨਾਮ-ਮਾਤ੍ਰ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਫੌਜ ਹੋਵੇ।

ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਤੈਮੂਰ ਤੇ ਕਰਨਲ ਵੇਡ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾਣ ਵਾਲੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਫੌਜ ਦੀ ਕਮਾਨ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ, ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਫੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਨਾਲ ਭੇਜੇ ਗਏ। ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਡੇਰਾ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਹੀ ਸੀ ਕਿ 2 ਜਰੁਲਾਈ 1838 ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਪੁੱਜੀ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ 15 ਹਾੜ 1896, ਮੁਤਾਬਕ 27 ਜੂਨ 1839, ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਹੁਕਮ-ਸਤ ਕਰ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਖ਼ਾਲਸਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਬੈਠੇ ਹਨ।

ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਤੈਮੂਰ ਨੇ 29 ਮਾਰਚ 1839 ਨੂੰ ਇੱਕ ਵੱਡਾ ਦਰਬਾਰ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿ ਦੁੱਰਾਨੀ ਸਰਦਾਰ ਅਤੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਤੇ ਖ਼ੈਬਰ ਦੇ ਪਠਾਣ ਕਬੀਲਿਆਂ ਦੇ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਪਤਵੰਤੇ ਆਏ। ਜਨਰਲ ਅਵੀਤਾਬਿਲੇ ਨੇ ਸਿੱਖ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਦੀ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲੇ ਸਭ ਤੋਂ ਮੋਹਰੇ ਸਨ, ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੇ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਾਈ ਅਤੇ ਹਰ ਇੱਕ ਜ਼ ਉਸ ਦੇ ਔਹਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਖਿਲਅਤ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਇਸ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ ਸਰਦਾਰ ਮੁਹੰਮਦ ਹਾਸ਼ਮ ਖ਼ਾਨ ਸੰਦੋਜ਼ਈ ਇੱਕ ਉੱਘਾ ਮਹਿਮਾਨ ਸੀ ਜੋ ਕਿ ਕਈ ਚਿਰ ਤੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਕਿਰਪਾ-ਪਾਤ੍ਰ ਦੀ ਹੈਸੀਅਤ ਵਿੱਚ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਰਹਿ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਸ਼ਾਹ ਸੁਜਾਹ ਦਾ ਮੜੇਆ-ਭਰਾ ਤੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਤੈਮੂਰ ਦਾ ਚਾਚਾ ਸੀ। ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਇਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਇੱਕ ਭਤੀਜਾ ਸ਼ਹਿਜ਼ਾਦਾ

1. ਉਮਦਾਤੁ-ਤਵਾਰੀਖ਼, ਦਫ਼ਤਰ ੩, ਹਿੱਸਾ 5, ਪੰਨਾ 114, 121 ।

ਜਮਹੂਰ ਵੀ ਸੀ।¹

ਬਿਨਾਂ ਕਿਸੇ ਖ਼ਾਸ ਮੁਸ਼ਕਲ ਦੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਤੈਮੂਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਪਿਸ਼ਾਵਰੋਗ ਅੱਗੇ ਜਮਹੂਰ ਤੋਂ ਦੌਰਾ ਬੈਬਰ ਵਿੱਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਲੀ ਮਸਜਿਦ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਪੁੱਜਣ ਤੇ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਕਬਰ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਹਿਮਾਇਤੀ ਪਠਾਣਾਂ ਨੇ ਰਸਤਾ ਰੋਕਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤੇ ਅਲੀ ਮਸਜਿਦ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਆਕੀ ਹੋਏ ਬੈਠੇ ਹਨ। 25 ਜੁਲਾਈ ਨੂੰ ਰੁਕਾਵਟ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਵਾਲਿਆਂ ਨਾਲ ਝੜਪ ਹੋ ਪਈ ਤੇ ਕੁਝ ਨੁਕਸਾਨ ਵੀ ਹੋਇਆ। ਪਠਾਣ ਉੱਚੀਆਂ ਪਹਾੜੀਆਂ ਤੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਉੱਥੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਹੇਠਲਿਆਂ ਨੂੰ ਨਿਜ਼ਾਨਾ ਬਣਾ ਸਕਦੇ ਸਨ ਪਰ ਉਹ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਰ ਅੜ ਨਾਂ ਸਕੇ ਤੇ 29 ਦੀ ਸਵੇਰ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਉਹ ਅਲੀ ਮਸਜਿਦ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਮੈਦਾਨ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਗਿਆ ਹੈ।

ਇਸ ਝੜਪ ਵਿੱਚ ਖ਼ਾਲਸਾ ਜੀ ਦੀ ਫੌਜ ਨੇ ਵਧ ਚੜ੍ਹ ਕੇ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਤੇ ਪਠਾਣਾਂ ਨੂੰ ਭਜਾਉਣ ਤੇ ਅਲੀ ਮਸਜਿਦ ਦਾ ਕਿਲ੍ਹਾ ਖਾਲੀ ਕਰਵਾਉਣ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਹੱਸ ਸੀ ਤੇ ਖ਼ਾਸ ਕਰਕੇ ਸ਼ੇਖ ਵਸਾਵਣ ਨੇ ਕਾਫ਼ੀ ਬਹਾਦਰੀ ਵਿਖਾਈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ 11 ਕਪੜਿਆਂ ਦੀ ਖ਼ਿਲਾਅਤ ਤੇ ਸੋਨੇ ਦੇ ਕੜਿਆਂ ਦੀ ਜੋੜੀ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਕਮੇਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਸੱਤ ਸੱਤ ਕਪੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਖ਼ਿਲਾਅਤਾਂ ਤੇ ਕੜਿਆਂ ਦੀਆਂ ਜੋੜੀਆਂ ਇਨਾਮ ਵਜੋਂ ਮਿਲੀਆਂ।²

ਇਸ ਦਿਨ ਕਰਨਲ ਵੇਡ ਵਲੋਂ ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਏ, ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲੇ, ਸਰਦਾਰ ਅਮਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮੱਲਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਬੜਾ ਰੁੱਖਾ ਜਿਹਾ ਵਰਤਾਉ ਹੋਇਆ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਕੜਕ ਦੀ ਧੁਪ ਵਿੱਚ ਦੁਪਹਿਰੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ। ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਕੀਤੀ ਪਰ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਗੱਲ ਰਫ਼ਾ ਦਫ਼ਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਗਰਮੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੀ ਤੇ ਹੋ ਰਹੇ ਹਰਜ ਮਰਜ ਦੇ ਕਾਰਣ ਵੇਡ ਦੀ ਤਬੀਅਤ ਚਿੜ-ਚਿੜੀ ਹੋਈ ਹੋਈ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਗੁੱਸਾ ਕਰਨ ਤੇ ਤੰਗ ਹੋਣ ਦੀ ਲੋੜ ਨਹੀਂ।³

ਕਰਨਲ ਵੇਡ ਦੀ ਇੱਛਾ ਅਨੁਸਾਰ ਨਜੀਬ ਤੇ ਰਾਮਗੋਲ ਪਲਟਣਾ ਅਲੀ ਮਸਜਿਦ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਸੰਭਾਲੀ ਰੱਖਣ ਲਈ ਨੀਯਤ ਕੀਤੀਆਂ ਗਈਆਂ ਤੇ ਬਾਕੀ ਕਾਬਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਈਆਂ ਤੇ 3 ਸਤੰਬਰ 1839 ਨੂੰ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਾ ਤੈਮੂਰ ਦੇ ਨਾਲ ਕਾਬਲ ਪਹੁੰਚ ਗਈਆਂ। ਸ਼ਾਹ ਸੁਜਾਹ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਾਬਲ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਬੈਠ ਚੁੱਕਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਹੁਣ ਚੁੰਕਿ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਆਪਣਾ

1. ਸ਼ਹਾਮਤ ਅਲੀ, ਦੀ ਸਿਖਸ ਐਂਡ ਅਫ਼ਗਾਨਜ਼, 231-32। ਦਰਬਾਰ ਸਬੰਧੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਵਾਕਫ਼ੀਅਤ ਲਈ ਦੇਖੋ ਵਿਲੀਅਮ ਬਾਰ ਦਾ 'ਜਰਨਲ ਐਂਡ ਏ ਮਾਰਚ . . . . . ਪੰ. 229-242'।
2. ਬਾਰ, ਜਰਨਲ ਐਂਡ ਏ ਮਾਰਚ ੩੩੬-੪੪: ਸੋਹਨ ਲਾਲ, ਉਮਦਾਤੁ-ਤਵਾਰੀਖ਼, ਦਫ਼ਤਰ 4, ਹਿੱਸਾ 1, ਪੰ. 14, 17-18।
3. ਉਮਦਾਤੁ-ਤਵਾਰੀਖ਼, ਦਫ਼ਤਰ 4, ਹਿੱਸਾ 1, ਪੰ. 14, 17-18।

ਕੰਮ ਮੁਕਾ ਚੁੱਕੀ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ੫-੬ ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਕਰਨਲ ਵੇਡ ਦੇ ਨਾਲ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਮੁੜ ਪਈ। ਲੋੜ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਾਹ ਸੁਜਾਹ ਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਥੋੜ੍ਹੀ ਜਿਹੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਕਾਬਲ ਛੱਡ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਤੇ ਬਾਕੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਵੀ ੧੬-੧੬ ਅਕਤੂਬਰ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਪਈ ਤੇ ੩੧ ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਆ ਪੁੱਜੀ।

ਸ਼ਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਵਾਪਸ ਮੁੜਨ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਦਾ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗ ਸਕਿਆ, ਪਰ ਜੇ ਉਹ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਮੁੜ ਆਏ ਸਨ ਤਾਂ 26 ਭਾਦੋਂ ਮੁਤਾਬਕ 10 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਇੱਥੇ ਪੁੱਜ ਗਏ ਸਨ।

---

^੦ 1. ਉਮਦਾਤੁ-ਤਵਾਰੀਖ਼, ਦਫ਼ਤਰ 4, ਹਿੱਸਾ 1, ਪੰ . 18-30। ਹੋਰ ਦੇਖੋ ਬਾਰ ਦਾ 'ਜਰਨਲ' ਤੇ ਸ਼ਹਾਮਤ ਅਲੀ ਦੀ 'ਸਿਖਸ ਐਂਡ ਅਫ਼ਗਾਨਜ਼'।

ਸਰ ਜੌਨ ਕੀਨ ਦੀ ਆਓ-ਭਗਤ

ਕਾਬਲ ਤੋਂ ਮੁੜਦੀ ਹੋਈ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਡਿੱਗਿਆ ਤੋਂ ਰਾਮਨਰਗ ਦੇ ਰਸਤੇ ਸਿੱਧੀ ਕਸੂਰ ਨੂੰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਤਾਂਕਿ ਗੁਜਰਾਤ, ਵਜ਼ੀਰਬਾਦ ਦੇ ਰਸਤੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਦੀ ਲੰਘਣ ਦਾ ਮੌਕਾ ਹੀ ਨਾ ਬਣੇ। ਸਰ ਜੌਨ ਕੀਨ ਚੁੰਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਿਲਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਰਾਮ ਨਗਰੋਂ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਹੋ ਪਿਆ ਤੇ 12 ਪੋਹ ਮੁਤਾਬਕ 26 ਦਸੰਬਰ 1940 ਨੂੰ ਸ਼ਾਹਦਰੇ ਪਹੁੰਚਾ ।

ਜਦ ੧੪ ਪੋਹ ਨੂੰ ਸਰ ਜੌਨ ਕੀਨ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਲਈ ਆਉਣਾ ਸੀ ਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਵਲੋਂ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ, ਸਰਦਾਰ ਧੰਨਾ ਸਿੰਘ ਮਲਵਈ, ਸਰਦਾਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਕਾਲਿਆਂਵਾਲਾ ਤੇ ਫਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ਦੀਨ ਉਸ ਦੀ ਪੇਸ਼ਵਾਈ ਲਈ ਨੀਯਤ ਕੀਤੇ ਗਏ । ਤੇਪਾਂ ਦੀ ਸਲਾਮੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਮਸਜਿਦ ਦੇ ਬੜੇ ਉੱਤੇ ਦਰਬਾਰ ਲੱਗਾ ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਕੀਨ ਨੂੰ ਮਿਲੇ। ਖੈਰ ਖੈਰੀਅਤ ਪੁੱਛਣ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਰ ਜੌਨ ਕੀਨ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਇਆ ਸਿਰਵਾਰਨਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਇੱਕ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਬੰਦੂਕ, ਇੱਕ ਘੋੜਾ ਸਣੇ ਸੁਨਹਿਰੀ ਜ਼ੀਨ ਦੇ, ਇੱਕ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਘੜੀ ਤੇ ਇੱਕ ਕਿਰਚ ਨਜ਼ਰ ਵਜੋਂ ਗੁਜ਼ਰੀਆਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੋਸਤਾਨਾ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਤੇ ਕਾਬਲ ਦੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਸਬੰਧੀ ਪੁੱਛ-ਗਿੱਛ ਹੁੰਦੀ ਰਹੀ ।

ਅੰਤ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਸਰ ਜੌਨ ਕੀਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਨੂੰ ਦਰਜਾ-ਬ-ਦਰਜਾ ਤੋਹਫ਼ ਦਿੱਤੇ ਗਏ। ਰੁਖ਼ਸਤ ਹੋਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਰ ਜੌਨ ਨੇ ਗੁਰਪੁਰਵਾਸੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਮਾਧ ਦੀ ਜ਼ਿਆਰਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਨਜ਼ਰ ਭੇਟ ਕੀਤੀ ।

---

1. ਸੋਹਨ ਲਾਲ, ਉਮਦਾਤੁ-ਤਵਾਰੀਖ, ਦਫਤਰ 4, ਹਿੱਸਾ 1, ਪੰਨਾ 49-51 ।

ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬੀਮਾਰੀ

23 ਪੋਹ 1896 ਮੁਤਾਬਕ 6 ਜਨਵਰੀ 1840 ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਜਦ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਅਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਹਮਾਮ ਵਿੱਚਗਏ ਤਾਂ ਅੰਦਰ ਜਾਂਦੇ ਹੀ ਗਸ਼ ਖਾ ਕੇ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਗਏ। ਹਮਾਮ ਨਵਾਂ ਹੀ ਤਿਆਰ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਸ ਦੀ ਗੰਦੀ ਹੁਆੜ੍ਹ ਦਿਲ ਤੋਂ ਦਿਮਾਗ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹ ਗਈ। ਕੰਵਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਕੁਝ ਨੌਕਰ ਵੀ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਗਏ। ਇੱਕ ਨੌਕਰ ਦੇ ਤਾਂ ਪੇਟ ਵਿੱਚ ਦਰਦ ਉੱਠ ਪੈਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹਾਲਤ ਬਹੁਤ ਨਾਜ਼ੁਕ ਹੋ ਗਈ।

ਕੰਵਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬੇਹੋਸ਼ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਨੌਕਰ ਅੰਦਰ ਗਏ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਹਾਲਤ ਦੇਖ ਕੇ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਗੋਵਿੰਦ ਰਾਮ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਦਿੱਤੀ। ਦੋਨੋਂ ਭਾਈ ਝਟ-ਪਟ ਹਵੇਲੀ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚ ਗਏ ਤੇ ਆ ਕੇ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਕੰਵਰ ਸਾਹਿਬ ਬਿਨਾਂ ਹਿੱਲਣ ਜੁੱਲਣ ਤੋਂ ਬੇਹੋਸ਼ ਪਏ ਹਨ ਤੇ ਦੰਦ ਬੰਦ ਹੋਏ ਪਏ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੰਵਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਦੰਦਨ ਖੋਲ੍ਹੀ ਤੇ ਤਾਕਤ ਦੀਆਂ ਦਵਾਈਆਂ ਤੇ ਗੁਲਾਬ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਬੇ-ਦਮਸ਼ਕ ਤੇ ਗੁਲਾਬ ਦੇ ਛਿੱਟੇ ਦਿੱਤੇ ਜਿਸ ਨਾਲ ਅਫ਼ਾਕਾ ਹੋਇਆ ਤੇ ਹੋਸ਼ ਆਈ। ਇਤਨੀ ਦੇਰ ਨੂੰ ਕੰਵਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਪਿਤਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਵੀ ਆ ਪਹੁੰਚੇ ਤੇ ਗਿਆਰਾ ਸੌ ਰੁਪਇਆ ਸਿਰਵਾਰਨਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਮਾਤਾ ਚੰਦ ਕੌਰ ਨੇ ਸਵਾ ਪੰਜ ਸੌ ਰੁਪਇਆ ਵਾਰਿਆ। ਇਸ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਭਾਈ ਗੋਵਿੰਦ ਰਾਮ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਕੰਵਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਹੁਣ ਅਰਾਮ ਹੈ ਤੇ ਫ਼ਿਕਰ ਦੀ ਗੱਲ ਕੋਈ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਉਹ ਕਿਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਮੁੜ ਗਏ। ਪਿੱਛੋਂ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ ਸਿਰਵਾਰਨਾ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਢਾਈ ਸੌ ਰੁਪਇਆ ਵਾਰਿਆ।

---

1. ਸੋਹਨ ਲਾਲ, ਉਮਦਾਤੁ-ਤਵਾਰੀਖ਼, ਦਫਤਰ 4, ਹਿੱਸਾ 1 ਪੰਨਾ 56-7।

ਪਾਇੰਦਾ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਸ਼ੋਰਸ਼

17-18 ਪੋਹ ਸੰਮਤ 1896 ਮੁਤਾਬਕ 30-31 ਦਸੰਬਰ ਸੰਨ 1839 ਨੂੰ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਦੇ ਅਖ਼ਬਾਰ-ਨਵੀਸ ਦੀ ਅਰਜ਼ੀ ਤੋਂ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਫ਼ਤਹਿ ਖ਼ਾਨ ਪੰਜਤਾਰ-ਵਾਲਾ ਤਾਂ, ਜਿਸ ਨੇ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਫਸਾਦ ਮਚਾਇਆ ਹੋਇਆ, ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਪਾਇੰਦਾ ਖ਼ਾਨ ਨੇ ਹਜ਼ਾਰੇ ਵਾਲੇ ਪਾਸੇ ਸ਼ੋਰਸ਼ ਮਚਾਈ ਹੋਈ ਹੈ। ਜਰਨੈਲ ਅਵੀਤਾਬਿਲੇ ਦੇ ਨਾਮ ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਵੱਲੋਂ ਹੁਕਮ ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇਸ ਮੁਲਕ ਦੇ ਇੰਤਜ਼ਾਮ ਲਈ ਘੋੜ-ਚੜ੍ਹਿਆਂ ਦੀ ਫੌਜ ਭੇਜੀ ਜਾਵੇ, ਨਾਲ ਹੀ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ਜਰਨੈਲ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਲਟਣਾਂ ਪੌਕਲ ਸਿੰਘ ਵਾਲੀਆਂ, ਅਤੇ ਚਾਰ ਤੋਪਾਂ ਲੈ ਕੇ ਫਸਾਦੀਆਂ ਨੂੰ ਸਿੱਧਾ ਕਰਨ ਲਈ ਝਟ-ਪਟ ਕੂਚ ਕਰ ਦੇਵ। 4-5 ਮਾਘ, 15-16 ਜਨਵਰੀ ਸੰਨ 1840, ਨੂੰ ਹਜ਼ਾਰਿਓਂ ਖ਼ਬਰ ਪੁੱਜੀ ਕਿ ਪਾਇੰਦਾ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਸ਼ੋਰਸ਼ ਹਾਲ ਤੱਕ ਮੱਠੀ ਨਹੀਂ ਹੋਈ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਕਈ ਪਿੰਡ ਉਜ਼ਾੜ ਦਿੱਤੇ ਹਨ। ਚੁਨਾਂਚਿ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦੇ ਨਾਜ਼ਿਮ ਦੇ ਨਾਂਮ ਪਰਵਾਨਾ ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ ਕਿ ਮੁਜ਼ਫ਼ਰਾਬਾਦ ਦੇ ਰਸਤੇ ਹਜ਼ਾਰ ਨੂੰ ਪਲਟਣ ਭੇਜੀ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ੬ ਮਾਘ ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲੇ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ਇੱਕ ਦਮ ਹਜ਼ਾਰੇ ਨੂੰ ਭੇਜੀਆਂ ਗਈਆਂ ਪਲਟਣਾਂ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਿਲ ਹੋ ਕੇ ਪਾਇੰਦਾ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਸੋਧੋ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਹੀ ਮਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹਜ਼ਾਰੇ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪਾਇੰਦਾ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਅਤੇ ਮਾਮਲੇ ਦੀ ਉਗ੍ਰਾਹੀ ਕਰਨ। ਚੁਨਾਂਚਿ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਸ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿੱਚ ਪੂਰੀ ਕਾਮਯਾਬੀ ਹੋਈ ਤੇ ਪਾਇੰਦਾ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਈਨ ਮੰਨ ਲੈਣ ਪਰ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋਣਾ ਪਿਆ ਤੇ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਨੇਕ ਚਲਣੀ ਲਈ ਆਪਣਾ ਲੜਕਾ ਜ਼ਮਾਨਤ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਉਲੂ ਦੇਣਾ ਪਿਆ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਲਾਹੌਰ ਲੈ ਆਏ। ਪਿੱਛੋਂ ਲਾਹੌਰੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਇੰਜ਼ਤ ਨਾਲ ਵਿਦਿਆ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ।

-
1. ਉਮਦਾਤੁ-ਤਵਾਰੀਖ਼, ਦਫ਼ਤਰ 4, ਹਿੱਸਾ 1, 55-56, 61: ਹਾਦੀ ਹਸਨ ਤੇ ਰੱਜਬ ਅਲੀ, ਰਈਸਾਨਿ ਪੰਜਾਬ, 65: ਗ੍ਰਿਫ਼ਿਨ, ਪੰਜਾਬ ਚੀਫ਼ਸ (1890), ਜਿਲਦ 1, 242। ਹੋਰ ਦੇਖੋ ਤਾਰੀਖ਼ਿ ਮੁਲਕਿ ਹਜ਼ਾਰਾ, 714-15।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ

21 ਤੇ 22 ਕੱਤਕ ਸੰਮਤ 1897, 5 ਨਵੰਬਰ ਸੰਨ 1840, ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਦੋ ਬਰੜੀਆਂ ਸਖ਼ਤ ਸੱਟਾਂ ਵੱਜੀਆਂ। ਇਸ ਦਿਨ ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਜੀ ਹਕੂਮ-ਸਤਿ ਕਰ ਗਏ ਜਿਸ ਨਾਲ ਦੇਸ਼ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਸੁਹਾਗ ਭਾਗ ਲੁੱਟਿਆ ਗਿਆ, ਡੋਗਰਾ ਗਰਦੀ ਆਰੰਭ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਕਤਲਾਂ ਤੇ ਗੱਦਾਰੀਆਂ ਦਾ ਮੁੱਢ ਬੱਝਿਆ ਤੇ ਉਸੇ ਦਿਨ ਲੋਢੇ ਵੇਲੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨੌਜਵਾਨ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਾਮਾਦ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰਿਆਂ ਦੀ ਸਾਜ਼ਸ ਦੀ ਭੇਟ ਚੜ੍ਹੇ ਗਏ ਜਿਸ ਨਾਲ ਇੱਕ ਪਾਸੇ ਤਾਂ ਬੀਬੀ ਨਾਨਕੀ ਵਿਧਵਾ ਹੋ ਗਈ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਰਹੀ ਸਹੀ ਢਾਰਸ ਵੀ ਟੁੱਟ ਗਈ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਦੋਵੇਂ ਮੌਤਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਡੋਗਰਾ ਵਜ਼ੀਰ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗਿਣੀ ਮਿਥੀ ਹੋਈ ਸਾਜ਼ਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਸਨ ਜਿਹੜੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀਆਂ ਉੱਚ ਅਟਾਰੀਆਂ ਨੂੰ ਢਾ ਕੇ ਆਪਣੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਮਹੱਲ ਉਸਾਰਨ ਲਈ ਕੁਝ ਚਿਰ ਤੋਂ ਗੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੀਉਂਦੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਸ਼ਵਾਸ ਦਾ ਨਜ਼ਾਇਜ਼ ਫ਼ਾਇਦਾ ਉਠਾ ਕੇ ਪਹਾੜ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਬਣਾਉਣੀ ਤੇ ਵਧਾਉਣੀ ਡੋਗਰਿਆਂ ਨੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਅੰਤਲੇ ਦਿਨੀਂ ਉਹ ਭਾਂਪ ਵੀ ਗਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਇਸੇ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੇ ਵਜ਼ੀਰ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਭਰਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜੰਮੂ ਤੋਂ ਹਜ਼ਾਰੇ ਵੱਲ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਅੱਖਾਂ ਮੀਟਣ ਦੀ ਦੇਰ ਸੀ ਡੋਗਰੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨੇ ਫਿਰ ਆਪਣੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਚਲਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਜਿਵੇਗ ਉੱਪਰ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਕਾਲ ਚਲਾਣੇ ਸਮੇਂ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਵੇਲੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਵੀ ਉੱਥੇ ਹੀ ਸੀ। ਡੋਗਰਿਆਂ ਦੀ ਮਨਸ਼ਾ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਨੂੰ ਮੁਕਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਕਿ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੀ ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਬਿਠਾਉਣ ਲਈ ਰਸਤਾ ਸਾਫ਼ ਹੁੰਦਾ ਜਾਏ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਡੋਗਰਿਆਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਨ ਲਈ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਆਪਣੇ ਮ੍ਰਿਤ ਸਰਦਾਰ ਚੇਚੇਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ

ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਹਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਖੁਲ੍ਹੀ ਆਵਾ ਜਾਈ ਜ਼ਰਾ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕਰਨ ਲਈ ਪਹਿਲਾਂ ਦਰਬਾਰ ਤੇ ਸ਼ਹਿਰ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਇਹ ਹਵਾਈ ਉੜਾ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਸਰਦਾਰ ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬੜਾ ਵਜ਼ੀਰ ਬਣਾ ਕੇ ਉਸ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਫਰੰਗੀਆਂ ਦੇ ਅਧੀਨ ਕਰਨ ਦੀਆਂ ਗੱਦਾਂ ਗੁੰਦ ਰਿਹਾ ਹੈ ਤੇ ਫਰੰਗੀਆਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਦੇ ਇਵਜ਼ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਮਦਨੀ ਵਿਚੋਂ ਛੇ ਆਨੇ ਵੀ ਰੁਪਇਆ ਦੇਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਕਰਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨਾਲ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜ ਤੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਰੱਖੀ ਜਾਏਗੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਕਈ ਸਰਦਾਰ ਤੇ ਫੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰ ਵੀ ਸੱਚ ਮੰਨ ਬੈਠੇ। ਮਹਿਲਾਂ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਤੇ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਰਾਣੀਆਂ ਨੂੰ ਵੀ ਇਹ ਗੱਲ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਉਹ ਬਹੁਤ ਡਰ ਗਈਆਂ। ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਹ ਚਾਲ ਚਲ ਗਈ ਤਾੜ ਕੇ ਕਈ ਵੱਡੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਟਪਲਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਇਸ ਵੇਲੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਫਰੰਗੀਆਂ ਤੋਂ ਇੱਕੋ ਤਰ੍ਹਾਂ ਬਚਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਰਾ ਰਾਜ ਕਾਜ ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੀ ਥਾਂ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਪੁਰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।

ਉਧਰੋਂ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪਿਸ਼ਾਵਰੋਂ ਛੇਤੀ ਬੁਲਾ ਭੇਜਿਆ। ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਿਸ਼ਾਵਰ ਅਤੇ ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਕੰਵਰ ਨੂੰ ਮਨ-ਘੜਤ ਗੱਲਾਂ ਸੁਣਾ ਕੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੱਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਝੂਠ ਸੱਚ ਵਿੱਚ ਪਰਖ ਨਾ ਕਰ ਸਕਿਆ ਤੇ ਗੁਲਾਰਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੱਟੀ ਵਿੱਚ ਆ ਕੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋ ਗਿਆ। ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਪਾਸੋਂ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਮਿਲ ਗਈ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਦਾ ਪੂਰਾ ਯਕੀਨ ਹੋ ਗਿਆ।

ਛੇਤੀ ਹੀ ਪਿੱਛੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਤੇ ਕੰਵਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਾਤਾ ਮਾਈ ਚੰਦ ਕੌਰ ਤੇ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਫ਼ਾਹ ਲਿਆ ਗਿਆ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ੮-੯ ਅਕਤੂਬਰ ੧੮੩੯ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਚੇਤ ਸਿੰਘ ਘਾਬਗਾਹ ਵਿਚ ਪਾਰ ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਰਾਜ ਦਾ ਬਹੁਤਸਾਰਾ ਕੰਮ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਲੈ ਲਿਆ। ਇਸ ਤੋਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਬਾਅਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਬੀਮਾਰ ਹੋ ਗਏ, ਪਰ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੰਵਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅਸਲ ਵਿੱਚ ਉਹ ਬਿਮਾਰ ਨਹੀਂ ਹਨ ਬਲਕਿ ਬਹਾਨਾ ਕਰ ਰਹੇ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇੱਥੋਂ ਨਿਕਲ ਕੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਪਾਸ ਚਲੇ ਜਾਣ। ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪਹਿਰਾ ਹੋਰ ਸਖ਼ਤ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਾਜ਼ਸ਼ੀਆਂ ਨੇ ਹਕੀਮਾਂ ਦੀ ਰਾਹੀਂ ਸਫ਼ੈਦ ਕਸਕਰੀ ਤੇ ਰਸਕਪੂਰ ਆਦਿਕ ਜ਼ਹਿਰ ਥੋੜ੍ਹੀ ਥੋੜ੍ਹੀ ਦੇਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਿਸ ਨਾਲ ਉਹ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਘੁਲਦੇ ਘੁਲਦੇ ਘੁਲ ਗਏ ਤੇ ਨੌ ਦਸ ਮਹੀਨੇ ਬੀਮਾਰੀ ਨਾਲ ਰੜਕੀਏ ੫ ਨਵੰਬਰ ੧੮੪੦ ਨੂੰ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਗਏ।

ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵੀ

ਅਲਖ ਮੁਕਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਇਸ ਅਰਸੇ ਵਿੱਚ ਕੰਵਰ ਵੀ ਡੋਗਰੇ ਭਰਾਵਾਂ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਨੂੰ ਤਾੜ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਨੂੰ ਦੇਖਣ ਭਾਲਣ ਤੇ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਰੋਕ ਸਕਣ ਵਾਲੀ ਜਨਰਲ ਵੈਤੂਰਾ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਅਜਤੀ ਸਿੰਘ ਸੰਘਾਂਵਾਲੀਏ ਤੇ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠਾਂ ਇੱਕ ਤਕੜੀ ਫੌਜ ਪਹਾੜ ਵੱਲ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ ਸੀ, ਭਾਵੇਂ ਜ਼ਾਹਰਾ ਤੌਰ ਤੇ ਇਸ ਫੌਜ ਦਾ ਮਕਸਦ ਮੰਡੀ ਤੇ ਦੂਸਰੀਆਂ ਪਹਾੜੀ ਰਿਆਸਤਾਂ ਪਾਸੋਂ ਪੁਰਾਣੀ ਉਗ੍ਰਾਹੀ ਕਰਨਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦਾਹ-ਸਸਕਾਰ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਲਈ ਵੀ ਤਿਆਰੀਆਂ ਮੁਕੰਮਲ ਕਰੀ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਉਸੇ ਦਿਨ ਮਰਵਾ ਦੇਣ ਦਾ ਅੰਦਰੂਨੀ ਮਤਲਬ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਕੰਵਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮੌਤ ਨੂੰ ਦੂਸਰੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦਿਆਂ ਦੇ ਮੱਥੇ ਮੁੜ੍ਹ ਕੇ ਜਾਂ ਕਿਸੇ ਹੋਰ ਬਹਾਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਛੇਹੀ ਹੀ ਟਿਕਾਣੇ ਲਗਾ ਸਕੇਗਾ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਲਈ ਜਲਦੀ ਹੀ ਰਾਹ ਸਾਫ਼ ਹੋ ਜਾਵੇਗਾ। ਉਸੇ ਦਿਨ ਲੋਢੇ ਵੇ ਲੇ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਕ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸੰਸਕਾਰ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹਜ਼ੂਰੀ ਬਾਗ਼ ਦੀ ਡਿਓੜੀ ਉੱਤਰ ਪਆਣੇ ਆਦਮੀ ਮੁਕਰੱਰ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਤਾਂਕਿ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਕੰਵਰ ਸਾਹਿਬ ਇੱਥੋਂ ਦੀ ਲੰਘਣ ਤਾਂ ਡਿਓੜੀ ਦਾ ਛੱਜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਰ ਠੇਲ੍ਹਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਡਿਓੜੀ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਲੋੜ ਵੇਲੇ ਵਰਤਣ ਲਈ ਇਕ ਪਾਲਕੀ ਵੀ ਮੰਗਵਾ ਕੇ ਰੱਖ ਛੱਡੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਬਿ ਦੀ ਚਿਤਾ ਨੂੰ ਲਾਂਬੂ ਲਾਉਣ ਤੋਂ ਥੋੜੀ ਦੇਰ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਰਨਲ ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਗਾਰਡਨਰ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਤੋਖੜਾਨੇ ਦੇ ਚਾਲੀ ਆਦਮੀ ਮਾਮੂਲੀ ਫਟੀਕ ਦੀ ਵਰਤੀ ਵਿੱਚ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਗਾਰਡਨਰ ਮੁੜ ਕੇ ਆਇਆ ਉਸ ਵੇਲੇ ਭਾਣਾ ਵਰਤ ਚੁੱਕਾ ਸੀ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਚਿਤਾ ਹਾਲੇ ਜਲ ਹੀ ਰਹੀ ਸੀ ਕਿ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਤਲਾਓ ਵੱਲ ਅਸ਼ਨਾਨ ਕਰਨ ਲਈ ਤੁਰ ਪਏ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਘੁਸਰ-ਮੁਸਰ ਤੇ ਭੱਜ-ਦੌੜ ਤੋਂ ਕੁੱਝ ਸ਼ੱਕ ਪੈ ਗਿਆ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰੋਕਣਾ ਵੀ ਚਾਹਿਆ ਪਰ ਉਹ ਨਾ ਮੰਨੇ। ਜਦ ਮੁੜਦੇ ਹੋਏ ਆਏ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਭਰਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਮੀਆਂ ਊਧਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਹੱਥ ਫੜ ਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਨਾਲ ਹੀ ਹੈ ਲਿਆ। ਇਹ ਦੋਵੇਂ ਡਿਓੜੀ ਵਿੱਚ ਵੜੇ ਹੀ ਸਨ ਕਿ ਧੈ-ਧੈ ਕਰਦਾ ਛੱਜਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਆ ਡਿਗਿਆ। ਊਧਮ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਉੱਥੇ ਹੀ ਚਿੱਤ ਹੋ ਗਿਆ। ਕੰਵਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਸੱਟ ਨਹੀਂ ਸੀ ਲੱਗੀ, ਪਰ ਉਹ ਹੇਠ ਡਿੱਗ ਪਏ ਸਨ। ਉਹ ਉੱਠਣ ਹੀ ਲੱਗੇ ਸਨ ਕਿ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਝਟ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਚਾਰ ਪੰਜ ਡੋਲੀ-ਬਹਿਰਿਆਂ ਦੀ ਮਦਦ ਨਾਲ, ਜੋ ਉੱਥੇ ਅੱਗੇ ਹੀ ਮੌਜੂਦ ਰਖੇ ਹੋਏ ਸਨ, ਪਾਲਕੀ ਵਿੱਚ ਪਾ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਦੇ ਅੰਦਰ ਲੈ ਗਿਆ ਤੇ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਪਾਲੀ ਦੇ ਨਾਲ ਜਾਣਾਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਪਰ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਧੱਕਾ ਮਾਰ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ। ਸੰਘਾਂਵਾਲੀਏ ਤੇ ਹੋਰ ਕਈ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੇ

ਅੰਦਰ ਜਾਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਪਰ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਲਾਗੇ ਨਾ ਲੱਗਣ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਇੱਥੇ ਤੱਕ ਕਿ ਕੰਵਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਾਤਾ ਮਹਾਰਾਣੀ ਚੰਦ ਕੌਰ ਵੀ ਆਪਣੇ ਦੋਹਾਂ ਹੱਥਾਂ ਨੂੰ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਨਾਲ ਮਾਰ ਮਾਰ ਕੇ ਥੱਕ ਗਈ ਤੇ ਹੱਥ ਲਹੂ ਲੁਹਾਣ ਕਰ ਲਏ ਪਰ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਨਾ ਹੀ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਗਿਆ। ਇੱਕ ਪਾਲਕੀ ਬਹਿਰੇ ਨੇ ਜਿਸ ਨੇ ਕੰਵਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਪਾਲਕੀ ਵਿੱਚ ਪਾਉਣ ਵਿੱਚ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨਾਲ ਸਹਾਇਤਾ ਦਿੱਤੀ ਸੀ ਪਿੱਛੋਂ ਕਰਨਲ ਗਾਰਡਨਰ ਨੂੰ ਦੱਸਿਆ ਕਿ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਕੰਵਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਉੱਠਣ ਲੱਗਿਆ ਨੂੰ ਚੁੱਕ ਕੇ ਪਾਲਕੀ ਵਿੱਚ ਪਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮਾਮੂਲੀ ਸੱਟ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਕੰਵਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਸਰ੍ਹਾਣੇ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਰੁਪਈਏ ਜਿਤਨਾ ਲਹੂ ਦਾ ਨਿਸ਼ਾਨ ਲੱਗਾ ਸੀ, ਪਰ ਬਾਅਦ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਡਾਕਟਰ ਹੈਨਰਿਗਬਰਗਰ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਗਿਆ ਸੀ ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿਰ ਬਹੁਤ ਬੁਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚਿੱਠਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਬਿਸਤਰੇ ਦੇ ਕਪੜੇ ਲਹੂ ਨਾਲ ਭਰੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਲਹੂ ਦੀਆਂ ਧਾਰਾਂ ਵਰਗੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਚਣ ਦੀ ਕੋਈ ਆਸ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਦਰਵਾਜ਼ਾ ਖੋਲ੍ਹਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਸਰਦਾਰ ਅੰਦਰ ਗਏ ਤਾਂ ਕੰਵਰ ਸਾਹਿਬ ਮਰ ਚੁੱਕੇ ਹੋਏ ਸਨ।

ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਪਿੱਛੋਂ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਕੀਤੀਆਂ ਗੁਪਤ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦਾ ਖੁਰਾ ਖੋਜ ਮਿਟਾ ਦੇਣ ਦਾ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕੰਵਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪਾਲਕੀ ਅੰਦਰ ਲਿਜਾਣ ਵਾਲੇ ਪੰਜੇ ਕਹਾਰ ਕਰਨਲ ਗਾਰਡਨਰ ਦੇ ਤੋਪਖਾਨੇ ਦੇ ਸਨ। ਉਹ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਨੂੰ ਖੁਫ਼ੀਆ ਤੌਰ ਤੇ ਮਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਦੋ ਮੌਤ ਦੇ ਡਰ ਤੋਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਭੱਜ ਗਏ ਤੇ ਪੰਜਵੇਂ ਦਾ ਕੁਝ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਲੱਗਾ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਰ ਬੁਲਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੋਵੇ ਗਾ।

ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਤੱਕ ਕੰਵਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਖੁਫ਼ੀਆ ਰੱਖੀ ਗਈ ਤੇ ਕੰਵਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਭੇਜੀ ਗਈ ਕਿ ਉਹ ਛੇਤੀ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜ ਜਾਏ।

ਸੋਹਨ ਲਾਲ, ਉਮਦਾਤੁ-ਤਵਾਰੀਖ਼, ਦਫਤਰ 4, ਹਿੱਸਾ 1, 64-72: ਹੈਨਰਿਗਬਰਗਰ, ਥਰਟੀ ਫਾਈਵ ਯੀਅਰਜ਼ ਇਨ ਦੀ ਈਸਟ, 101-105: ਸਮਿੱਥ, ਰੇਨਿੰਗ ਫ਼ੈਮਿਲੀ ਔਫ਼ ਲਾਹੌਰ, 24-36: ਪੀਅਰਸ, ਮੈਮੋਇਰਜ਼ ਔਫ਼ ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਗਾਰਡਨਰ, 11-26: ਕਨਿੰਘਮ, ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਸ (1849), 44-45 ।

ਮਹਾਰਾਣੀ ਚੰਦ ਕੌਰ ਨੇ ਰਾਜ ਸੰਭਾਲਣਾ

ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਖਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਕੰਵਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਬਣਾਇਆ ਜਾਏ, ਇਸੇ ਲਈ ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਬਾਹਰ ਨਾ ਨਿਕਲਣ ਦਿੱਤੀ ਗਈ। ਪਰ ਚੁੰਕਿ ਸੂਰਗਵਾਸੀ ਕੰਵਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਘਰ ਬੱਚਾ ਹੋਣ ਵਾਲਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਕੰਵਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੇਵਲ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੀ ਬਣਾਇਆ ਗਿਆ। ਪਰ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਭਾਈ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੰਮੂ ਤੋਂ ਆਉਣ ਤੇ ਹਾਲਾਤ ਬਦਲ ਗਏ। ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਂਵਾਲੀਆ ਮਹਾਰਾਜਾ ਖੜਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਧਵਾ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦਾ ਹੀ ਪੰਖ ਲਿਆ। ਫ਼ੌਜ ਵੀ ਉਸੇ ਦੇ ਹੀ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਸੀ। ਐਸੀ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਕੰਵਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਹੱਕਦਾਰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰਨਾ ਮੰਨ ਲਿਆ ਤੇ ੧੦੧ ਮੋਹਰ ਨਜ਼ਰ ਪੇਸ਼ ਕੀਤੀ। ਸੋ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਪ੍ਰਵਾਨਗੀ ਨਾਲ ੩੦ ਨਵੰਬਰ ੧੮੪੦ ਨੂੰ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਕਿ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਮਹਾਰਾਣੀ ਚੰਦ ਕੌਰ ਕਰੇਗੀ।

ਕਨਿੰਘਮ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਰਾਣੀ ਚੰਦ ਕੌਰ ਨੇ ਇਹ ਆਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮੁਤਬੰਨਾ ਬਣਾ ਲਏਗੀ। ਇਸ ਗੱਲ ਨੈ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਠੰਢਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਕਿਉਂਕਿ ਡੋਗਰੇ ਵੀ ਇਹੋ ਹੀ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਾਜ ਦਾ ਵਾਰਸ ਬਣਾਇਆ ਜਾਵੇ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਲਾਹਕਾਰਾਂ ਦੀ ਕੌਸਲ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਧੀ ਹੋਈ ਤਾਕਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਨ ਭਾਵੇਂ ਕਿ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਸਭ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੁਕਮ ਖੁਦ ਮਹਾਰਾਣੀ ਸਾਹਿਬਾ ਦੇ ਦਸਖ਼ਤਾਂ ਨਾਲ ਜਾਰੀ ਹੋਇਆ ਕਰਨਗੇ, ਪਰ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਇਹ ਗੱਲ ਕਦ ਪ੍ਰਵਾਨ ਹੋ ਸਕਦੀ ਸੀ। ਜੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੀ ਕੌਸਲ ਦੇ ਸਰਦਾਰ ਧਿਆਨ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਕਾਫ਼ੀ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਤੇ ਉਹ ਇਸ ਦੀਆਂ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਦੇ ਤੂਫ਼ਾਨ ਵਿਚੋਂ ਦੀ ਰਾਜ-ਪ੍ਰਬੰਧ ਦੀ ਬੇੜੀ ਨੂੰ ਪਾਰ ਲੈ ਨਿਕਦੇ, ਤੇ ਜਲਦੀ ਹੀ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤੇ ਬਲਵੇ ਹੋਣ ਲੱਗ ਪਏ ਤੇ ਫ਼ੌਜ ਵਿੱਚ ਵੀ ਬੇਚੈਨੀ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਲਗ ਪਈ, ਜਿਸ ਤੋਂ ਖ਼ਤਰਨਾਕ ਨਤੀਜੇ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਡਰ ਸੀ।

1. ਥੋਰਨਟਨ, ਹਿਸਟਰੀ, ਔਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ, ਜਿਲਦ ਦੂਸਰੀ, 224।
2. ਕਨਿੰਘਮ, ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਸ (1849) 245-6: ਥੋਰਨਟਨ, ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ, 225-6: ਲਤੀਫ਼, ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ, 5-1-2: ਕਨ੍ਹਈਆ ਲਾਲ, ਤਾਰੀਖ਼ਿ ਪੰਜਾਬ, 387-8।

ਕੰਵਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸ਼ ਵਿੱਚ ਅਮਨ-ਅਮਾਨ ਹੋ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਦਰਮਿਆਨ ਖਿੱਚੋ-ਤਾਣ ਦਾ ਵੀ ਕੋਈ ਕਾਰਣ ਨਾ ਰਹੇ। ਇਸ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਇਲਾਜ ਇਹ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਮਹਾਰਾਣੀ ਚੰਦ ਕੌਰ ਨਾਲ, ਜੋ ਉਸ ਦੀ ਭਰਜਾਈ ਲਗਦੀ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਹੋ ਜਾਵੇ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਵੀ ਇਸ ਤਜਵੀਜ਼ ਨਾਲ ਸਹਿਮਤ ਜਾਪਦੀ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਇਸ ਸਬੰਧੀ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਕੰਵਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਭੇਜਿਆ ਤੇ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਕਿ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੇ ਬੁਲਾਉਣ ਦਾ ਅੰਦਰੂਨੀ ਮਤਲਬ ਉਸ ਨੂੰ ਕਤਲ ਕਰ ਦੇਣ ਦਾ ਹੈ। ਸੋ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਬਿਨਾ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੇ ਬਟਾਲੇ ਨੂੰ ਚਲਾ ਗਿਆ।

ਕੰਵਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਰਾਜ-ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ

ਕੰਵਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਟਾਲੇ ਨੂੰ ਮੁੜ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਨਰਲ ਵੈਤੂਰਾ ਤੇ ਕੁਝ ਹੋਰ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਫੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰ ਲਈ ਕਿ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੀ ਥਾਂ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਤਖ਼ਤ ਉੱਤੇ ਬਿਠਾਇਆ ਜਾਵੇ ਅਤੇ ਆਪ ਮਹੀਨੇ ਦੀ ਛੁੱਟੀ ਲੈ ਕੇ ਜੰਮੂ ਨੂੰ ਤੁਰ ਗਿਆ। ਰਸਤੇ ਵਿੱਚੋਂ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਬਣਾਈ ਗਈ ਬਣਤ ਦਾ ਸਾਰਾ ਹਾਲ ਕੰਵਰ ਨੂੰ ਲਿਖ ਭੇਜਿਆ ਅਤੇ ਨਾਲ ਪਲਟਣਾਂ, ਰਸਾਲਿਆਂ ਤੇ ਤੋਪਖ਼ਾਨਿਆਂ ਦੇ ਜਰਨੈਲਾਂ ਤੇ ਕੁਮੇਦਾਨਾਂ ਨੂੰ ਪਰਵਾਨੇ ਲਿਖ ਭੇਜੇ ਕਿ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਕੰਵਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਪਹੁੰਚਣ ਤਾਂ ਇਹ ਸਾਰੇ ਮਿਲ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰਨ। ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਪੁੱਜਦੇ ਸਾਰ ਕੰਵਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਟਾਲਿਓਂ ਕੂਚ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਵੀਰਵਾਰ ੩ ਮਾਘ 1897 (14 ਜਨਵਰੀ 1841) ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਬੁਧੂ ਦੇ ਆਵੇ ਪਾਸ ਆ ਪੁੱਜਾ। ਇੱਥੇ ਉਸ ਨੂੰ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਸਰਕਰਦੇ ਤੇ ਮੁਨਸ਼ੀ ਮੁਸੱਦੀ ਜਾ ਮਿਲੇ।

ਉਧਰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਚੰਦ ਕੌਰ ਨੇ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਆਦਿ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਤੋਪਾਂ ਕਿਲ੍ਹੇ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਕੰਵਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹਮਾਇਤੀ ਫੌਜ ਕਿਲ੍ਹਾ ਲੈਣ ਆਈ ਤਾਂ ਤੋਪ ਤੇ ਤੋਪ ਵਰ੍ਹਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈ। ਤਿੰਨ ਦਿਨ ਇਹੋ ਹਾਲ ਰਿਹਾ। ਚੌਥੇ ਦਿਨ ਸੋਮਵਾਰ 18 ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਰਾਜਾ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ, ਜੋ ਕੰਵਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮੁਰਾਸਲੇ ਅਨੁਸਾਰ ਮੁੜ ਆਇਆ ਸੀ, ਵਿੱਚ ਪੈ ਕੇ ਤੋਪ ਬੰਦ ਕਰਵਾ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਕਿਲ੍ਹਾ ਕੰਵਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਕਿਲ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਕੰਵਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਬਣ ਗਏ। ਮਾਈ ਚੰਦ ਕੌਰ ਨਾਲ ਸਤਿਕਾਰ ਵਾਲਾ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਕਿਲ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਲਈ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਗੁਜ਼ਾਰੇ ਲਈ ਚੌਖੀ ਰਕਮ ਨੀਯਤ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਝਗੜੇ ਝਾਂਜਿਆ ਵਿੱਚ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਿਆਂ ਨੇ ਕੋਈ ਉੱਘਾ ਹਿੱਸਾ ਲਿਆ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦਾ। ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੋ ਰਹੀਆਂ ਸਾਜ਼ਸਾਂ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਪੇ ਸ਼ ਨਾ ਚਲਦੀ ਦੇਖ ਕੇ ਆਪ ਜ਼ਰਾ ਪਿੱਛੇ ਹੱਟ ਗਏ ਸਨ।

-
1. ਸੋਹਨ ਲਾਲ, ਉਮਦਾਤੁ-ਤਵਾਰੀਖ਼, ਦਫ਼ਤਰ 4, ਹਿੱਸ 2, 7-16; ਥੋਰਨਟਨ, ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਜਿਲਦ, 2, 226-29, ਕਨਿੰਘਮ, ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਸ, 247-48; ਕਨ੍ਹਈਆ ਲਾਲ, ਤਾਰੀਖ਼-ਪੰਜਾਬ, 389-90।

ਡੋਗਰਾ ਸਾਜ਼ਸੀਆਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਾਕਾਮਯਾਬ ਯਤਨ

ਜਿਵੇਂ ਪਿੱਛੇ ਦੱਸੇ ਵਾਕਿਆਤ ਤੋਂ ਸਪਸ਼ਟ ਹੈ ਕਿ ਡੋਗਰਿਆਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਬੜੀ ਮਜ਼ਬੂਤ ਸੀ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਉਹ ਸਿੱਖ ਰਾਜ ਦੇ ਰਾਜਾ-ਸਾਜ਼ ਬਣੇ ਹੋਏ ਸਨ। ਆਪਣੇ ਮਤਲਬ ਦੀ ਸਿੱਧੀ ਲਈ ਉਹ ਹਰ ਢੰਗ ਖੋਲ ਲੈਂਦੇ ਸਨ। ਪੌਲਿਟਿਕਸ ਦੀ ਇੱਕ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਤੇ ਕੰਮ ਕਢਣ ਵਾਲੀ ਚਾਲ "ਬਾਹਰੋਂ ਲੜੇ ਰਹਿਣਾ, ਅੰਦਰੋਂ ਰਲੇ ਰਹਿਣਾ" ਨੂੰ ਉਹ ਖੂਬ ਜਾਣਦੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਜੋ ਡਰਾਮਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕੰਵਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਆਵਣ ਉੱਤੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਚੰਦ ਕੌਰ ਵੱਲੋਂ ਮੁਖ਼ਾਲਫ਼ਤ ਅਤੇ ਫੇਰ ਕੰਮ-ਸੁਲਝਾਉਣ ਵਿੱਚ ਖੋਲਿਆ ਉਸ ਦੀ ਹੋਰ ਕੋਈ ਮਿਸਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਨਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਆਉਂਦੀ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਕੰਵਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਵੱਲ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਭਰਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਪੁੱਤਰ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਣੀ ਚੰਦ ਕੌਰ ਵੱਲ, ਤਾਂ ਕਿ ਜਿਹੜਾ ਪਾਸ ਵੀ ਭਾਰਾ ਹੋ ਜਾਵੇ ਉਧਰੋਂ ਹੀ ਫ਼ਾਇਦਾ ਇਕੋ ਆਪਣੇ ਟੱਬਰ ਨੂੰ ਪੁੱਜੇ, ਹਰ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਪਰਾਇਆ, ਫ਼ਾਇਦਾ ਹੋਵੇ ਤਾਂ ਆਪਣਾ। ਜੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਚੰਦ ਕੌਰ ਦਾ ਪਾਸਾ ਭਾਰਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਕਹਿਣਾ ਸੀ ਕਿ ਮੈਂ ਤਾਂ ਲਾਹੌਰੋਂ ਬਾਹਰ ਸਾਂ ਇਸ ਲਈ ਮੇਰਾ ਕੋਈ ਕਸੂਰ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਮੇਰਾ ਭਰਾ ਤੇ ਪੁੱਤਰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੀ ਸੇਵਾ ਰਕਦੇ ਰਹੇ ਸਨ, ਹੁਣ ਜਦ ਕੰਵਰ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਾਸਾ ਭਾਰਾ ਹੁੰਦਾ ਦੇਖਿਆ ਤਾਂ ਦੋਹਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਚਲ ਰਹੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਨੂੰ ਬੰਦ ਕਰਾਉਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਜਨਰਲ ਵੈਂਤੂਰਾ ਦੀ ਮਾਰਫ਼ਤ ਉਸ ਨੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਸੂਰ ਮਾਫ਼ ਕਰਵਾ ਲਿਆ। ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਵਾਸਤੇ ਐਸੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਾਂਹ ਕਰ ਸਕਣਾ ਮੁਮਕਿਨ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ।¹

ਇਸ ਸਭ ਕੁਝ ਨੂੰ ਕੁਝ ਕੁ ਦਾਨੇ ਸਰਦਾਰ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸਨ, ਪਰ ਚੂੰਕਿ ਉਹ ਸਾਫ਼ ਦਿਲ ਤੇ ਸਿੱਧੇ ਰਾਹੇ ਜਾਣ ਵਾਲੇ ਸਨ ਅਤੇ ਡੋਗਰਿਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਡੂੰਘੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਚਲਣ ਦੀ ਆਦੀ ਨਾ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਇਸ ਫ਼ਨ ਵਿੱਚ ਮਾਹਰ ਨਹੀਂ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੇਸ਼ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਲਦੀ। ਇਥੇ ਸਰਦਾਰ ਸਨ ਫ਼ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਮਾਨ, ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ ਤੇ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਕਈ ਵਾਰੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ

ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਅਤੇ ਡੋਗਰਿਆਂ ਦੇ ਜਾਲ ਵਿੱਚੋਂ ਕੱਢਣ ਦੇ ਯਤਨ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਕਈ ਵਾਰੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਾ ਕੁਝ ਕੁ ਅਸਰ ਵੀ ਹੋ ਜਾਂਦਾ, ਪਰ ਚੂੰਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਮਜ਼ਬੂਤ ਦਿਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿੱਚ ਪੈਣੇ ਸੰਕੋਚ ਕਰਦੇ ਰਹਿਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਸਖ਼ਤ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨੋਂ ਕੰਨੀ ਕਤਰਾ ਜਾਂਦਾ ਸੀ, ਜਿਸ ਦਾ ਕਿ ਨਤੀਜਾ ਅੰਤ ਉਸ ਨੂੰ ਖੁਦ ਹੀ ਭੁਗਤਣਾ ਪਿਆ।²

1. ਸਮਿੱਥ, ਰੇਨਿੰਗ ਫੈਮਿਲੀ ਐਂਡ ਲਾਹੌਰ, 37: ਸੋਹਨ ਲਾਲ, ਉਮਦਾਤੁ-ਤਵਾਰੀਖ਼, ਦਫ਼ਤਰ 4, ਹਿੱਸਾ 2, ਪੰ. 13-15।
2. ਥੋਰਨਟਨ, ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ, ਜਿਲਦ ਦੂਸਰੀ, 238।

ਕੰਵਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਤੇ ਲਾਰਡ ਐਲਨਬਰੋ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ

ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਜਨਵਰੀ 1841 ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਰਜ-ਗੱਦੀ ਤੇ ਬੈਠੇ ਸਨ ਉਸ ਵੇਲੇ ਕਾਬਲ ਵਿੱਚ, ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਭੇਜੀ ਗਈ ਫੌਜ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਸ਼ਾਹ ਸੁਜਾਹ ਨੂੰ ਤਖ਼ਤ ਤੇ ਬਿਠਾਇਆ ਸੀ, ਅਮਨ ਅਮਾਨ ਸੀ, ਪਰ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਏਲਚੀ ਸਰ ਵਿਲੀਅਮ ਮੈਕਨਾਟਨ ਦੀਆਂ ਪੌਲੀਟੀਕਲ ਗ਼ਲਤੀਆਂ ਤੇ ਗੋਰੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਤੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦੀਆਂ ਪਠਾਨ ਜ਼ਨਾਨੀਆਂ ਨਾਲ ਵਧਦੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਬਦ-ਚਲਨੀਆਂ ਨੇ ਪਠਾਣਾਂ ਨੂੰ ਪੜਥਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਹ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਅਕਬਰ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਸਰਦਾਰੀ ਹੇਠਾਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਤੇ ਟੁੱਟ ਪਏ। 2 ਨਵੰਬਰ 1841 ਨੂੰ ਅਲੈਗਜ਼ੈਂਡਰ ਬਰਨਜ਼ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ, ਤੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਮੈਕਨਾਟਨ ਨੂੰ ਵੀ ਪਾਰ ਬੁਲਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਕੈਦ ਕਰ ਲਏ। ਮੈਕਨਾਟਨ ਦੇ ਮਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੇ ਦਿਲ ਛੱਡ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਅਕਬਰ ਖ਼ਾਨ ਨਾਲ ਅਹਿਦਨਾਮਾ ਕਰਕੇ ਕਾਬਲੋਂ ਨਿਕਲ ਤੁਰੇ। ਪਠਾਣਾਂ ਨੇ ਪਿੱਛੋਂ ਪੈ ਕੇ ਕੁਝ ਕੁ ਅਫ਼ਸਰ ਕੈਦੀਆਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਭ ਨੂੰ ਫ਼ਨਾਹ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਇੱਕ ਡਾਕਟਰ ਬ੍ਰੀਡਨ ਹੀ ਜਾਨ ਬਚਾ ਕੇ ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਪੁੱਜ ਸਕਿਆ। ਪਰ ਛੱਤੀ ਹੀ ਮਗਰੋਂ ਕੰਧਾਰ ਵਲੋਂ ਜਨਰਲ ਨੌਟ ਨੇ ਤੇ ਬ੍ਰਿਬਰ ਦੇ ਰਸਤੇ ਜਨਰਲ ਪੌਲਕ ਨੇ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ 15 ਸਤੰਬਰ 1842 ਨੂੰ ਮੁੜ ਕਾਬਲ ਉੱਤੇ ਜਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕੀਤਾ। ੫ ਅਪ੍ਰੈਲ ਨੇ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿੱਚ ਖ਼ੁਦ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਠਹਿਰਨਾ ਜਾਂ ਆਪਣੀ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ਾਹ ਸੁਜਾਹ ਵਰਗਾ ਕੋਈ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਬਿਠਾਉਣਾ ਮੁਨਾਸਬ ਨਾ ਸਮਝ ਕੇ ਅਮੀਰ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਨੂੰ ਨਜ਼ਰ ਬੰਦੀ -ਚੋਂ ਰਿਹਾਈ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਮੁੜ ਕਾਬਲ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਜਾ ਸੰਭਾਲੇ। ਕਲਕੱਤਿਉਂ ਛੁਟ ਕੇ ਅਮੀਰ ਦੋਸਤ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜਾ ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ 21 ਜਨਵਰੀ 1843 ਨੂੰ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬੜੀ ਇੱਜ਼ਤ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਸਵਾਗਤ ਕੀਤਾ ਤੇ ਫੇਰ ਅੱਗੇ ਕਾਬਲ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆ ਕੀਤਾ।

ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਲਾਰਡ ਐਲਨਬਰੋ ਜਾਣਦਾ ਸੀ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਫ਼ਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿੱਚ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੂਸਰੀ ਮੁਹਿੰਮ ਵਿੱਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਕਾਫ਼ੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਕਾਬਲ ਵਿੱਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਅਤੇ ਫੌਜ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਤੋਂ ਬਾਅਦ 1842 ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਵਾਸਤੇ ਕਾਬਲ ਵਿੱਚ ਮੁੜ ਆਪਣਾ ਰੋਹਬ ਬਿਠਾ ਸਕਣਾ ਮੁਮਕਿਨ ਨਹੀਂ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਲਾਰਡ ਐਲਨਬਰੋ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਮੁਕਾਮ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਕੇ ਖ਼ੁਦ ਉਸ ਦੀ ਕਿਰਪਾਲਤਾ ਦਾ

ਧੰਨਵਾਦ ਕਰੇ।

ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਦੇ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਏਜੰਟ ਮਿਸਟਰ ਜੌਰਜ ਰਸਲ ਕਲਾਰਕ ਵਲੋਂ ਇਤਲਾਹ ਪੁੱਜਣ ਤੇ 19 ਕੱਤਕ 1899, ਮੁਤਾਬਕ 2 ਨਵੰਬਰ 1842, ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਜ਼ਰੂਰੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਫਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਦੇ ਵੱਲ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਹੋਈ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲੇ ਵੀ ਨੀਯਤ ਕੀਤੇ ਗਏ ਤੇ ਹੁਕਮ ਹੋਇਆ ਕਿ ਫਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁੱਦੀਨ ਤੇ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਵਕੀਲ ਰਾਏ ਗੋਵਿੰਦ ਜਸ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਕੰਮ ਕਰਨ।

ਮੱਘਰ ਦੀ ਸੰਗ੍ਰਹਿ ੧੫ ਨਵੰਬਰ ੧੮੪੨ ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਇਤਲਾਹ ਆਈ ਕਿ ਉਹ ਵਲੋਂ ਪੁੱਜ ਗਏ ਹਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਫਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁੱਦੀਨ ਨੂੰ ਇਤਲਾਹ ਦੇ ਦਿੱਤੀ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਫਕੀਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਲਾਰਡ ਐਲਨਬਰੋ ਛੇਤੀ ਹੀ ਸ਼ਿਮਲੇ ਤੋਂ ਲੁਧਿਆਣੇ ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਹਨ, ਉਸ ਦੇ ਆਉਣ ਤੱਕ ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਫਲੌਰ ਹੀ ਠਹਿਰਣਾ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਆ ਜਾਵੇਗਾ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸਲਾਹ ਕਰਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇਗਾ।

ਦਸੰਬਰ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫਤੇ ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਵੱਲੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਵੱਲ ਅਰਜ਼ੀ ਆਈ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਮਿਸਟਰ ਕਲਾਰਕ ਤੇ ਫੇਰ ਰਾਏ ਕਿਸ਼ਨ ਚੰਦ ਕੱਲੂ ਫਲੌਰ ਆਏ ਸਨ ਤੇ ਇਕੱਠੇ ਹੀ ਫਿਰ ਮੁੜ ਗਏ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਹੋਈ। ਪਹਿਲੇ ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਲਾਰਕ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸ ਲਾਟ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਪਤਾ ਕਰਨ ਲਈ ਮੁਸ਼ੀਰ ਘੱਲੇ ਜਿਸ ਦੇ ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਕਲਾਰਕ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਕਹਿਲਾ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਉਹ ਦੋ ਘੰਟੇ ਪਿੱਛੋਂ ਆਏਗਾ ਤੇ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕਰਾ ਦਿੱਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਕਈ ਦੇਰ ਇੰਤਜ਼ਾਰ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਲਾਟ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਡੇਰੇ ਵੱਲ ਵਧੇ ਤੇ ਕਲਾਰਕ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸ ਮੁਸ਼ੀਰ ਭੇਜੇ। ਇਸ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਅੱਜ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦਾ ਦਿਨ ਨਹੀਂ ਹੈ ਤੇ ਭਲਕੇ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਨੂੰ ਤੁਰ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਇਹ ਗੱਲ ਅਣਖੀਲੇ ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਬੁਰੀ ਲੱਗੀ ਤੇ ਉਹ ਨਰਾਜ਼ ਹੋ ਕੇ ਆਪਣੇ ਡੇਰੇ ਨੂੰ ਮੁੜ ਆਏ ਤੇ ਇਸ ਗੱਲ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਲਿਖ ਭੇਜੀ। ਫਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁੱਦੀਨ ਨੇ ਇਸ ਗੱਲ ਵਿੱਚ ਦੋਸ਼ ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਿਰ ਥੱਪਿਆ ਜਿਸ ਦਾ ਨਤੀਜਾ ਇਹ ਹੋਇਆ ਕਿ ਪੋਹ ਮੁਤਾਬਕ ੧੮ ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਮਾਦਾਰ ਖੁਸ਼ਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨੀਯਤ ਕਰਕੇ ਭੇ ਜ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਮ ਪਰਵਾਨਾ ਲਿਖ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਤੋਹਫੇ ਆਦਿਕ ਜੋ ਚੀਜ਼ਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਹਨ ਉਹ ਜਮਾਦਾਰ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਆਦਮੀਆਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦੇਣ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਹਾਲਾਤ ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਦਰ ਬਦਲ ਗਏ ਕਨਿੰਘਮ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਵੇਂ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਵਜ਼ੀਰ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਲਾਰਡ ਐਲਨਬਰੋ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਸਿਰੇ ਚੜ੍ਹੇ। ਉਸ ਨੂੰ ਖ਼ਤਰਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਧਰੇ ਉਸ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਜਾਂ ਉਸ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਤੋੜਣ ਲਈ ਹੀ ਨਾ ਕੋਈ ਵਿਧਿ ਬਣ ਜਾਏ। ਫਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁੱਦੀਨ ਦਾ ਵੀ ਇਸ ਵੇਲੇ

-
1. ਸੋਹਨ ਲਾਲ, ਉਮਦਾਤੁ-ਤਵਾਰੀਖ਼, ਦਫ਼ਤਰ 4, ਹਿੱਸਾ 2, 40 ।
  2. ਉਮਦਾਤੁ-ਤਵਾਰੀਖ਼, ਦਫ਼ਤਰ 4, ਹਿੱਸਾ 2, 41 ।

ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਵੱਲ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗੂੜ੍ਹ ਜਾਪਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਨੇ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਇਸ ਵੇਲੇ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇੱਛਾ ਪੂਰੀ ਕਰਨ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਖੁਫੀਆ ਸਹਾਇਤਾ ਕੀਤੀ ਹੋਵੇ। 10 ਪੋਹ (22 ਦਸੰਬਰ) ਨੂੰ ਫਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁੱਦੀਨ ਦੀ ਜੋ ਅਰਜ਼ੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸ ਪੁੱਜੀ ਉਸ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਲਾਰਡ ਐਲਨਬਰੋ ਦਾ ਦਿਲ ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਬਲਕਿ ਖੁਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਵੀ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਹੈ। 16 ਪੋਹ ਨੂੰ ਜੋ ਅਰਜ਼ੀ ਫਕੀਰ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਪੁੱਜੀ ਉਸ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਚੂੰਕਿ ਲਾਟ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵੱਲ ਨੂੰ ਤੁਰ ਜਾਣਾ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਛੇਤੀ ਹੀ ਕੰਵਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮੁਲਾਕਾਤ ਲਈ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ। ਚੁਨਾਚਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕਿ ਲਾਰਡ ਐਲਨਬਰੋ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਹੋਈ ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਛੇਤੀ ਹੀ ਲਾਟ ਸਾਹਿਬ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰੋਂ ਮੁੜ ਗਿਆ ਤੇ ਕਾਬਲੋਂ ਮੁੜ ਕੇ ਆਈਆਂ ਫੌਜਾਂ ਆਪਣੀਆਂ-ਆਪਣੀਆਂ ਛਾਉਣੀਆਂ ਨੂੰ ਛਿੜ ਗਈਆਂ।

-
1. ਉਮਦਾਤੁ-ਤਵਾਰੀਖ਼, ਦਫਤਰ 4, ਹਿੱਸਾ 2, 48, 50, 52 a
  2. ਉਮਦਾਤੁ -ਤਵਾਰੀਖ਼, ਦਫਤਰ 4, ਹਿੱਸਾ 2, 52-56 .

ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਤਲ

ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਗੱਦੀ ਉੱਤੇ ਬੈਠਣ ਤੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਚੰਦ ਕੌਰ ਦੇ ਹਿਮਾਇਤੀ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਸਰਦਾਰ ਦੇਸ਼ ਛੱਡ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਚਲੇ ਗਏ ਸਨ ਜਿੱਥੋਂ ਕਿ ਉਹ ਮਹਾਰਾਣੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਰਹੇ ਪਰ ਕੋਈ ਸਫਲਤਾ ਨਾ ਹੋਈ। ਸਰਦਾਰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਇਸ ਮਤਲਬ ਲਈ ਕਲਕੱਤੇ ਵੀ ਪੁੱਜਾ ਸੀ ਪਰ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੇ ਮੁਲਾਕਾਤ ਨਾ ਕੀਤੀ। ਅਖੀਰ ਜੇ ਠ 1899, ਜੂਨ 1842, ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਣੀ ਚੰਦ ਕੌਰ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਹਾਲਾਤ ਬਦਲ ਗਏ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਏਜੰਟ ਨੇ ਵੀ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੇ ਦੇਸ਼ ਨੂੰ ਆ ਜਾਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ। ਚੜ੍ਹਦੇ ਮੱਘਰ (ਨਵੰਬਰ 1842) ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਕੇਰੀਆਂ ਤੋਂ ਰਿਹਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਲਾਹੌਰ ਬੁਲਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਜ਼ਬਤ ਕੀਤੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਜਾਗੀਰਾਂ ਤੇ ਜਾਹਿਦਾਦਾਂ ਵਾਪਸ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਖ਼ਿਆਲ ਸੀ ਕਿ ਹੁਣ ਸ਼ਾਜ਼ਸਾਂ ਦਾ ਕੋਈ ਕਾਰਣ ਨਾ ਰਹਿਣ ਕਰਕੇ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਅਮਨ ਨਾਲ ਗੁਜ਼ਰੇ।

ਸੰਨ 1843 ਦੇ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਅਤੇ ਵਜ਼ੀਰ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਨਾਚਾਕੀ ਹੋ ਗਈ ਜਿਸ ਦਾ ਕਾਰਣ ਡੋਗਰਿਆਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਹੁੰਦੀ ਜਾਣਾ ਸੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਜ਼ੋਰ ਘੱਟ ਕੀਤਾ ਜਾਏ ਅਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀ ਥਾਂ ਐਸੇ ਆਦਮੀ ਜ਼ਮਿੰਦਾਰ ਆਸਾਮੀਆਂ ਤੇ ਰੱਖੇ ਜਾਣ ਜਿਹੜੇ ਕਿ ਭਰੋਸੇ ਯੋਗ ਹੋਣ। ਆਪਣੀ ਪੌਜ਼ੀਸ਼ਨ ਅਤੇ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿੱਚ ਪੈਦਾ ਦੇਖ ਕੇ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਇੱਕ ਸਾਜ਼ਸ਼ੀ ਪਾਰਟੀ ਬਣਾ ਲਈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਤਿੰਨੋਂ ਡੋਗਰੇ ਭਰਾ, ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪੁੱਤਰ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ, ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਸਰਦਾਰ ਅਤੇ ਫਕੀਰ ਅਜ਼ੀਜ਼ੁੱਦੀਨ ਜੁੜ ਗਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਨਸ਼ਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਤਖ਼ਤੋਂ ਲਾਹੁਣ ਦਾ ਸੀ ਪਰ ਚੁੱਕਿ ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਦਰੀਂ ਇਹ ਇੱਕ ਦੂਸਰੇ ਦੇ ਵਿਰੋਧੀ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਸਿਰੇ ਨਾ ਚੜ੍ਹ ਸਕੀ। ਹੁਣ ਧਿਟਾਨ ਸਿੰਘ ਬਿਨਾ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੀ ਇਜਾਜ਼ਤ ਦੇ ਲਾਹੌਰੋਂ ਗੈਰ-

1. ਬੋਰਨਟਨ, ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ, ਜਿਲਦ 2, 263-66.

ਹਾਜ਼ਿਰ ਰਹਿਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ਤੇ ਪਹਾੜ ਨੂੰ ਤੁਰ ਗਿਆ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਵੈਤੂਰਾ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਪਿਆ ਕਿ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਜਾਏ ਤੇ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹਾਜ਼ਰ ਕਰੇ। ਆਪ ਆਪਣੇ ਭਰਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਹਿਣ ਉੱਤੇ ਉਹ ਆਪ ਹੀ ਆ ਗਿਆ ਤੇ 9 ਜੁਲਾਈ 1843 ਨੂੰ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋ ਗਿਆ।¹

ਹੁਣ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਸਾਜ਼ਸ਼ੀ ਚਾਲਾਂ ਤੇਜ਼ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਅਗਸਤ ਦੇ ਆਖ਼ੀਰੀ ਦਿਨੀਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰ ਕੰਵਰ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜੰਮੂ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਲੈ ਆਂਦਾ। ਜਦ ਮਹਾਰਾਜੇ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਲਾਹੌਰ ਆਉਣ ਦਾ ਕਾਰਣ ਪੁੱਛਿਆ ਤਾਂ ਆਖਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਚੂੰਕਿ ਉਸ ਦੀ ਮਾਤਾ ਮਹਾਰਾਜਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਬੀਮਾਰ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਕੰਵਰ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਆਇਆ ਹੈ। 4 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜੰਮੂ ਤੋਂ ਚਿੱਠੀ ਆਈ ਕਿਉਂਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਦਰਸ਼ਨ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਉਸੇ ਦਿਨ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਕਿ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ, ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ, ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆਂ ਨੇ ਇੱਕ ਖੂਫੀਆ ਮੀਟਿੰਗ ਕੀਤੀ ਹੈ। ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ੫ ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਜਨਰਲ ਵੈਤੂਰਾ ਨੇ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੂੰ ਖ਼ਬਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਯਤਨ ਹੈ, ਤੇ ਇਸੇ ਮਤਲਬ ਲਈ ਕੰਵਰ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜੰਮੂ ਤੋਂ ਲਿਆਂਦਾ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਭੀ ਜੰਮੂ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮਦਦ ਲਈ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ, ਪਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਨਾ ਬੱਝਾ। ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ 6 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਬਾਬਾ ਸਾਹਿਬ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ ਤੇ ਇਸ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣਾਈ ਪਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੀ ਸਰਦਾਰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਦੇ ਇਸ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦੀ ਗੱਲ ਨੂੰ ਠੀਕ ਨਾ ਮੰਨਿਆ।²

8 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਲਾਹੌਰ ਆ ਪੁੱਜਾ ਤੇ 9 ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ। ਉਸੇ ਦਿਨ ਕੰਵਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਇਤਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਤੌਰ ਚੰਗੇ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦੇ। 10 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਹੱਥ ਰੱਖ ਕੇ ਸੌਂ ਖਾਧੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਹਜ਼ੂਰ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਰਹਾਂਗੇ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਲੋਂ ਭਰੋਸਾ ਦਿਲਾਇਆ। ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਕਸਮਾਂ ਤੇ ਭਰੋਸਿਆਂ ਦੀ ਉਮਰ ਚਾਰ ਦਿਨ ਵੀ ਨਾ ਨਿਕਲੀ ਤੇ 15 ਸਤੰਬਰ ਨੂੰ ਭਾਣਾ ਵਰਤ ਗਿਆ।³

ਜਦ ਤੋਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾ ਕੇ ਜਾਗੀਰਾਂ ਜਾਇਦਾਦਾਂ ਵਾਪਸ ਦੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਸਨ, ਉਹ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਬੜੇ ਗੂੜ੍ਹੇ ਮਿੱਤਰ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੋਣ

1. ਥੋਰਨਟਨ, ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ, ਜਿਲਦ ਦੂਸਰੀ, 267-9.
2. ਥੋਰਨਟਨ, ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ, ਜਿਲਦ ਦੂਸਰੀ, 271-73.
3. ਥੋਰਨਟਨ, ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ, ਜਿਲਦ ਦੂਸਰੀ, 273-75.

ਲੱਖ ਪਏ ਸਨ ਅਤੇ ਹਰ ਵੇਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਨਾਲ ਰਹਿੰਦੇ ਸਨ। ਪਰ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਪੁਰਾਣੀ ਕਿਰੜ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਦਿਲ ਵਿਚੋਂ ਨਾ ਗਵਾਈ ਜਾਂ ਵਜ਼ੀਰ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਚਾਲਾਂ ਵਿੱਚ ਫਸ ਕੇ ਆਪਣੇ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਅਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਨਫ਼ੇ ਨੁਕਸਾਨ ਨੂੰ ਨਾ ਦੇਖ ਸਕੇ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਚੂੰਕਿ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਧਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਤਾਕਤ ਘੱਟ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਇਸ ਖ਼ਿਆਲ ਦਾ ਫ਼ਾਇਦਾ ਉਠਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਪਾਸੋਂ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਾਰੇ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦਸਖ਼ਤ ਕਰਵਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਉਹ ਹੁਕਮ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਾ ਦਿਖਾਇਆ। ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਤਲ ਦਾ ਪਾਸਾ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਵੱਲ ਨੂੰ ਉਲਟਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜੇ ਦੇ ਕਤਲ ਲਈ ਕਾਰਾਜ਼ ਤੇ ਦਸਖ਼ਤ ਕਰ ਦਿੱਤੇ। ਇਹ 14 ਸਤੰਬਰ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ।

ਅੱਸੂ 1900 ਦੀ ਸੰਗਰਾਮ, 1 ਸਤੰਬਰ ਸਨ 1843 ਸੁਕਰਵਾਰ ਨੂੰ ਸਵੇਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬਾਗ਼ ਦੇ ਚੜ੍ਹਦੇ ਵੱਲ ਆਪਣੀ ਬਾਰਾਂਦਰੀ ਸ਼ਾਹ ਬਿਲਾਵਲ ਤੇ ਗਏ। ਉੱਥੇ ਹੀ ਸਰਦਾਰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਫ਼ੌਜ ਦਾ ਮੁਆਇਨਾ ਰੱਖਿਆ ਹੋਇਆ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਪਹਿਲਵਾਨਾ ਦੇ ਘੋਲ ਵੇਖ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਘੋੜ-ਚੜਾ ਤੇ ਪਿਆਦਾ ਫ਼ੌਜ ਵਿਖਾਉਣ ਲਈ ਆ ਪੁੱਜਾ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਉੱਪਰ ਉੱਤਰ ਵੱਲ ਦੇ ਝਰੋਖੇ ਵਿੱਚ ਬੈਠੇ ਸਨ ਕਿ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹੇਠੋਂ ਇੱਕ ਨਵੀਂ ਗ਼ਰੀਬੀ ਦੇਨਾਲੀ ਬੰਦੂਕ ਦਿਖਾਈ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਜਦ ਨਾਲੀ ਨੂੰ ਹੱਥ ਪਾਇਆ ਤਾਂ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਿੱਛੋਂ ਘੋੜਾ ਦੱਬ ਦਿੱਤਾ। ਦੋ ਗੋਲੀਆਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਛਾਤੀ ਵਿੱਚ ਜਾ ਵੱਜੀਆਂ - 'ਇਹ ਕੀ ਦਰਗਾ?' ਆਖ਼ਰੀ ਸ਼ਬਦ ਸਨ ਜੋ ਆਪ ਦੇ ਮੂੰਹ ਵਿਚੋਂ ਨਿਕਲੇ ਅਤੇ ਅਪਾ ਬਾਰਾਂਦਰੀ ਦੇ ਅੰਦਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਹਟੇ ਹੀ ਸਨ ਕਿ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਸਿਰ ਆ ਵੱਢਿਆ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦਾ ਹੋਣਹਾਰ ਪੁੱਤਰ ਕੰਵਰ ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ ਤੇਜਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬਾਗ਼ ਵਿੱਚ ਤੁਲਾ-ਦਾਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਦਾ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆ ਉੱਥੇ ਜਾ ਪੁੱਜਾ ਤੇ ਵਾਸਤੇ ਪਾਉਂਦੇ ਕੰਵਰ ਦਾ ਸਿਰ ਜਾ ਵੱਢਿਆ।

ਇਹ ਕਾਰਾ ਕਰਨ ਪਿੱਛੋਂ ਸਰਦਾਰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਦੋਨੋਂ ਸਿਰ ਲੈ ਕੇ ਕਿਲੇ ਨੂੰ ਮੁੜੇ। ਰਸਤੇ ਵਿੱਚ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਮਿਲ ਪਿਆ। ਇਹ ਪੁੱਛਣ ਤੇ ਕਿ ਹੁਣ ਕੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਹੋਵੇਗਾ, ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਕੰਵਰ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜਾ ਹੋਣਗੇ ਤੇ ਮੈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਜ਼ੀਰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕੀ ਸਮਝੌਤਾ ਸੀ,

1. ਸਮਿੱਥ, ਰੇਨਿੰਗ ਫੈਮਿਲੀ ਔਫ਼ ਲਾਹੌਰ, 72-3: ਲਤੀਫ਼, ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ, 511-2.
2. ਉਮਦਾਤੁ-ਤਵਾਰੀਖ਼, ਦਫਤਰ 4, ਹਿੱਸਾ 3, 28-29: ਲਤੀਫ਼, ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ, 513: ਕਨੂਈਆ ਲਾਲ, ਤਾਰੀਖ਼ਿ ਪੰਜਾਬ, 593: ਥੋਰਨਟਨ, ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ, ਜਿਲਦ 2, 278: ਸਮਿੱਥ, ਰੇਨਿੰਗ ਫੈਮਿਲੀ ਔਫ਼ ਲਾਹੌਰ, 75.

ਜਿਸ ਤੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਸ ਨੂੰ ਫਿਰਦੇ ਡਿੱਠਾ ਜਾਂ ਹੋਰ ਕੀ ਕੁਝ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਨੇ ਸੰਧਾਵਾਲੀਆਂ ਨੂੰ ਇਕ ਦਮ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਭਾਈ ਗੁਰਮੁਖ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਜੇ ਵਲਟੋਹਾ ਨਵਾਂ ਲਾਉਣਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਕੜਛਾ ਪੁਰਾਣਾ ਕਿਸ ਲਈ ਰੱਖ ਲਿਆ ਹੈ? ਇਹ ਸੁਣ ਕੇ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਵਜ਼ੀਰ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਉੱਤੇ ਵੀ ਗੋਲੀ ਦਾਗ਼ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਵੀ ਪਾਰ ਬੁਲਾਇਆ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜ਼ਮਾਨਾ (ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਪੰਡਤ ਜਲ੍ਹੇ ਦਾ ਮਾਰਿਆ ਜਾਣਾ)

ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਾਰ ਦੇਣ ਪਿੱਛੋਂ ਜੇ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਸਰਦਾਰ ਫੌਜਾਂ ਵਿੱਚ ਜਾ ਕੇ ਹਾਲ ਖੋਲ੍ਹ ਦਿੰਤੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਵੱਲ ਕਰਨ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੇ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਹਾਲਾਤ ਕੁਝ ਬਦਲ ਜਾਂਦੇ। ਪਰ ਇਹ ਉਕਾਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬੜੀ ਮਹਿੰਗੀ ਪਈ। ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਵਜ਼ੀਰ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣਦੇ ਸਾਰ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਫੌਜਾਂ ਪਾਸ ਪੁੱਜਾ ਅਤੇ ਪੱਗ ਲਾਹ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਸੁੱਟ ਦਿੱਤੀ ਅਤੇ ਤਲਵਾਰ ਕੱਢ ਕੇ ਕਹਿਣ ਲੱਗਾ ਕਿ ਲਉ ਮੈਨੂੰ ਵੀ ਬੇਸ਼ਕ ਮਾਰ ਦਿਓ, ਮੈਂ ਇਹ ਪੱਗ ਤਾਂ ਹੀ ਬੰਨ੍ਹਣੀ ਹੈ ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਬਨ੍ਹਾਓਗੇ। ਫੌਜਾਂ ਮਹਾਰਾਜੇ ਅਤੇ ਵਜ਼ੀਰ ਦੇ ਕਤਲ ਦੀ ਗੱਲ ਸੁਣ ਕੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਉੱਤੇ ਚੜ੍ਹ ਤੁਰੀਆਂ ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਆਕੀ ਹੋ ਬੈਠੇ ਸਨ ਪਰ ਤੀਸਰੇ ਦਿਨ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਕਿਲੇ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਤੇ ਦੋਨੋਂ ਸਰਦਾਰ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਸਾਥੀ ਮਾਰੇ ਗਏ।

ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਾਜ-ਗੱਦੀ ਤੇ ਬਿਠਾਇਆ ਗਿਆ ਤੇ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਵਜ਼ੀਰ ਬਣਿਆ, ਅਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਮਾਤਾ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ, ਜੋ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਾਂ ਮਾਈ ਜਿੰਦਾਂ ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਰਪ੍ਰਸਤ ਬਣੀ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਛੋਟੇ ਪੁੱਤਰ ਸਨ। ਆਪ ਦਾ ਜਨਮ ੨੩ ਭਾਦੋਂ ਸੰਮਤ ੧੮੯੫ ਬਿਕ੍ਰਮੀ, ੬-੭ ਸਤੰਬਰ ਸੰਨ ੧੮੩੮ ਈ : ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਵੇਲੇ ਆਪ ਦੀ ਉਮਰ ਦਾ ਛੇਵਾਂ ਵਰ੍ਹਾ ਲੱਗਾ ਸੀ।

ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਜ਼ੀਰ ਬਣਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਫੌਜਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਘੱਟ ਕਰਨੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਪੂਰਬੀਏ ਭਰਤੀ ਕਰਨ ਲਗ ਪਿਆ। ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਪਹਾੜੀਏ ਲਾਹੌਰ ਲੈ ਆਵੇ ਤਾਂ ਕਿ ਖ਼ਾਲਸਿਆਂ ਨੂੰ ਡਰ ਹੇਠਾਂ ਰਖਿਆ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਭਤੀਜੇ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੰਨਵਲ੍ਹੇਟੀ ਰੱਖਣ ਨਾਲ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਖ਼ਜ਼ਾਨੇ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਰੁਪਈਆ ਜੰਮੂ ਨੂੰ ਲੈ ਗਿਆ।¹ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ

1. ਥੋਰਨਟਨ, ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ, ਜਿਲਦ ਦੂਸਰੀ, 289-90 .

ਮਹਾਰਾਣੀ ਚੰਦ ਕੌਰ ਵੇਲੇ ਵੀ ਇਹ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਦੌਲਤ ਸੰਭਾਲੀ ਰੱਖਣ ਦੇ ਬਹਾਨੇ ਜੰਮੂ ਲੈ ਗਿਆ ਸੀ ਤੇ ਅੰਤ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦਾ ਇਹੋ ਹੀ ਰੁਪਇਆ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਕੇ ਕਸ਼ਮੀਰ ਆਪਣੇ ਲਈ ਖਰੀਦਣ ਦਾ ਢਕਵੰਜ ਬਣਾਇਆ।

ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਦਾ ਵੀ ਭਈ ਸਰਦਾਰ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਚੂੰਕਿ ਵਜ਼ੀਰ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨੂੰ ਕਮਜ਼ੋਰ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ 25 ਨਵੰਬਰ 1843 ਨੂੰ ਉਸ ਨੂੰ ਕੈਦਖਾਨੇ ਵਿੱਚ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਕਰਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਹੋ ਗਈ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਾਹਜ਼ਾਦੇ ਕੰਵਰ ਕਸ਼ਮੀਰਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮੁਲਤਾਨਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਕੈਦ ਕਰ ਦਿੱਤਾ, ਪਰ ਪਿੱਛੋਂ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਮਜਬੂਰ ਹੋ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡਨਾ ਪਿਆ। ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਇਸ ਵੇਲੇ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚਾਚਾ ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬੁਲਾਇਆ, ਪਰ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਉਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਫੌਜ ਲੈ ਚੜ੍ਹਿਆ ਤੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਹੋਈ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਾਥੀ ਰਾਏ ਕੇਸਰੀ ਸਿੰਘ ਮਾਰੇ ਗਏ।¹

ਇਸ ਘਟਨਾ ਦੇ ਬਾਅਦ ਕੰਵਰ ਕਸ਼ਮੀਰਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਪਸ਼ੌਰਾ ਸਿੰਘ ਸਿਆਲਕੋਟੋਂ ਬਾਬਾ ਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੌਰੰਗਾਬਾਦੀਏ ਪਾਸ ਆ ਗਏ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਆ ਰਲੇ। ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਸਰਦਾਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਚੂੰਕਿ ਸਤਲੁਜੋਂ ਪਾਰ ਪਟਿਆਲੇ ਤੇ ਥਾਨੇਸਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਹਿਫ਼ਾਜ਼ਤ ਵਿਚਲੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਹ ਚਲਾਕੀ ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਉੱਤੇ ਚੱਲ ਗਈ ਕਿ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਫਰੰਗੀ ਦੀ ਸ਼ੈਹ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਧਗਨ ਕਰਨ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਇੱਕ ਤਕੜੀ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ 25 ਵਸਾਖ 1901, 5 ਮਈ ਸੰਨ 1844, ਨੂੰ ਲਾਹੌਰੋਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਚੜ੍ਹ ਪਿਆ ਤੇ 27 ਵਸਾਖ, 7 ਮਈ ਦਿਨ ਮੰਗਲਵਾਰ ਨੂੰ ਤੋਪਾਂ ਡਾਹ ਕੇ ਨੌਰੰਗਾਬਾਦ ਦਾ ਡੇਰਾ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ ਜਿਸ ਵਿੱਚ ਕਿ ਬਾਬਾ ਬੀਰ ਸਿੰਘ, ਕੰਵਰ ਕਸ਼ਮੀਰਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਸੰਧਾਵਾਲੀਏ ਮਾਰੇ ਗਏ।²

ਇਸ ਕਾਮਯਾਬੀ ਨੇ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਿਰ ਹੋਰ ਵੀ ਫੇਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਇਸ ਦਾ ਵੱਡਾ ਸਲਾਹੀਆ ਜੱਲੂ ਪੰਡਤ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ ਦੇ ਸਿਰ ਤੇ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਕੀ ਪੂਝਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਇਸ ਦੇ ਇਸ਼ਾਰੇ ਤੇ ਨਚਦਾ ਸੀ। ਜੱਲੂ ਇਤਨਾ ਮੂੰਹ-ਜ਼ੋਰ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਰਾਜ-ਮਾਤਾ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਵੀ ਬੁਰਾ ਭਲਾ ਆਖਣੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ ਝਿਜਕਦਾ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਭਰਾ ਸਰਦਾਰ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ, ਜੋ ਕੁਝ ਚਿਰ ਤੋਂ ਰਿਹਾਅ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੋਇਆ ਸੀ, ਮੁੜ ਕੈਦ ਕਰਕੇ ਕਤਲ ਕਰਵਾ ਦੇਣ ਦੀਆਂ ਵਿਉਂਤਾਂ ਬਣਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। 19 ਦਸੰਬਰ 1844 ਨੂੰ ਜੱਲੂ ਪੰਡਤ ਦੇ ਉਕਸਾਏ ਹੋਏ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ

1. ਥੋਰਨਟਨ, ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ, ਜਿਲਦ ਦੂਸਰੀ, 291-95: ਉਮਦਾਤੁ-ਤਵਾਰੀਖ, ਦਫ਼ਤਰ ਚਾਰ, ਹਿੱਸਾ 3, 47-52.
2. ਉਮਦਾਤੁ-ਤਵਾਰੀਖ, ਦਫ਼ਤਰ ਚਾਰ, ਹਿੱਸਾ 3, 53-56, ਥੋਰਨਟਨ ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ, ਜਿਲਦ ਦੂਸਰੀ, 294-97.

ਸਰਦਾਰ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗ੍ਰਿਫ਼ਤਾਰੀ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਦੋ ਕੁ ਹਜ਼ਾਰ ਪਹਾੜੀਆਂ ਦੇ ਫੌਜੀ ਦਸਤੇ ਨਾਲ ਉਸ ਨੂੰ ਫੜਨ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਲਈ।

ਪਰ ਹੁਣ ਖ਼ਾਲਸਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਜੱਲ੍ਹੇ ਪੰਡਤ ਦੀਆਂ ਨਿੱਤ ਨਵੀਆਂ ਸਾਜ਼ਸ਼ਾਂ ਤੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਨੂੰ ਆਖੇ ਦਰਬਚਨਾਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਤੰਗ ਆ ਚੁੱਕਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਪੰਚਾਂ ਨੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਫੈਸਲੇ ਤੇ ਇਕਰਾਰ ਕਰ ਲਏ ਸਨ ਕ ਉਹ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਦੇ ਹੁਕਮ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਚੱਲਣਗੇ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਸਾਥ ਦੇਣੋਂ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਜੱਲ੍ਹੇ ਪੰਡਤ ਤੇ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹੁਣ ਜਾਨ ਦੇ ਲਾਲੇ ਪੈਂਦੇ ਨਜ਼ਰ ਆਏ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸੋਚਿਆ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕੇ ਲਾਹੌਰ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਸਮੇਟ ਕੇ ਪਹਾੜਾਂ ਨੂੰ ਨਿਕਲ ਚਲੀਏ। ਸੋ 9 ਪੋਹ 1901, 21 ਦਸੰਬਰ 1844, ਛਨਿਛਰਵਾਰ ਦੀ ਸਵੇਰੇ ਜੋ ਕੁਝ ਮਾਲ-ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਹੱਥ ਲੱਗਾ, ਹਾਥੀਆਂ ਉੱਤੇ ਲੱਦ ਕੇ ਮੀਆਂਮੀਰ ਦਾ ਬਹਾਨਾ ਕਰਕੇ ਲਾਹੌਰੋਂ ਜੰਮੂ ਵਲ ਨੂੰ ਭੱਜ ਤੁਰੇ। ਪਤਾ ਲਗਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਸਿੰਘ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮਗਰ ਪੈ ਗਏ ਤੇ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਲਕਾਰ ਕੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਚੋਰਾਂ ਵਾਂਗ ਨਿਕਲ ਤੁਰਨਾ ਬਹਾਦਰਾਂ ਦਾ ਕੰਮ ਨਹੀਂ ਅਤੇ ਜੇ ਜਾਨ ਦੀ ਖ਼ੈਰ ਮੰਗਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਜੱਲ੍ਹੇ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦੇ। ਇਹ ਸ਼ਾਹਦਰੇ ਹੀ ਪੁੱਜੇ ਸਨ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ ਤੇ ਜਰਨੈਲ ਮੇਵਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੱਤੇ ਪੁੱਜ ਪਏ। ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਡਰ ਨਾਲ ਕੰਬਦਾ ਪਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਦੌੜਿਆ ਜਾਂਦਾ ਸੀ। ਜੱਲ੍ਹੇ ਤੇ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਨਾਲ ਭੁਚਲਾਉਣ ਲਈ ਮੋਹਰਾਂ ਦੇ ਛੱਟੇ ਦੇਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੋ ਰਹੀ ਦੇਰ ਦੇ ਆਸਰੇ ਦਸ ਬਾਰਾਂ ਕੌਹ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਭੱਜਦੇ ਗਏ। ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਜਰਨੈਲ ਮੇਵਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਲਲਕਾਰ ਮਾਰਿਆ ਕਿ 'ਮਾਰੋ ਸੂਰਾਂ ਨੂੰ, ਜਾਣ ਨਾ ਦਿਓ'। ਇਸ ਵੇਲੇ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਮੇਰੇ ਸਿਰ ਇਹ ਸਾਰੀ ਮੁਸੀਬਤ ਜੱਲ੍ਹੇ ਦੀ ਬਕਵਾਸ ਦੇ ਕਾਰਣ ਆਈ ਹੈ ਅਤੇ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਟੋਟੇ ਟੋਟੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਜੱਲ੍ਹਾ ਪੰਡਤ ਵੀ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਮੀਆਂ ਸੋਹਨ ਸਿੰਘ, ਮੀਆਂ ਲਾਭ ਸਿੰਘ ਤੇ ਦੀਵਾਨ ਚੰਦ ਵੀ ਮਾਰੇ ਗਏ।

-
1. ਥੋਰਨਟਨ, ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ, ਜਿਲਦ ਦੂਸਰੀ, 302-3: ਉਮਦਾਤੁ-ਤਵਾਰੀਖ਼, ਦਫ਼ਤਰ 4, ਹਿੱਸਾ 2, 65-67.
  2. ਉਮਦਾਤੁ-ਤਵਾਰੀਖ਼, ਦਫ਼ਤਰ 4, ਹਿੱਸਾ 2, 67-9: ਥੋਰਨਟਨ, ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ, ਜਿਲਦ 2, 303-05: ਲਤੀਫ਼, ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ, 529-30.

ਜਸਰੋਟੇ ਤੇ ਜੰਮੂ ਦੀ ਮੁਹਿੰਮ

ਵਜ਼ੀਰ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਭੱਜ ਨਿਕਲਣ ਅਤੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਦੇ ਬਾਅਦ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਉਸ ਦਾ ਭਰਾ ਸਰਦਾਰ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਵਜ਼ੀਰ ਬਣਿਆ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਮਿੱਸਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਫੌਜ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ। ਸਰਦਾਰ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਬੰਦਾ ਤਾਂ ਬੜਾ ਹਿੰਮਤੀ ਸੀ, ਪਰ ਸੀ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਸ਼ਰਾਬੀ ਕਬਾਬੀ। ਇਸ ਲਈ ਫੌਜਾਂ ਉਸ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਖੁਸ਼ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਏ ਨੂੰ ਜੋ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਜ਼ੀਰੀ ਦੇ ਦਿਨੀਂ ਬਨਾਰਸ ਨੂੰ ਚਲਾ ਗਿਆ ਸੀ, ਤੇ ਕੰਵਰ ਪਿਸ਼ੌਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਬੁਲਾਉਣ ਲਈ ਚਿੱਠੀਆਂ ਲਿਖੀਆਂ। ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਤਾਂ ਇਤਨੀ ਦੂਰੋਂ ਆ ਨਾ ਸਕਿਆ, ਪਰ ਕੰਵਰ ਪਿਸ਼ੌਰਾ ਸਿੰਘ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਮਾਈ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਇੱਕ ਤਕੜੀ ਜਾਗੀਰ ਦੇ ਕੇ ਸਿਆਲਕੋਟ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ।¹

ਇਸ ਵੇਲੇ ਫੌਜ ਵਿੱਚ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਦਾ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਸੀ ਤੇ ਫੌਜੀ ਮੁਹਿੰਮਾਂ ਦੀ ਬਾਂਗਡੋਰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਹੱਥ ਸੀ। ਪਿਛਲੇ ਦਿਨੀਂ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਵਜ਼ੀਰ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਛੋਟੇ ਭਰਾ ਮੀਆਂ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਅਤੇ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਜੱਲੂ ਪੰਡਤ ਆਦਿਕ ਦੇ ਭੱਜ ਨਿਕਲਣ ਤੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਖ਼ਬਰਾਂ ਸੁਣੀਆਂ ਤਾਂ ਉਹ ਇੱਕ ਦਮ ਜਸਰੋਟੇ ਪੁੱਜਾ ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਖ਼ਾਨਦਾਨ ਦੀ ਦੌਲਤ ਜਮ੍ਹਾਂ ਰੱਖੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦੌਲਤ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀ ਆਪਣੇ ਚਾਚੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਿਲ੍ਹੇ ਜੰਮੂ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੱਤੀ।²

ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਡੋਗਰੇ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਜਸਰੋਟੇ ਤੇ ਜੰਮੂ ਨੂੰ ਲੈ ਗਏ ਹਨ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਚੰਦ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਤੋਂ ਲੈ ਕੇ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਤੱਕ ਜਦ ਜਦ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਦਾਇ ਲੱਗਾ ਜੋ ਕੁਝ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆਇਆ ਇਹ ਸਮੇਟ ਕੇ ਪਹਾੜ ਨੂੰ ਲੈ ਗਏ ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸਰਕਾਰ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਖ਼ਜ਼ਾਨਾ ਤਾਂ ਖ਼ਾਲੀ ਵਰਗਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਪੁਸ਼ਤਾਂ ਲਈ ਦੌਲਤ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰ ਲਈ। ਇਹ ਇਹੋ ਹੀ ਸਰਕਾਰ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਚੋਰੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਦੌਲਤ ਸੀ ਜਿਸ

1. ਬੋਰਨਟਨ, ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ, ਜ਼ਿਲਦ ਦੂਸਰੀ, 307-8: ਕਿਰਪਾ ਰਾਮ, ਗੁਲਾਬਨਾਮਾ, 290-91.
2. ਬੋਰਨਟਨ, ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ, ਜ਼ਿਲਦ ਦੂਸਰੀ।

ਵਿਚੋਂ 1845-46 ਦੀ ਸਿੰਘਾਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਪਿੱਛੋਂ ਕੁਝ ਕੁ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਦੇ ਕੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੰਤ ਕਸ਼ਮੀਰ ਦਾ ਰਾਜ ਸਾਂਭ ਲਿਆ। ਸੌ ਫੌਜੀ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲੇ ਤੇ ਰਾਜਾ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਸਰੋਟੇ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰਨ ਅਤੇ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲੈਣ ਲਈ ਨੀਯਤ ਕੀਤਾ।

ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਲਾਲ ਰਤਨ ਚੰਦ ਦੁੱਗਲ ਤੇ ਬਾਵਾ ਮੀਹਾਂ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥੀਂ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਕਿ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਤੇ ਮਾਲ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਵਿਰਾਸਤ ਦਾ ਅੱਧ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦੇਣਾ ਕੀਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ ਅਤੇ ਨਾਲੇ ਮੀਆਂ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ। ਇਸ ਨਾਲ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਲਿਖ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਖੁਦ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਨਹੀਂ ਛੇੜਿਆ ਜਾਏਗਾ। ਪਰ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਨੌਕਰ ਵਾਂਭੂ ਹੁਕਮ ਮੰਨਣ ਦੀ ਥਾਂ ਮੀਆਂ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜੋ ਇਸ ਵੇਲੇ ਜਸਰੋਟੇ ਸੀ ਹੱਲਾ-ਸ਼ੇਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜ ਦੇ ਮੁਕਾਬਲੇ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਏ ਤੇ ਜਿਹੜੀ ਫੌਜ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਚੰਬੇ ਨੂੰ ਸਰ ਕਰਨ ਲਈ ਜਮ੍ਹਾ ਕੀਤੀ ਸੀ, ਉਸ ਨੂੰ ਰੁਪਇਆ ਤੇ ਦਿਲਾਸਾ ਦੇ ਕੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨਾਲ ਲੜਨ ਲਈ ਖੜਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਇਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਥਾਂ ਥਾਂ ਤਕੜੇ ਤੇ ਖੜੇ ਹੋ ਜਾਣ ਲਈ ਮੀਆਂ ਰਣਬੀਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਰਾਮਨਗਰ, ਦੀਵਾਨ ਨਾਨਕ ਚੰਦ ਨੂੰ ਝੱਪਾਲ ਤੇ ਦੀਵਾਨ ਕਰਮ ਚੰਦ ਨੂੰ ਪੁਣਛ ਪਰਵਾਨੇ ਲਿਖ ਭੇਜੇ। ਦੀਵਾਨ ਹਰੀ ਚੰਦ ਤੇ ਵਜ਼ੀਰ ਲਖਪਤ ਨੂੰ ਗੜ੍ਹੀ ਆਦਿ ਤੋਂ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਣ ਲਈ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ।

ਇਤਨੇ ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲੇ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਜਸਰੋਟੇ ਪੁੱਜ ਗਏ। ਅੰਗਿਓ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਕਿਸੇ ਕੀ ਖੜੋਣਾ ਸੀ। ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਕਾਰਦਾਰ ਵਜ਼ੀਰ ਬਚਨਾ ਆਪਣੇ ਕੁਝ ਆਦਮੀਆਂ ਸਮੇਤ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਨੀ ਆ ਪਿਆ ਤੇ ਮੀਆਂ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਬਿਨਾਂ ਕੁਝ ਜ਼ਿਆਦਾ ਲੜਾਈ ਕੀਤੇ ਜਾਨ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਭੱਜ ਕੇ ਜੰਮੂ ਨੂੰ ਨਿਕਲ ਗਿਆ। ਜਸਰੋਟੇ ਉੱਤੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਸੋਧਣ ਲਈ ਤਿਆਰੀ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤੀ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਰਾਜਾ ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਪਾਸੋਂ ਜੰਮੂਓ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਛੁੱਟੀ ਲੈ ਲਈ ਕੇ ਉਹ ਸਾਂਬਾ ਜਾ ਕੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਲਈ ਡੁੱਗਰ ਸੈਨਾ ਇਕੱਠੀ ਕਰੇਗਾ। ਇਤਨੇ ਨੂੰ ਜਸਰੋਟੇ ਨੂੰ ਸਰ ਕਰਕੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਸਾਂਬੇ ਪਹੁੰਚ ਪਏ ਤੇ ਵਜ਼ੀਰ

-
1. ਕਿਰਪਾ ਰਾਮ, ਗੁਲਾਬਨਾਮਾ, 293: ਉਮਦਾਤੁ-ਤਵਾਰੀਖ਼, ਜਿਲਦ 4, ਹਿੱਸਾ 3, ਪੰ 70 : ਲਤੀਫ਼, ਹਿਸਟਰੀ ਐਂਡ ਦੀ ਪੰਜਾਬ, 531.
  2. ਕਿਰਪਾ ਰਾਮ, ਗੁਲਾਬਨਾਮਾ, 293-94.
  3. ਉਮਦਾਤੁ ਤਵਾਰੀਖ਼, ਦਫ਼ਤਰ 4, ਹਿੱਸਾ 3, ਪੰ 70: ਕਿਰਪਾ ਰਾਮ, ਗੁਲਾਬਨਾਮਾ, 295

ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਆ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ। ਸਾਂਝੇ ਤੋਂ ਹਰਮੰਦਰ ਦੇ ਰਸਤੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਤੋਪਾਂ ਤੇ ਫੌਜ ਲੈ ਕੇ ਰਾਮਗੜ੍ਹ ਵੱਲ ਨੂੰ ਵਧੇ। ਰਾਜਾ ਲਾਲ ਸਿੰਘ, ਜਰਨੈਲ ਮੇਵਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ, ਸਰਦਾਰ ਸੁਲਤਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਤੇ ਹੋਰ ਸਰਦਾਰ ਆਪਣੀਆਂ ਪਲਟਣਾਂ ਤੇ ਤੋਪਖ਼ਾਨੇ ਅਤੇ ਅਵੀਤਾਬਿਲੇ ਤੇ ਕੋਟ ਸਾਹਿਬ ਦੀਆਂ ਪਲਟਣਾਂ ਨਾਲ ਲਾਲੇ-ਚੁਬਾਰੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਹੋਏ ਅਤੇ ਲਾਲੇ-ਚੁਬਾਰੇ, ਚਾਰਵਾਹ ਆਦਿ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਲਗਦੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਅਤੇ ਜਾਗੀਰਾਂ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਓਧਰ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਵੀ ਗੁਜਰਾਤ, ਕਾਦਰਾਬਾਦ, ਧੰਨੀ, ਪਿੰਡ ਦਾਦਨ ਖ਼ਾਨ ਆਦਿ ਇਲਾਕੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥੋਂ ਨਿਕਲ ਗਏ।

ਹੁਣ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ, ਮਿੱਸਰ ਰਾਜਾ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਸਰਕਰਦੇ ਜੰਮੂ ਨੂੰ ਘੇਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰੀਆਂ ਕਰਨ ਲੱਗੇ। ਪਰ ਫੌਜੀ ਕਾਰਵਾਇਗ ਕਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਮਝਾ ਬੁਝਾ ਕੇ ਸਿੱਧੇ ਰਾਹ ਲੈ ਆਉਣ ਲਈ ਇੱਕ ਹੋਰ ਯਤਨ ਕਰ ਵੇਖਣਾ ਮੁਨਾਸਿਬ ਸਮਝਿਆ। ਭਲਿਆਂ ਦਿਨਾਂ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਦੇ ਤਅੱਲੁਕਾਤ ਚੁੰਕਿ ਬੜੇ ਚੰਗੇ ਰਹੇ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵੇਲੇ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਕਰਨ ਲਈ ਉਸੇ ਨੂੰ ਹੀ ਨੀਯਤ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਸਰਦਾਰ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਮਾਨ, ਵਜ਼ੀਰ ਬਚਨਾ ਤੇ ਮੁਨਸ਼ੀ ਗਣਪਤ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਗਏ। ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਲਈ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਟਾਕਾਰਾ ਕਰ ਸਕਣਾ ਕੋਈ ਸੁਖਾਲੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾਲੇ ਚਲਾਕ ਆਦਮੀ ਸੀ ਤੇ ਖ਼ਾਹਮੁਖ਼ਾਹ ਕਿਸੇ ਖ਼ਤਰੇ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪੈਣ ਵਾਲਾ, ਇਸ ਲਈ ੨੮ ਫਰਵਰੀ ੧੮੪੫ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਸਭ ਗੱਲਾਂ ਪ੍ਰਵਾਣ ਕਰ ਲਈਆਂ ਅਤੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਜੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਉਸ ਨੂੰ ਪੱਕਾ ਭਰੋਸਾ ਦੇ ਦੇਵੇ ਕਿ ਮੁੜ ਉਸ ਦੇ ਆਪਣੇ ਮੁਲਕ ਅਤੇ ਮਾਲ ਉੱਤੇ ਹੱਥ ਨਹੀਂ ਪਾਇਆ ਜਾਏਗਾ ਤਾਂ ਰਾਜਾ ਹੀਰਾ ਸਿੰਘ ਦਾ ਜੋ ਮਾਲ ਮੀਆਂ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਹੈ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏਗਾ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਜਸਰੋਟੇ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਵੀ ਜਿਸ ਤੇ ਕਿ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏਗਾ। ਚੁਨਾਂਚਿ ਸਰਦਾਰ ਫ

ਤਹਿ ਸਿੰਘ ਮਾਨ, ਵਜ਼ੀਰ ਬਚਨੇ ਅਤੇ ਮੁਨਸ਼ੀ ਗਣਪਤ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਰਾਜਾ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਡੇਰੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਕੈਂਪ ਨੂੰ, ਜੋ ਜੰਮੂ ਤੋਂ ਦਸ ਕੁ ਕੋਹ ਦੀ ਵਿਥ ਤੇ ਸੀ, ਮੁੜ ਪਿਆ। ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਜ਼ੀਰ ਜ਼ੋਰਾਵਰੂ ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਕਿ ਡੁੱਗਰ ਸਿਪਾਹੀ ਕੋਈ ਰੁਕਾਵਟ ਨਾ ਪੈਦਾ ਕਰਨ। ਪਰ ਹੁੰਦਾ ਉਹੀ ਹੈ ਜੋ ਉਸ ਮਾਲਕ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਮੀਆਂ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕੁਝ ਆਦਮੀ, ਜੋ ਜਸਰੋਟੇ ਤੋਂ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਜੰਮੂ ਆਏ ਸਨ ਅਤੇ ਵਜ਼ੀਰ ਬਚਨਾ ਤੇ ਮੁਨਸ਼ੀ ਗਣਪਤ ਨਾਲ ਗੁੱਸੇ ਸਨ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਟੁੱਟ ਪਏ। ਬਚਨ ਸਿੰਘ ਨਾਮੀ

ਇੱਕ ਚਰਸੀ ਘੋੜ-ਚੜ੍ਹੇ ਨੇ ਉੱਚੀ ਆਵਾਜ਼ ਨਾਲ ਆਖਿਆ 'ਨਮਕ-ਹਰਾਮੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣ ਨਾਂ ਦਿਓ, ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਤਲ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੈ।' ਇਹ ਸੁਣਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਸੱਜਿਓ ਖੱਬਿਓ ਗੋਲੀਆਂ ਵਰ੍ਹਨ ਲੱਗ ਪਈਆਂ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ, ਵਜ਼ੀਰ ਬਚਨਾ ਤੇ ਮੁਨਸ਼ੀ ਗਣਪਤ ਤਿੰਨੇ ਹਾਥੀ ਉੱਤੇ ਹੀ ਭੁੰਨ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਨਾਲ ਗਏ ਪੰਚ ਬੜੀ ਮੁਸ਼ਕਲ ਨਾਲ ਮੁੜ ਲਸ਼ਕਰ ਵਿੱਚ ਪੁੱਜੇ। ਮੇ ਜਰ ਬਰੋਡਵੁਟ ਆਪਣੀ 3 ਮਾਰਚ 1845 ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿੱਚ ਆਪਣੀ ਗਵਰਨਮੈਂਟ ਨੂੰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵਿੱਚ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਰਾਰਤ ਸੀ ਤਾਂਕਿ ਮੰਗੇ ਗਏ 35 ਲੱਖ ਰੁਪਏ ਵਿਚੋਂ ਚਾਰ ਲੱਖ ਰੁਪਇਆ ਜਿਹੜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਰਾਹੀਂ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵੱਲ ਭੇਜਿਆ ਸੀ ਮੁੜ ਖੋਹ ਲਿਆ ਜਾਵੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਭੇਤ ਬਚਨੇ ਨੂੰ ਮਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ।

ਸਰਦਾਰ ਫਤਹਿ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਾਥੀਆਂ ਦੀ ਮੌਤ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣਕੇ ਲੜਾਈ ਦੀ ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ ਗਈ। ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲੇ ਇਸ ਵੇਲੇ ਜਸਰੋਟੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਉੱਥੋਂ ਚੱਲ ਕੇ ਰਾਮਗੜ੍ਹ ਤੇ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਦਿੱਤੀ, ਰਾਜਾ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦੇਵੀਗੜ੍ਹ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਏ ਨੇ ਸਾਂਬੇ ਤੋਂ ਵਜ਼ੀਰ ਰਤਨੂ ਤੇ ਕਰਨੈਲ ਬਿਜੈ ਸਿੰਘ ਉੱਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲਿਆ।

ਜੰਗੀ ਬਲਵਾਲ ਕਿਲ੍ਹਾ ਰਾਮਗੜ੍ਹ ਦਾ ਥਾਨੇਦਾਰ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਜਦ ਦੇਖਿਆ ਕਿ ਉਸਦਾ ਟਾਕਰਾ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲੇ ਨਾਲ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਹਿੰਮਤ ਤੇ ਬਹਾਦਰੀ ਠੰਡੀ ਪੈ ਗਈ ਤੇ ਡਰਦਾ ਮਾਰਿਆ ਕਿਲਾ ਛੱਡ ਕੇ ਜੰਮੂ ਨੂੰ ਭੱਜ ਨਿਕਲਿਆ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਉਹ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਪਾਸ ਆਇਆ ਤਾਂ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਲਾਲ ਪੀਲਾ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਮਿਆਨ ਵਿਚੋਂ ਤਲਵਾਰ ਕੱਢ ਕੇ ਉਸ ਦਾ ਸਿਰ ਕਲਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਅਰਜੁਨ ਮੱਲ ਦੇਵੀਗੜ੍ਹ ਵਿੱਚ ਕੁਝ ਅੜਿਆ, ਪਰ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦਾ ਹੁਕਮ ਆਉਣ ਤੇ ਉਸ ਨੇ ਵੀ ਕਿਲਾ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਰਾਜਾ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਹੁਣ ਸਿੱਧਾ ਜੰਮੂ ਵਲ ਨੂੰ ਹੋ ਪਿਆ ਤੇ ਛੇ ਕੁ ਕੋਹ ਦੇ ਫ਼ਾਸਲੇ ਤੇ ਸੰਬਲ ਦੇ ਮੁਕਾਮ ਆ ਉਤਰਿਆ। ਓਧਰੋਂ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਜੰਮੂ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ ਨਜ਼ਦੀਕ ਪੁੱਜ ਗਏ ਅਤੇ ਪਿੰਡ ਨੰਦਨੀ, ਜੋ ਸ਼ਹਿਰੋਂ ਦੇ ਕੁ ਕੋਹ ਵੀ ਨਹੀਂ ਹੋਣਾ, ਆ ਡੇਰਾ ਲਾਇਆ।

16 ਚੇਤਰ ਸੰਮਤ 1902 ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਮੁਤਾਬਕ 27 ਮਾਰਚ 1845, ਨੂੰ ਜੰਮੂ ਉੱਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲਿਆ ਗਿਆ। 28 ਮਾਰਚ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਪਹਾੜੀਆਂ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਡੇਰੇ ਉੱਤੇ ਇੱਕ ਬੜਾ ਜ਼ੋਰ ਦਾ ਹੱਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਦੋ ਤੋਪਾਂ ਫੜ ਲਈਆਂ, ਪਰ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਝਟ ਮੌਕਾ ਸੰਭਾਲ ਲਿਆ। ਆਪ ਹਾਥੀ ਤੋਂ ਉੱਤਰ ਪਏ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਜੋੜ ਕੇ ਮੋੜਵਾਂ ਹੱਲਾ

---

1. ਕਿਰਪਾ ਰਾਮ, ਗੁਲਾਬਨਾਮਾ, 299-302 : ਕੈਰੀਅਰ ਔਫ਼ ਮੇਜ਼ਰ ਬਰੋਡਵੁਟ, 287-297

ਕੀਤਾ, ਆਪਣੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਛੁਡਾ ਲਈਆਂ ਅਤੇ ਪਹਾੜੀਆਂ ਨੂੰ ਮਾਰ ਕੇ ਭਜਾ ਦਿੱਤਾ। ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹਿਮਾਇਤੀਆਂ ਨੇ ਮਾਮੂਲੀ ਜਿਹਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਸਮਝਦਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਜ਼ਿਆਦਾ ਦੇਰ ਨਹੀਂਗ ਅੜ ਸਕੇਗਾ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲੇ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਸੁਲਤਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ ਦੀ ਮਾਰਫ਼ਤ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਵਾਲੇ ਕਰਨ ਸਬੰਧੀ ਗਲ ਬਾਤ ਸਰਦਾਰ ਮੇਵਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਏ ਨਾਲ ਛੇੜੀ ਤੇ ਇਹ ਸਲਾਹ ਹੋਈ ਕਿ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਤਿੱਲੇ ਦੇ ਤਲਾ ਤੇ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਰਾਜਾ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਇੱਕਰਾਰ ਪੱਕਾ ਕਰ ਲਵੇ। ਪਰ ਰਾਜਾ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੱਗੋਂ ਜਾਵਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਜਿਤਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਮੀਆਂ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਾਡੇ ਹਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾਂਦਾ ਉਤਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਕੋਈ ਗੱਲ ਸਿਰੇ ਨਹੀਂ ਚੜ੍ਹ ਸਕੇਗੀ। ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਵਾਸਤੇ ਚੂੰਕਿ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਉਸ ਵਿੱਚ ਲੜਨ ਦੀ ਹਿੰਮਤ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਰਾਜਾ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਹ ਸ਼ਰਤ ਵੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕਰ ਲਈ ਅਤੇ ਮੀਆਂ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਗੱਲ-ਬਾਤ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਣ ਵੇਲੇ ਸਰਦਾਰ ਮੇਵਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਏ ਨੇ ਚੂੰਕਿ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਭਰੋਸਾ ਦਿਲਾਇਆ ਕਿ ਜੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਆਪਦੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦੇਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਤੱਕ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਖੋਚਲ ਨਹੀਂ ਹੋਣ ਦੇਵੇਗਾ ਅਤੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਮੇਵਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬਚਨ ਉੱਤੇ ਪੂਰਾ ਇਤਬਾਰ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਸਰਦਾਰ ਮੇਵਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਲਸ਼ਕਰ ਵਿੱਚ ਆ ਗਿਆ ਤੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।^੧

-
1. ਕਿਰਪਾ ਰਾਮ, ਗੁਲਾਬਨਾਮਾ, 302-3
  2. ਕਿਰਪਾ ਰਾਮ, ਗੁਲਾਬਨਾਮਾ, 303-5 : ਕੈਰੀਅਰ ਐਂਡ ਮੇਜਰ ਬਰੋਡਵੁਟ, 294-6

ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹਾਜ਼ਰ ਜਮਾਨਤ

ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ, ਰਾਜਾ ਲਾਲ ਸਿੰਘ, ਸਰਦਾਰ ਮੇਵਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਤੇਹੋਰ ਸਰਕਰਦੇ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਪਏ ਤੇ 27 ਚੇਤਰ 1902, ਮੁਤਾਬਕ 7 ਅਪ੍ਰੈਲ 1845, ਨੂੰ ਰਾਵੀ ਦੇ ਕੰਢੇ ਆ ਪੁੱਜੇ। ਰਾਜਾ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਜ਼ਰਾ ਤੰਗ ਦਿਲ ਆਦਮੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਇਹ ਖ਼ਾਰ ਸੀ ਕਿ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਿਉਂ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਮੇਵਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਲਸ਼ਕਰ ਵਿੱਚ ਕਿਉਂ ਗਿਆ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੇ ਮਿੱਤਰ ਵਜ਼ੀਰ ਸਰਦਾਰ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਮੇਵਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੁਝ ਪੱਟੀ ਪੜ੍ਹਾ ਦਿੱਤੀ ਤੇ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਉਸ ਦੇ ਕਹੇ ਲੱਗ ਕੇ ਮੇਵਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੋ ਗਿਆ ਤੇ ਹੋ ਸਕਦਾ ਹੈ ਉਸ ਨਾਲ ਕੋਈ ਭੈੜਾ ਸਲੂਕ ਵੀ ਕਰਦਾ ਤੇ ਅੱਗਿਓਂ ਬਲਵਾ ਹੋ ਪੈਂਦਾ ਪਰ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵਿੱਚ ਪੈ ਕੇ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਦੰਗਾ ਫ਼ਸਾਦ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਨਾਲ ਸਾਰੇ ਹੀ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਜਾਣਗੇ, ਨਜ਼ਦੀਕ ਹੀ ਸਿਰ ਤੇ ਬੈਠਾ ਹੋਇਆ ਡਾਢਾ ਵੈਰੀ ਮੁਲਕ ਉੱਤੇ ਆ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰੇ ਗਾ, ਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸੁਰਗਬਾਸੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੀ ਬਣਾਇਆ ਹੋਈ ਹਕੂਮਤ, ਸਰਦਾਰੀ ਤੇ ਤਾਜਦਾਰੀ ਸਭ ਖ਼ਾਕ ਹੋ ਜਾਏਗੀ, ਇਸ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਜੜ੍ਹਾਂ ਆਪੇ ਪੱਟਣ ਵਾਲੀਆਂ ਫ਼ਸਾਦ ਵਾਲੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾ ਕਰੋ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਬਦਾ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜ਼ਰਾ ਟਿਕਾਣੇ ਲੈ ਆਂਦਾ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਮੇਵਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਏ ਸਿਰ ਆ ਰਹੀ ਮੁਸੀਬਤ ਟਲ ਗਈ।¹

ਜਿਤਨਾ ਸਰਦਾਰ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਅੜ੍ਹਭ ਸੀ ਉਤਨੀ ਹੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਅਕਲਮੰਦ ਤੇ ਹੁਸ਼ਿਆਰ ਸੀ, ਉਸ ਨੇ 27 ਚੇਤਰ, 7 ਅਪ੍ਰੈਲ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਇੱਕ ਚਿੱਠੀ ਤੇ ਉਸ ਉੱਤੇ ਕੇਸਰ ਦਾ ਪੰਜਾ ਲਾ ਕੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਤੇਰੀ ਆਓਂ ਭਗਤ ਤੇ ਇਜ਼ਤ ਵਿੱਚ ਕਿਸੀ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦਾ ਫ਼ਰਕ ਨਹੀਂ ਆਏਗਾ ਤੇ ਜਾਨ ਮਾਲ ਦੀ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ ਜਾਵੇਗੀ। ਚੁਨਾਂਚਿ ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹਵੇਲੀ ਵਿੱਚ ਉਤਾਰਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਤੇ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਉਸ ਦੀ ਖ਼ਾਤਰਦਾਰੀ ਕੀਤੀ ਗਈ।²

1. ਉਮਦਾਤੁ-ਤਵਾਰੀਖ਼, ਦਫ਼ਤਰ 4, ਹਿੱਸਾ 2, ਪੰ 71-2.
2. ਉਮਦਾਤੁ-ਤਵਾਰੀਖ਼, ਦਫ਼ਤਰ 4, ਹਿੱਸਾ 3, ਪੰ 73-4

ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕ ਇਸ ਵੇਲੇ ਕਿਸੇ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਜਾਂ ਮਾਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਨੂੰ ਇਹ ਸ਼ੱਕ ਪਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਚੁੰਕਿ ਫੌਜ ਦਾ ਕੁਝ ਹਿੱਸਾ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦਾ ਹਿਮਾਇਤੀ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਸ਼ਾਇਦ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਕਿਧਰੇ ਪਹਾੜ ਨੂੰ ਹੀ ਨਾ ਭੱਜ ਜਾਏ। ਪਰ ਚੁੰਕਿ ਸਰਦਾਰ ਸੁਲਤਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ, ਸਰਦਾਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ, ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਕਾਲਿਆਂਵਾਲੇ ਜਾਣਦੇ ਸਨ ਕੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਭੱਜ ਕੇ ਨਹੀਂ ਜਾਏਗਾ ਜਾਂ ਨਹੀਂ ਜਾਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏਗਾ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਖੁਦ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ੱਕ ਨੂੰ ਰਫ਼ਾ ਕਰਨ ਲਈ ਜਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਹਿਣੇ ਤੇ ਹੇਠ ਲਿਖਿਆ ਹਾਜ਼ਰ-ਜ਼ਮਾਨਤ-ਨਾਮਾ 12 ਵਸਾਖ 1902, 22 ਅਪ੍ਰੈਲ 1845, ਨੂੰ ਲਿਖ ਕੇ ਸਰਕਾਰੇ ਦਾਖ਼ਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ।

ਤਰਜਮਾ ਹਾਜ਼ਰ-ਜ਼ਮਾਨਤ ਨਾਮਾ

ਅਸੀਂ ਸਰਦਾਰ ਸੁਲਤਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ, ਸਰਦਾਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ, ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ, ਸਰਦਾਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਕਾਲਿਆਂਵਾਲਾ ਜੋ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਮੁਲਾਜ਼ਮ ਹਾਂ ਇਸ ਵੇਲੇ ਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦੁਰ ਸਿਪਾਹ-ਸਾਲਾਰ ਦੇ ਹਾਜ਼ਰ ਜ਼ਮਾਨ ਹਜ਼ੂਰ ਦੀ ਸੇਵਾ ਵਿੱਚ ਹੋਏ ਹਾਂ, ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਵੀ ਹਜ਼ੂਰ ਸਰਦਾਰ ਦਾ ਹੁਕਮ ਹੋਵੇਗਾ ਹਾਜ਼ਰ ਕਰ ਦਿਆਂਗੇ। ਇਸ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਉਜ਼ਰ ਨਹੀਂ ਹੈ। ਇਸੇ ਲਈ ਇਹ ਕੁਝ ਸਤਰਾਂ ਹਾਜ਼ਰ-ਜ਼ਮਾਨ ਦੇ ਤਰੀਕੇ ਤੇ ਲਿਖ ਕੇ ਦਿੱਤੀਆਂ ਹਨ ਕਿ ਸਨਦ ਰਹੇ।

ਤਾਰੀਖ਼ 12 ਵਸਾਖ 1902, ਮੁਕਾਮ ਲਾਹੌਰ।

(ਮੋਹਰ) ਸੁਲਤਾਨ ਮੁਹੰਮਦ ਖ਼ਾਨ (ਫ਼ਾਰਸੀ)

(ਮੋਹਰ) ਅਕਾਲ ਸਹਾਇਦ ਚਤਰ ਸਿੰਘ (ਫ਼ਾਰਸੀ)

(ਮੋਹਰ) ਅਕਾਲ ਸਹਾਇ ਤੋਸ਼ਾਖ਼ਾਨਾ ਮੁਬਾਰਿਕ ਰਾਜਾ ਲਾਲ ਸਿੰਘ (ਫ਼ਾਰਸੀ)

(ਮੋਹਰ) ਅਕਾਲ ਸਹਾਇ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਕਾਲਿਆਂਵਾਲਾ (ਫ਼ਾਰਸੀ)

(ਦਸਖ਼ਤ) ਸਹੀ (ਗੁਰਮੁਖ)

(ਦਸਖ਼ਤ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ)

ਸਹੀ (ਗੁਰਮੁਖੀ)

(ਮੋਹਰ) ਭਗਤ ਰਾਮ (ਫ਼ਾਰਸੀ) ਇਤਲਾਹ ਹੋਈ

(ਮੋਹਰ) ਦੀਨਾ ਨਾਥ 1886 (ਫ਼ਾਰਸੀ)

(ਅਲਬਦ) ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਜੀ

(ਮੋਹਰ) ਸਿਮਰ ਗੋਬਿੰਦ ਭਾਈ ਰਾਮ ਸਿੰਘ 1892 (ਗੁਰਮੁਖੀ)

ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਚਾਰ ਕੁ ਮਹੀਨੇ ਲਾਹੌਰ ਰਿਹਾ ਤੇ ਅਗਸਤ ਦੇ ਦੂਸਰੇ ਹਫ਼ਤੇ ਜੰਮੂ ਨੂੰ ਵਿਦਿਆ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਅਰਸੇ ਵਿੱਚ ੩ ਜੇਠ 1902, 14 ਮਈ 1845, ਨੂੰ

ਸਰਦਾਰ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵਜ਼ੀਰੀ ਦੀ ਖ਼ਿਲਾਅਤ ਮਿਲੀ ਤੇ ਉਹ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਵਜ਼ੀਰ ਪ੍ਰਵਾਨ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। 22 ਹਾੜ੍ਹ ਮੁਤਾਬਕ 3 ਜੁਲਾਈ 1845 ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੰਗਣੀ ਸਰਦਾਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲੇ ਦੀ ਲੜਕੀ ਨਾਲ ਹੋਈ ਤੇ 8 ਸਾਵਨ, 21 ਜੁਲਾਈ, ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਸ਼ਗਨ ਤੇ ਕੱਪੜੇ ਆਦਿ ਪੁੱਜੇ ਜਿਸ ਸਬੰਧ ਵਿੱਚ ਹਰ ਪਾਸੇ ਬੜੀ ਖੁਸ਼ੀ ਮਨਾਈ ਗਈ।

---

1. ਉਮਦਾਤੁ-ਤਵਾਰੀਖ਼, ਦਫਤਰ 4, ਹਿੱਸਾ 3, ਪੰ 77-80.

ਵਜ਼ੀਰ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ

ਪਿੱਛੇ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਨੇ ਕੰਵਰ ਪਸ਼ੋਰਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਚੋਖੀ ਜਾਗੀਰ ਦੇ ਕੇ ਸਿਆਲਕੋਟ ਵੱਲ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਪਰ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਦੇ ਜੰਮੂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਜਾਣ ਦੇ ਛੇ ਤੀ ਹੀ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਨੇ ਫਿਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਦੌੜ ਭੱਜ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਬਿਨਾ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਦੱਸੇ ਜਾਂ ਸਰਕਾਰ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਆਗਿਆ ਲਏ ਉਹ ਸਤਲੁਜ਼ ਪਾਰ ਹੋ ਕੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਰਸਤੇ ਅੰਬਾਲੇ ਗਿਆ, ਪਰ ਕਿਹਾ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਉਸ ਦੀ ਕੋਈ ਗੱਲ ਨਾ ਸੁਣੀ ਤੇ ਉਹ ਨਿਰਾਸ਼ ਹੋ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਮੁੜ ਆਇਆ। ਹੁਣ ਉਸ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਰਿਹਾਇਸ਼ ਆਪਣੀ ਜਾਗੀਰ ਵਿੱਚ ਮੁਸ਼ਕਲ ਦਿਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਦੁਆਬਾ ਜੇਹਲਮ ਨੂੰ ਚਲਾ ਗਿਆ ਤੇ ਕੁਝ ਦਿਨ ਉੱਥੇ ਠਹਿਰ ਕੇ ਅਟਕ ਦੇ ਕਿਲੇ ਜਾ ਕੇ ਆਕੀ ਹੋ ਬੈਠਾ।

ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਇਹ ਖ਼ਬਰਾਂ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜੀਆਂ ਤਾਂ ਸਰਦਾਰ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲੇ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠਾਂ ਇੱਕ ਫੌਜ ਅਟਕ ਭੇਜੀ ਤਾਂ ਕਿ ਕੰਵਰ ਪਸ਼ੋਰਾ ਸਿੰਘ ਪਾਸੋਂ ਕਿਲਾ ਛੁਡਾ ਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਸਰਦਾਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਟਕ ਪੁੱਜ ਕੇ ਕੰਵਰ ਪਸ਼ੋਰਾ ਸਿੰਘ ਨਾਲ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤੀ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਆਪਣੇ ਪੁਰਾਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿੱਚ ਚਲੇ ਜਾਓ ਤੇ ਆਰਾਮ ਚੈਨ ਨਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਗੁਜ਼ਾਰੋ, ਮਹਾਰਾਜਾ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਰਾਜ ਵਿੱਚ ਫ਼ਸਾਦ ਪੈਦਾ ਕਰਨਾ ਚੰਗਾ ਨਹੀਂ, ਕਿਉਂਕਿ ਇਹ ਆਪਣੀ ਜੜ੍ਹ ਆਪ ਪੱਟਣ ਵਾਲੀ ਗੱਲ ਹੈ। ਕੰਵਰ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਪ੍ਰਵਾਣ ਕਰ ਲਈ ਤੇ ਕੋਲ ਇਕਰਾਰ ਤੇ ਪੱਕੇ ਹੋਣ ਦਾ ਬਚਨ ਲੈ ਕੇ ੩੦ ਅਗਸਤ ਨੂੰ ਕਿਲਾ ਖ਼ਾਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਨਾਲ ਦੀ ਇੱਕ ਸਰਾਂ ਵਿੱਚ ਡੇਰਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਸਰਦਾਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੰਵਰ ਸਾਹਿਬ ਨਾਲ ਹੋਈ ਸਾਰੀ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਲਾਹੌਰ ਸਰਦਾਰ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਲਿਖ ਭੇਜੀ। ਸਰਦਾਰ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਇਹ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਬੜਾ ਖੁਸ਼ ਹੋਇਆ ਤੇ ਇਨਾਮ ਆਦਿ ਦਾ ਲਾਲਚ ਦੇ ਕੇ ਖੁਫ਼ੀਆ ਤੌਰ ਤੇ ਕੁਝ ਆਪਣੇ ਆਦਮੀ ਭੇਜ ਦਿੱਤੇ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕੇ ਅਟਕ ਜਾ ਕੇ ਕੰਵਰ ਪਸ਼ੋਰਾ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਲਖ ਮੁਕਾਉਣ। ਚੁਨਾਚਿ ਇਨ੍ਹਾਂ ਆਦਮੀਆਂ ਨੇ ਅਟਕ ਜਾ ਕੇ ਕੰਵਰ ਸਾਹਿਬ ਨੂੰ ਪਾਰ ਬੁਲਾਇਆ।

1. ਉਮਦਾਤ-ਤਵਾਰੀਖ਼, ਦਫ਼ਤਰ 4, ਹਿੱਸਾ 3, ਪੰਨਾ 81 ਕੁਝ ਲਿਖਾਰੀਆਂ ਨੇ ਇਸ ਕਾਰੇ ਵਿੱਚ ਫ਼ਤਹਿ ਖ਼ਾਨ ਟਿਵਾਣੇ ਦਾ ਹੱਕ ਹੋਣਾ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਤੇ ਕੁਝ ਕੁ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਚਤਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲਪੇਟਿਆ ਹੈ ਪਰ ਅਸੀਂ ਇਸ ਮਾਮਲੇ ਵਿੱਚ ਸੋਹਨ ਲਾਲ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਭਰੋਸੇਯੋਗ ਸਮਝਦੇ ਹਾਂ।

ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਕੰਵਰ ਪਸ਼ੋਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜੀ ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਫੌਜਾਂ ਵਿੱਚ ਵਜ਼ੀਰ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਗੁੱਸੇ ਦੀ ਅੱਗ ਭੜਕ ਉੱਠੀ। ਚੁਨਾਚਿ ਫੌਜੀ ਪੰਚਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕੁਝ ਅਫ਼ਸਰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਪਾਸ ਆਏ ਅਤੇ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਤੋਂ ਮਹਾਰਾਣੀ ਸਾਹਿਬਾ ਨੂੰ ਹਾਲਤ ਦੇ ਵਿਗੜ ਜਾਣ ਦਾ ਬੜਾ ਤੌਖ਼ਲਾ ਹੋਇਆ।

6 ਅੱਸੂ ਸੰਮਤ 1902, ਦਿਨ ਸੁਕਰਵਾਰ, 19 ਸਤੰਬਰ 1845 ਨੂੰ ਜਦ ਰਾਜਾ ਲਾਲ ਸਿੰਘ, ਦੀਵਾਨ ਦੀਨਾ ਨਾਥ, ਬਖਸ਼ੀ ਭਵਤ ਰਾਮ, ਸਰਦਾਰ ਅੰਰਦ ਸਿੰਘ ਕਾਲਿਆਂਵਾਲਾ ਤੇ ਖਲੀਫਾ ਨੂਰਦੀਨ ਪਲਟਣਾਂ ਨੂੰ ਸਮਝਾਉਣ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਲੈਨਾਂ ਵਿੱਚ ਗਏ ਤਾਂ ਫੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੇ ਜਮਾ ਹੋ ਕੇ ਕੰਵਰ ਪਸ਼ੋਰਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਮਾਰੇ ਜਾਣ ਬਾਬਤ ਬੜਾ ਗੁੱਸਾ ਜਾਹਰ ਕੀਤਾ ਤੇ ਪੁੱਛ-ਪ੍ਰਤੀਤ ਕੀਤੀ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਜ਼ਿੰਮੇਵਾਰੀ ਠੀਕ ਕਿਸ ਦੇ ਸਿਰ ਹੈ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਖਲੀਫਾ ਨੂਰਦੀਨ ਨੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਸਾਹਿਬਾ ਨੂੰ ਆ ਸਮਝਾਈ। ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ਸਵੇਰੇ ਸਾਰੇ ਵੱਡੇ ਵੱਡੇ ਫੌਜੀ ਪੰਚ ਅਫ਼ਸਰ ਕਿਲੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ ਤੇ ਬੇਨਤੀ ਕੀਤੀ ਕਿ ਮਹਾਰਾਣੀ ਸਾਹਿਬਾ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਚਲ ਕੇ ਲੈਨ ਵਿੱਚ ਦਰਸ਼ਨ ਦੇਣ। ਉੱਤਰ ਵਿੱਚ ਮਹਾਰਾਣੀ ਸਾਹਿਬਾ ਨੇ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਅੱਜ ਦਾ ਦਿਨ ਰਹਿਣ ਦਿੱਤਾ ਜਾਏ ਤੇ ਕਲ ਉਹ ਸਰਦਾਰ ਜਹਾਵਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਲੈਨ ਵਿੱਚ ਆਵੇਗੀ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰੇ ਨੇ ਚੰਗਾ ਮੌਕਾ ਤਾੜ ਕੇ ਆਪਣੀ ਚਾਲ ਚਲਣੀ ਆਰੰਭ ਦਿੱਤੀ। ਉਸ ਨੇ ਮੀਆਂ ਪਿਰਥੀ ਸਿੰਘ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਰਾਜਪੂਤਾਂ ਨੂੰ ਬੁਲਾ ਕੇ ਆਖਿਆ ਕੇ ਜਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕੇ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਾਰ ਮੁਕਾਉਣ ਲਈ ਯਤਨ ਕਰਨ। ਚੁਨਾਚਿ ਮੀਆਂ ਪਿਰਥੀ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਡੋਗਰੇ ਸਾਥੀ ਲਾਹੌਰਾ ਪੁੱਜੇ ਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀਆਂ ਪਲਟਣਾਂ ਵਿੱਚ ਮਿਲ ਕੇ ਸਰਦਾਰ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਧੁਖ ਰਹੀ ਅੱਗ ਤੇਜ਼ ਮਚਾ ਦਿੱਤੀ।

8 ਅੱਸੂ ਸੰਮਤ 1902, ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ, 21 ਸਤੰਬਰ 1845, ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਮਹਾਰਾਣੀ ਸਾਹਿਬਾ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਚੱਲਣ ਲਈ ਫੌਜੀ ਅਫ਼ਸਰ ਕਿਲੇ ਆ ਪੁੱਜੇ, ਪਰ ਤਿਆਰ ਹੁੰਦੇ ਹੁੰਦੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲੌਢਾ ਵੇਲਾ ਹੋ ਗਿਆ। ਉਧਰ ਪਲਟਣਾਂ ਕਾਲੀਆਂ ਪੈ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਹੁੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਦੇਰ ਦੀ ਖ਼ਬਰ ਸੁਣ ਕੇ ਪਲਟਣਾਂ ਨੇ ਜਰਨੈਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਜਰਨੈਲੀ ਦੇ ਬਿਗਲ ਸੁਣ ਕੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਸਾਹਿਬ ਨੇ ਝਟ-ਪਟ ਸਰਦਾਰ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਪਲਟਣਾਂ ਦੀਆਂ ਲੈਨਾਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਕੂਚ ਕੀਤਾ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਕੁਝ ਪਲਟਣਾਂ ਦਿੱਲੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਪਾਸ ਮੌਜੂਦ ਸਨ ਤੇ ਕੁਝ ਕਿਲੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਵੱਧ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਸਰਦਾਰ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਇੱਕ ਹਾਥੀ ਉੱਤੇ ਸਵਾਰ ਸਨ ਤੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਸਾਹਿਬਾ ਦੂਸਰੇ ਉੱਤੇ। ਪਲਟਣਾਂ ਨੂੰ ਮਿਲਣ ਦੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਸਾਹਿਬਾ ਨੇ ਆਖਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਭਰਾ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਗੁਨਾਹਗਾਰ ਹੈ, ਪਰ ਹੁਣ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸ਼ਰਣ ਆ ਗਿਆ ਹੈ। ਇਸ ਲਈ ਫੌਜਾਂ ਕਿਰਪਾ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਮਾਫ਼ ਕਰ ਦੇਣ। ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਉਹ ਕੋਈ ਐਸੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਕਰੇਗਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਪਲਟਣਾਂ ਨੂੰ ਨਾਰਾਜ਼ਗੀ ਦਾ ਕੋਈ ਮੌਕਾ ਹੋਵੇ, ਪਰ

ਡੋਗਰਿਆਂ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਭੇਜੇ ਗਏ ਮੀਆਂ ਪਿਰਥੀ ਸਿੰਘ ਅਦਿ ਨੇ ਇਤਨਾ ਚੜ੍ਹਾਵਾ ਚੜ੍ਹਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਭੜਕਾਏ ਹੋਏ ਬੰਦਿਆਂ ਉੱਤੇ ਕਿਸੇ ਗੱਲ ਦਾ ਕੋਈ ਅਸਰ ਨਾ ਹੋਇਆ। ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੇ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਵਾਲੇ ਹਾਥੀ ਨੂੰ ਬਿਠਾਉਣ ਲਈ ਲਲਕਾਰਾ ਮਾਰਿਆ। ਮਹਾਬਤ ਦੇ ਹਾਥੀ ਨੂੰ ਬਿਠਾਉਣ ਦੀ ਦੇਰ ਸੀ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗੋਦ ਵਿਚੋਂ ਲੈ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਰਦਾਰ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੁਝ ਬੋਲਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਪਰ ਰੋਲੇ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨੇ ਸੰਗੀਨ ਉਸ ਦੀ ਖੱਬੀ ਵੱਖੀ ਵਿੱਚ ਕੱਢ ਮਾਰੀ। ਉਹ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਨੂੰ ਮੁੜਿਆ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਸਾੜ ਕਰਦੀ ਇੱਕ ਗੋਲੀ ਆ ਵੱਜੀ ਤੇ ਉਹ ਪਾਰ ਬੋਲ ਗਿਆ। ਭਰਾ ਨੂੰ ਅੱਖਾਂ ਅੱਗੇ ਕੋਹ ਹੋਇਆ ਵੇਖ ਕੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਨੇ ਬੜਾ ਵਰਲਾਪ ਕੀਤਾ, ਪਰ ਬਣ ਕੀ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਹੁੰਦਾ ਉਹੀ ਹੈ ਜੋ ਕੁਦਰਤ ਨੂੰ ਮਨਜ਼ੂਰ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ੯ ਅੱਸੂ ਸੰਮਤ ੧੯੦੨, ੨੨ ਸਤੰਬਰ ੧੮੪੫, ਦਿਨ ਸੋਮਵਾਰ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਪਾਸ ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਮੰਨ ਲਿਆ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਮਾਰਨ ਦਾ ਕਾਰਾ ਮੀਆਂ ਪਿਰਥੀ ਸਿੰਘ (ਜੋ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਵੱਲੋਂ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ) ਦੇ ਕਹੇ ਤੇ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਪਰ ਹੁਣ ਉਹ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਰਾਣੀ ਸਾਹਿਬਾ ਦੀ ਆਗਿਆ ਵਿੱਚ ਰਹਿਣਗੇ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਸਾਹਿਬਾ ਨੇ ਹੁਕਮ ਕੀਤਾ ਕਿ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਕਾਰੋਬਾਰ ਉਹ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਏਗੀ ਤੇ ਦੀਵਾਨ ਦੀਨਾ ਨਾਥ ਤੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਸਾਰਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕੀਤਾ ਜਾਏਗਾ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਪਰਵਾਨਿਆਂ ਉੱਤੇ ਮਹਾਰਾਣੀ ਸਾਹਿਬ ਖੁਣ ਆਪਣੀ ਸਹੀ ਪਾਇਆ ਕਰੇਗੀ।

ਹੁਣ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੂੰ ਵਜ਼ੀਰੀ ਦੀ ਪਦਵੀ ਸੰਬਧੀ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੁਝ ਔਕੜ ਜਹੀ ਜਾਪੀ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਰਦਾਰ ਮਿੱਸਰ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਵੀ ਪਸ਼ੋਰੋਂ ਆ ਗਿਆ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਵੇਲੇ ਤਿੰਨ ਆਦਮੀ ਵਜ਼ੀਰੀ ਦੇ ਉਮੀਦਵਾਰ ਸਨ, ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ, ਮਿੱਸਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਮਿੱਸਰ ਤੇਜ ਸਿੰਘ, ਇਹ ਤਿੰਨੇ ਆਪਣੇ ਅਪਣੇ ਢੰਗ ਨਾਲ ਤਾਕਤ ਹਾਸਲ ਕਰਨ ਦੇ ਯਤਨਾਂ ਵਿੱਚ ਸਨ ਤੇ ਵੇਲੇ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਨੂੰ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਵਜ਼ੀਰੀ ਲਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਤਿੰਨਾਂ ਵਿਚੋਂ ਕਿਸੀ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਸਕਣਾ ਬੜਾ ਮੁਸ਼ਕਲ ਤੇ ਮੁਸ਼ਕਲਾਂ ਵਾਲਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਨੇ ਵੀ ਉਹੀ ਤਰੀਕਾ ਵਰਤਿਆ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਕਈ ਵਾਰੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵਰਤਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਇਹ ਤਰੀਕਾ ਸੀ ਪਰਚੀਆਂ ਪਾ ਕੇ ਫ਼ੈਸਲਾ ਕਰ ਲੈਣ ਦਾ। ਚੁਨਾਂਚਿ ਪੰਜ ਪਰਚੀਆਂ

-
2. ਸੋਹਨ ਲਾਲ, ਉਮਦਾਤੁ-ਤਵਾਰੀਖ਼, ਦਫਤਰ 4, ਹਿੱਸਾ 3, ਪੰਨਾ 82-86: ਮੁਹੰਮਦ ਲਤੀਫ਼, ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ, 553-56।
  3. ਸੋਹਨ ਲਾਲ, ਦਫਤਰ 4, ਹਿੱਸਾ 3, ਪੰਨਾ 86

ਬਣਾਈਆਂ ਗਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਦੋ ਖਾਲੀ ਰੱਖੀਆਂ ਅਤੇ ਬਾਕੀ ਤਿੰਨਾਂ ਉੱਤੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ, ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਤੇ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨਾਮ ਲਿਖੇ ਗਏ। ਪਰਚੀਆਂ ਕੱਢਣ ਦਾ ਕੰਮ ਬਾਲਕ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਨੇ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਚੂਂਕਿ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਰਚੀ ਨਿਕਲ ਆਈ ਇਸ ਲਈ ਉਸੇ ਨੂੰ ਵਜ਼ੀਰ ਮੰਨ ਲਿਆ ਗਿਆ। ਪਰ ਫੌਜਾਂ ਬਹੁਤ ਉਸ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਸਨ। ਇਸ ਲਈ ਰਾਜ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਕੰਮ ਮਹਾਰਾਣੀ ਨੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿੱਚ ਲੈ ਲਿਆ।

---

1. ਬੋਰਨਟਨ, ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ, ਜਿਲਦ 2, ਪੰਨਾ 326-27।

ਕਕਰਾਲੇ ਤੋਂ ਵਾਪਸ

ਸਰਦਾਰ ਜਵਾਹਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਦੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਬਾਅਦ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲੇ ਦੇ ਲੜਕੇ ਸਰਦਾਰ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਵਿਆਹ ਦੀ ਤਾਰੀਖ਼ ਸੀ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਇਹ ਇਕੱਲਾ ਹੀ ਲੜਕਾ ਸੀ। ਵੱਡਾ ਲੜਕਾ ਸਰਦਾਰ ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਸੰਨ 1842 ਵਿੱਚ ਸੁਰਗਵਾਸ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਸੀ। ਇਕਲੌਤੀ ਲੜਕੀ ਬੀਬੀ ਨਾਨਕੀ ਕੰਵਰ ਨੌਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਧਰਮ-ਪਤਨੀ ਵਿਧਵਾ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਵਰਤੇ ਗਏ ਇਸ ਨਵੇਂ ਭਾਣੇ ਕਾਰਣ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹਾਲਾਤ ਹੋਰ ਕੀ ਪਲਟਾ ਖਾ ਜਾਣ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਾਦੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਕੋਈ ਵਿਘਨ ਆ ਪਵੇ। ਇਸ ਲਈ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਇਸ ਖੂਨ ਖ਼ਰਾਬੇ ਦੇ ਅਖ਼ਾੜੇ ਤੋਂ ਜ਼ਰਾ ਪਰੇ ਹੋ ਕੇ ਸ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਨਜ਼ਿੱਠ ਲੈਣ ਦੀ ਸਲਾਹ ਕੀਤੀ ਤੇ ਸਤਲੁਜ਼ ਪਾਰ ਆਪਣੀ ਜ਼ਾਰੀਰ ਵਿੱਚ ਪਿੰਡ ਕਕਰਾਲੇ ਚਲੇ ਗਏ।

ਸ਼ਾਦੀ ਦਾ ਕਾਰਜ ਹੋਏ ਨੂੰ ਥੋੜਾ ਚਿਰ ਹੀ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਸਿੰਘਾਂ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਜੰਗ ਛਿੜ ਪਈ। ਇਸ ਲਈ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗ਼ੈਰਤ ਨੇ ਗਵਾਰਾ ਨਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਉਹ ਹੁਣ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਰਹਿਣ। ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਅਟਾਰੀ ਨੂੰ ਮੁੜ ਆਏ। ਸਰ ਲੈਪਲ ਗਿ੍ਫਿਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਬਹਾਦੁਰੀ ਉੱਤੇ ਤਾਂ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਸ਼ੱਕ ਹੋ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ, ਪਰ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਦੋਨਾਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੋਂ ਲੜਾਈ ਛਿੜੀ ਸੀ ਤੇ ਜਿਵੇਂ ਨਾਲਾਇਕ ਤੇ ਬੇਈਮਾਨ ਆਦਮੀਆਂ ਦੀ ਅਗਵਾਈ ਹੇਠਾਂ ਫ਼ੌਜ ਮੌਤ ਦੇ ਮੂੰਹ ਧੱਕੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਉਸ ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਦੁੱਖ ਤੇ ਅਫ਼ਸੋਸ ਨਾਲ ਦੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ, ਇਸ ਕਰਕੇ ਚੁੱਪ-ਚਾਪ ਅਟਾਰੀ ਵਿੱਚ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਇਸ ਪਾਸੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਚਾਰ ਸਾਲ ਤੋਂ ਤਿਆਰੀ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਮੇਰਠ, ਸਹਾਰਨਪੁਰ, ਅੰਬਾਲਾ ਤੇ ਕਰਨਾਲ ਦੀਆਂ ਛੋਟੀਆਂ ਅਦਾਮੀਆਂ, ਜੰਗੀ ਸਮਾਨ ਤੇ ਰਸਦ ਪੱਠੇ ਨਾਲ ਭਰੀਆਂ ਹੋਈਆਂ ਸਨ, ਅਤੇ ਖੁਦ ਗਵਰਨਰ ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਹਾਰਡਿੰਗ ਤੇ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ ਚੀਫ਼ ਸਰ ਹੀਊ ਗੌਫ਼ ਇੱਕ ਤਕੜੀ ਤੇ ਮੁਕੰਮਲ ਤੌਰ ਤੇ ਤਿਆਰ ਕੀਤੀ ਹੋਈ ਫ਼ੌਜ ਦੀ ਕਮਾਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ। ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਸਰਦਾਰ ਲਾਹੌਰ ਦੀ ਫ਼ੌਜੀ ਤਿਆਰੀ ਦੀ ਹਾਲਾਤ ਇਸ ਦੇ ਬਿਲਕੁਲ

1. ਹਾਦੀ ਹਸਨ ਤੇ ਰੱਜਬ ਅਲੀ, ਰਈਸਾਨਿ-ਪੰਜਾਬ, 65; ਗਿ੍ਫਿਨ, ਪੰਜਾਬ ਚੀਫ਼ਸ, ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ 242।

ਉਲਟ ਸੀ। ਦੋ ਤਿੰਨ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਆਮ ਤੌਰ ਤੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਖ਼ਿਆਲ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਜੰਗ ਲੱਗ ਪਏਗੀ ਇਸ ਲਈ ਕਿਸੇ ਨੇ ਤਿਆਰੀ ਕੀ ਕਰਨੀ ਸੀ ਤੇ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਪਤਾ ਸੀ ਉਹ ਚੁੱਕਿ ਪੰਜਾਬ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਦੇ ਰਹਿਣ ਵਾਲੇ ਸਨ ਤੇ ਇੱਥੇ ਨੌਕਰੀ ਕਰਕੇ ਰੁਪਈਆ ਕਮਾਉਣ ਲਈ ਆਏ ਹੋਏ ਸਨ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਕੀ ਪਿਆਰ ਹੋ ਸਕਦਾ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿੱਧਰੋਂ ਆਪਣੀ ਆਮਦਨੀ ਦੇ ਖੱਕੇ ਰਹਿਣ ਤੇ ਗੱਢੇ ਮਿਲਣ ਦੀ ਉਮੀਦ ਹੋਈ ਓਧਰ ਹੀ ਰਲ ਗਏ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਸਰਕਾਰ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਵਜ਼ੀਰ ਸੀ ਤੇ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਫ਼ੌਜਾਂ ਦਾ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਲ ਹੀਫ਼, ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਵਜ਼ੀਰ ਨੇ ਪਸ਼ੌਰੋਂ ਬੁਲਾਇਆ ਸੀ। ਇਹ ਦੋਨੋਂ ਹੀ ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਦਰੋਂ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨਾਲ ਰਲੇ ਹੋਏ ਸਨ ਤੇ ਚਾਹੁੰਦੇ ਸਨ ਕਿ ਕੰਪਨੀ ਨਾਲ ਟਾਕਰੇ ਵਿੱਚ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜ ਨੂੰ ਹਾਰ ਹੋ ਜਾਏ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਾਤ ਵਿੱਚ ਕੋਈ ਪੇਸ਼ ਨਾ ਚਲਦੀ ਦੇਖ ਕੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਆਪਣੇ ਪਿੰਡ ਅਟਾਰੀ ਬੈਠਾ ਸੀ ਪਰ ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਰਾਜਾ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹਾਰ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਜਦ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਨੇ ਤਾਰੀਦੇ ਸੁਨੇਹੇ ਉੱਪਰੋਂ ਥਲੀ ਭੇਜਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤੇ ਤਾਂ ਉਹ ਜੰਗ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਪੁੱਜ ਗਿਆ ਅਤੇ ਧਰਮੀ ਸੂਰਮਿਆਂ ਵਾਂਙੂ ਸਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿੱਚ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਆਪਣੀ ਜਿੰਦ ਘੋਲ ਘੁਮਾ ਗਿਆ।

ਸਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਹਾਲ ਦੱਸਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਪੰਜਾਬ ਸਬੰਧੀ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਦੀਆਂ ਕੀਤੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਨਾ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਹਾਲਾਤ ਦਾ ਚੰਗੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖੋਹ ਪਤਾ ਲਗ ਸਕੇ।

-
2. ਕਰਨਲ ਮੁਤੋਂ, ਰਪੋਰਤ; ਆਰ ਐਨ ਕਸਟ, ਹਿਸਟਰੀ ਐਫ਼ ਦੀ ਐਨਕੁਐਸਟ ਐਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ, ਕਨਿੰਘਮ, ਹਿਸਟਰੀ ਐਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਸ, ਆਦਿ।

ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੀਆਂ ਪੰਜਾਬ ਸੰਬੰਧੀ ਤਿਆਰੀਆਂ

ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਲੁਧਿਆਣੇ ਛਾਉਣੀ ਮੌਜੂਦ ਸੀ ਤੇ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸੀ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੋਹਾਂ ਥਾਈਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਏਜੰਟ ਮੌਜੂਦ ਸਨ ਜੋ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਪੇਜ਼ੀਸ਼ਨ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸਨ। ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਨਤੀਜਿਆਂ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦਿਲਾ ਦਿੱਤਾ ਜਾਪਦਾ ਸੀ ਕਿ ਜਿਤਨੀ ਦੇਰ ਤੱਕ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਤਾਕਤ ਨਹੀਂ ਬਣਦੀ ਉਤਨੀ ਦੇਰ ਤਕ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਪੇਜ਼ੀਸ਼ਨ ਕਾਇਮ ਰਹਿ ਸਕਣੀ ਔਖੀ ਹੈ। ਇਸ ਖਿਆਲ ਨੂੰ ੧੮੪੧ ਦੇ ਅਕਤੂਬਰ ਵਿਚ ਲਾਰਡ ਐਲਬਰਾ ਨੇ ਵਲਾਇਤੋਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਨੂੰ ਤੁਰਨ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਲੈਫਟਿਨੈਂਟ ਡੀਊਰੈਂਡ ਨੂੰ ਫੌਜੀ ਨੁਕਤਾ ਨਿਗਾਹ ਤੋਂ ਪੰਜਾਬ ਸੰਬੰਧੀ ਇਕ ਯਾਦ-ਦਾਸਤ (Memoir) ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਲਈ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵੱਲੋਂ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹੱਦ ਦੇ ਅਨੁਮਾਨ ਦਿਸਣ ਤਾਂ ਦੂਰੋਂ ਫੌਜ ਇਕੱਠੀ ਨਾ ਕਰਨੀ ਪਵੇ ਅਤੇ ਲਾਗਿਓਂ ਸੁਖਾਲੇ ਹੀ ਚੜ੍ਹਾਈ ਜਾ ਸਕੇ।

ਲੈਫਟਿਨੈਂਟ ਡੀਊਰੈਂਡ ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਸੰਬੰਧੀ ਯਾਦ-ਦਾਸਤ ੨੨ ਅਕਤੂਬਰ ੧੮੪੧ ਨੂੰ ਲਾਰਡ ਐਲਬਰਾ ਨੇ ਡੀਊਰੈਂਡ ਅੱਢ ਵੈਲਿੰਗਟਨ ਨੂੰ ਭੇਜੀ ਤੇ ਪੰਜਵੇਂ ਦਿਨ ੨੬ ਅਕਤੂਬਰ ੧੮੪੧ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਡੀਊਰੈਂਡ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ ਖੱਪ ਪਈ

ਹੋਈ ਹੈ ਤੇ ” ਅਸਲ ਵਿਚ ਮੁਲਕ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਇਕ ਡਾਢੇ ਮਾਰੇ - ਖੋਰੇ ਆਦਮੀ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਦੇ ਹੱਥਾਂ ਵਿਚ ਹੈ ਜਦ ਵੀ ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਕਾਫ਼ੀ ਤਕੜਾ ਮਸ਼ੂਰ ਕੀਤਾ, ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ (ਸਾਡੀਆਂ ਕਾਬੂਲ ਜਾਣ ਵਾਲੀਆਂ) ਫੌਜਾਂ ਤੇ ਰਸਦ ਖੁਰਾਕ ਨੂੰ ਰਸਤਾ ਦੇਣੇ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ, ਜਾਂ ਜਿਵੇਂ ਮੈਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਡਰ ਹੈ, ਹੱਲਾ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ। ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਾਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਕਾਰਵਾਈ ਕਰਨੀ ਪਏਗੀ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਬਾਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਫੌਜ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਇਕੱਠੀ ਹੋਈ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲ ਨਿਗਾਹ ਰੱਖੇ ਤੇ ਲੋੜ ਵੇਲੇ ਵਰਤੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਮੇਰਾ ਮਤਲਬ (ਪੰਜਾਬ ਸੰਬੰਧੀ ਯਾਦ - ਦਾਸਤ ਭੇਜਣ ਦਾ ?) ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਮੈਨੂੰ ਇਹ ਸਲਾਹ ਦੇ ਸਕੋ

ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗਾ ਤਰੀਕਾ ਕਿਹੜਾ ਹੈ ? ” ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਬੜੇ ਪੂਰੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹੱਦ ਉੱਤੇ ਫੌਜ ਇੱਕੱਠੀ ਕਰਨ ਅਤੇ ਹੋਰ ਤਿਆਰੀਆਂ ਵਿਚ ਜੁਟੀ ਹੋਈ ਸੀ ਤੇ ਇੰਗਲੈਂਡ ਵਿਚ ਵੀ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਚੋਖੀ ਲਿਖਾ - ਪੜ੍ਹ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ। ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਤਾਕਤ ਤੇ ਰੋਹਬ ਨੂੰ ਬਰਕਾਰ ਰੱਖਣ ਸੰਬੰਧੀ ਡੀਊਰੈਂਡ ਅੱਢ ਵੈਲਿੰਗਟਨ ਨੇ ਆਪਣੀ ੬ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੮੪੨ ਦੀ ਚਿੱਠੀ

ਵਿਚ ਲੰਡਨ ਤੋਂ ਲਾਰਡ ਫਿਟਜੈਰਲਡ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ” ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹਸਤੀ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋਵੇਗਾ। ਪਰ ਮੈਂ ਇਹ ਜ਼ਰੂਰ ਆਖਾਂਗਾ ਕਿ ਜੇ ਅਸੀਂ ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਪੇਜ਼ੀਸ਼ਨ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣੀ ਹੈ ਤਾਂ ਪਿਸ਼ਾਵਰ, ਬੈਬਰ ਦਾ

ਦੱਰਾ, ਜਲਾਲਾਬਾਦ ਅਤੇ ਕਾਬੁਲ ਤੱਕ ਦੇ ਦੌਰੇ ਸਾਨੂੰ ਜ਼ਰੂਰ ਲੈ ਲੈਣ ਚਾਹੀਦੇ ਹਨ। ੨-੭ ਜੂਨ ੧੮੪੨ ਨੂੰ ਅਲਾਹਾਬਾਦ ਤੋਂ ਲਾਰਡ ਐਲਨਬਰੋ ਨੇ ਡੀਊਕ ਔਫ ਵੈਲਿੰਗਟਨ ਨੂੰ ਲਿਖਿਆ ” ਮੈਂ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ ਨਾਲ ਸਲਾਹ ਕਰ ਕੇ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਕਿ ਨਵੰਬਰ ਵਿਚ ਸਰਹੰਦ ਡਿਵਿਜ਼ਨ ਵਿਚ (ਕਰਨਾਲ ਜਾਂ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ) ਇਕ ਰੀਜ਼ਰਵ ਫੌਜ ਜਮ੍ਹਾਂ ਕਰ ਲਈ ਜਾਵੇ। ਇਸ ਵਿਚ ਬਾਰਾਂ ਪਲਟਨਾਂ ਪਿਆਦਾ ਫੌਜ (ਚਾਰ ਯੂਰਪੀਅਨ ਪਲਟਨਾਂ) ਪੰਜ ਰਸਾਲੇ, ਦੋ ਪਲਟਨਾਂ ਖੁੱਲੇ ਘੋੜ-ਚੜ੍ਹੇ, ਚਾਰ ਤੁਰਪ ਘੁੜੈਲੀ ਤੋਪਖਾਨਾ ਤੇ ਤਿੰਨ ਬਾਤਰੀਆਂ ਪਿਆਦੇ ਤੋਪਖਾਨੇ ਦੀਆਂ ਹੋਣਗੀਆਂ। ਕੁਲ ਫੌਜ ਪੰਦਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਨਫਰੀ ਦੀ ਹੋਵੇਗੀ।੩

ਇਹ ਤਿਆਰੀਆਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀਆਂ ਹਨ ਜਦ ਕਿ ਹਾਲੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਜੀ ਜੀਉਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੋਈ ਐਸੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੋਈ ਜਿਸ ਦਾ ਕਿ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਵੱਲੋਂ ਕੋਈ ਬਹਾਨਾ ਬਣਾ ਕੇ ਵੀ ਕੋਈ ਦੋਸ਼ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੱਥੇ ਮੜ੍ਹਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ। ੨੦ ਸਤੰਬਰ ੧੮੪੩ ਨੂੰ ਬੈਰਕਪੁਰ ਤੋਂ ਐਲਨਬਰੋ ਨੇ ਖੁਦ ਵੈਲਿੰਗਟਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਸੀ ਕਿ ” ਸਾਡੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੋਈ ਵੀ ਜਜ਼ਬਾ ਮਾਲੂਮ ਨਹੀਂ ਹੁੰਦਾ, ਉਹ (ਸਿੱਖ) ਆਪਸ ਵਿਚ ਝਗੜ ਰਹੇ ਹਨ, ਮੈਨੂੰ ਕਿਧਰੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਸਾਡੇ ਨਾਲ ਵੈਰ ਦਾ ਨਾਮ ਨਿਸ਼ਾਨ ਤਕ ਵੀ ਨਹੀਂ ਦਿਸਦਾ।੧

ਪਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਮੌਤ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਕੰਪਨੀ ਦੀ ਅੰਦਰੂਨੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਅਨੁਸਾਰ ਢਲਣ ਲੱਗ ਪਏ। ੧੫ ਸਤੰਬਰ ੧੮੪੩ ਨੂੰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਮਾਰੇ ਗਏ, ਸਵਾ ਕੁ ਮਹੀਨਾ ਪਿੱਛੋਂ ਐਲਨਬਰੋ ੨੦ ਅਕਤੂਬਰ ੧੮੪੩ ਨੂੰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ” ਮੈਂ ਆਪਣੇ ਵੱਲੋਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਜਦ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਸਾਡੇ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵਿਚ ਆ ਜਾਵੇਗਾ ” 2 ਸੰਨ ੧੮੪੪ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿਚ ਹਾਲਾਤ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਣ ਗਏ ਦਿਸਦੇ ਹਨ ਕਿ ਲਾਰਡ ਐਲਨਬਰੋ ਨੂੰ ਲੜਾਈ ਲੱਗਣ ਤੋਂ ਇੱਕੀ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਪਤਾ ਸੀ ਕਿ ਲੜਾਈ ਕਿਸ ਵੇਲੇ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਨਵੰਬਰ-ਦਸੰਬਰ ੧੮੪੫ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਨਹੀਂ ਲੰਘਣਾ ਪਏਗਾ। ” ੨੦ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੮੪੪ ਨੂੰ ਐਲਨਬਰੋ ਨੇ ਲਿਖਿਆ ਕਿ ਮੈਨੂੰ ਪੂਰੀ ਉਮੀਦ ਹੈ ਕਿ ਨਵੰਬਰ ੧੮੪੫ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਾਨੂੰ ਕੋਈ ਹੱਲਾ ਰੋਕਣਾ ਨਹੀਂ ਪਏਗਾ। ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਹਰ ਗੱਲ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਜਾਵਾਂਗਾ। ਇਸ ਸਮੇਂ ਵਿਚ ਅਸੀਂ ਆਪਣੀ ਤਾਕਤ ਬਣਾਉਣ ਲਈ ਚੁੱਪ ਚਾਪ ਸਭ ਕੁਝ ਕਰ ਲਵਾਂਗੇ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਵੱਡੀਆਂ ਕਮਾਨਾਂ ਲਈ ਅਫਸਰਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਘਾਟਾ ਹੈ। ਸਾਰੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਸਿਖਲਾਈ ਦੀ ਲੋੜ ਹੈ ਅਤੇ ਮੈਨੂੰ ਤਸੱਲੀ ਹੈ ਕਿ ਅਠਾਰਾਂ ਮਹੀਨੇ, ਜਿਹੜੇ ਮੈਂ ਮੰਗਦਾ ਹਾਂ, ਫੌਜ ਨੂੰ ਲੋੜੀਂਦੀ ਹਾਲਤ ਤਕ ਲਿਆਉਣ ਲਈ ਕਾਫ਼ੀ ਨਾਲੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨਹੀਂ ਹਨ। 3 ਮਈ ੧੮੪੪ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਫੇਰ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ” ਨਵੰਬਰ ੧੮੪੫ ਵਿਚ ਫੌਜ ਲੜਾਈ ਲਈ ਹਰ ਪ੍ਰਕਾਰ ਤਿਆਰ

ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ। ੪ ਨਵੰਬਰ ੧੮੪੫ ਦੀ ਪੱਕੀ ਤਾਰੀਖ ਦੱਸਣ ਅਤੇ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੮੪੪ ਵਿਚ
” ਅਠਾਰਾਂ ਮਹੀਨੇ ਮੰਗਣ ” ਤੋਂ ਐਓ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਵੇਂ ਖਾਸ ਨੀਯਤ
ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਲੜਾਈ ੨ ਲੱਗ ਜਾਣਾ ਲਾਰਡ ਐਲਨਬਰੋ ਦੀ ਮੁੱਠ ਵਿਚ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ।

ਇਸ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੀਆਂ ਫੌਜੀ ਤਿਆਰੀਆਂ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਨੇ
ਲੋੜ ਪੈਣ ਤੇ ਫੌਜਾਂ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪੁਲ ਬਣਾਉਣ ਵਾਲੀਆਂ ਬੇੜੀਆਂ ਵੀ
ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਜਮਾ ਕਰ ਲਈਆਂ ਸਨ ।

ਸਿੱਖਾਂ ਵੱਲੋਂ ਚੁੰਕਿ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਕੋਈ ਐਸੀ ਗੱਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤੀ ਜਾ ਰਹੀ
ਜਿਸ ਨੂੰ ਲੜਾਈ ਦਾ ਕਾਰਣ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ
ਅਤੇ ਇੰਗਲਿਸ਼ਤਾਨ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਦਿਲਾਂ ਵਿਚ ਇਸ ਢੋਈ ਜਾ ਰਹੀ ਲੜਾਈ ਦਾ
ਖਿਆਲ ਪੈਦਾ ਕਰਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਸੰਬੰਧੀ ਖਬਰ ਸੁਣਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਨ
ਵਾਸਤੇ ਪ੍ਰਾਪੋਗੰਡਾ ਵੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ । ਸਰ ਚਾਰਲਸ ਨੇਪੀਅਰ ਨੇ ਥਾਈਂ ਥਾਈਂ
ਫਾਇਰੀਆਂ ਵਿਚ ਲੈਕਚਰ ਦੇਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਕਿ ” ਸਿੱਖ ਆ ਰਹੇ ਨੇ ” 1

ਇਸ ਵੇਲੇ ਇੰਗਲਿਸ਼ਤਾਨ ਦੀ ਹਕੂਮਤ ਨੇ ਲਾਰਡ ਐਲਨਬਰੋ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਬੁਲਾ
ਲਿਆ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਜਗ੍ਹਾ ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਹਾਰਡਿੰਗ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਗਵਰਨਰ-ਜਨਰਲ
ਬਣਾ ਕੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਜੋ ੨੩ ਜੁਲਾਈ ੧੮੪੪ ਨੂੰ ਇਥੇ ਪੁੱਜਾ। ਲਾਰਡ ਐਲਨਬਰੋ ਦੀ
ਪੰਜਾਬ ਸੰਬੰਧੀ ਪਾਲਿਸੀ ਨੂੰ ਜਾਰੀ ਰੱਖਦੇ ਹੋਏ ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਹਾਰਡਿੰਗ ਗਵਰਨਰ-
ਜਨਰਲ ਨੇ ਮੇਜਰ ਜੌਰਜ ਬਰੌਡਫਟ ਨੂੰ, ਜੋ ਲੜਾਈਆਂ ਖੜੀਆਂ ਕਰਨ ਵਿਚ ਤਾਕ ਸੀ,
ਤਨਾਸਿਰਮ ਤੋਂ ਬਦਲ ਕੇ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦਾ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਏਜੰਟ ਬਣਾ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਦੀ
ਸਰਹੱਦ ਤੇ ਲੈ ਆਂਦਾ । ਜੌਰਜ ਬਰੌਡਫਟ ਨੇ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਆਉਂਦੇ ਹੀ ਇਹ ਯਤਨ ਸ਼ੁਰੂ
ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਰਾਜ ਵਿਚ ਫੁੱਟ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏ ਅਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ
ਵਿਚ ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਲਈ ਰਸਤਾ ਖੋਲਿਆ ਜਾਏ ।

ਜੌਰਜ ਬਰੌਡਫਟ ਦੀ ਡਾਇਰੀ ਵਿਚ ੨੬ ਮਾਰਚ ੧੮੪੫ ਦੀ ਤਾਰੀਖ ਹੇਠਾਂ
ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲਿਖਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ

੨੬ ਮਾਰਚ ੧੮੪੫

ਰਾਜਾ ਨਾਭਾ ਦਾ ਮੋਹਤਮਿਦ ਕੇਡਾ ਸਿੰਘ ਬੁਲਾਉਣ ਪਰ ਹਜ਼ੂਰ
(ਮੇਜਰ ਜੌਰਜ ਬਰੌਡਫਟ) ਦੀ ਸੇਵੇ ਵਿਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਇਆ । ਮੁਲਾਕਾਤ ਵੇਲੇ ਸਾਹਿਬ ਨੇ
ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦੇ ਮੋਹਤਮਿਤ ਬਣ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਜਾਓ ਤੇ ਉਥੇ ਟਿਕੋ
ਅਤੇ ਉਥੇ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਅੱਖਰ ਅੱਖਰ ਸਾਨੂੰ ਦਸਦੇ ਰਹੋ ਅੱਠ ਜਿਵੇਂ ਹੋ ਸਕੇ ਉਸ
(ਸਰਕਾਰ ਲਾਹੌਰ) ਘਰ ਵਿਚ ਬੇਇਤਫਕੀ ਤੇ ਨਫਰਤ ਫੈਲਾ ਦਿਓ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ
ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਦੇ (ਪੰਜਾਬ ਵਿਚ) ਦਾਖਲ ਹੋਣ ਦੀ ਤਜਵੀਜ਼ ਕਰੋ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਲਾਹੌਰ ਦਾ
ਨਸਬ-ਨਾਮਾ ਲਿਖ ਕੇ ਭੇਜੋ । ਸਰਕਾਰ (ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼) ਵੱਲੋਂ ਤੁਹਾਡੀ ਪਾਲਣਾ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ

ਰਾਜਾ ਨਾਭਾ ਦੀ ਬਹੁਤ ਬੈਰਖਾਹੀ ਹੋਵੇਗੀ। ਉਸ (ਕੋਡਾ ਸਿੰਘ) ਨੇ ਨਸਬ-ਨਾਮਾ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਪਰ ਲਾਹੌਰ ਜਾਣ ਅਤੇ ਰਹਿਣ ਤੋਂ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਆਖਰ ਹਜ਼ੂਰ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਹੋ ਕੇ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾ ਨੂੰ ਚਿੱਠੀ ਲਿਖੀ ਕਿ ਕੋਡਾ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਿਰੋ-ਪਾਓ ਦੇ ਕੇ ਛੁੱਟੀ ਦਿੱਤੀ ਗਈ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਹੁਕਮ ਨਾ ਮੰਨਣ ਦੀ ਸ਼ਿਕਾਇਤ, ਸਜ਼ਾ ਦੇਣ ਦੀ ਮਨਸ਼ਾ, ਹਜ਼ੂਰ ਵੱਲੋਂ ਇਸ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਹੁਕਮ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰਨ ਅਤੇ ਇਸ ਦੇ ਪੁੱਤਰ ਨੂੰ, ਜੋ ਸਿਆਣਾ ਆਦਮੀ ਹੈ ਇਸ ਕੰਮ ਲਈ ਤਿਆਰ ਕਰਨ ਵਾਸਤੇ ਲਿਖਿਆ। ਜਿਸ ਦਾ ਹਾਲੇ ਤਕ ਨਾਭਿਉਂ ਜਵਾਬ ਨਹੀਂ ਆਇਆ।

ਸੁਣਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਹਜ਼ੂਰ ਲਾਡਵੇ ਦੇ ਵਕੀਲ ਉੱਤੇ ਬਹੁਤ ਗੁੱਸੇ ਹੋਏ ਕਿ ਉਸ ਦਾ ਮੁਅੱਕਲ (ਲਾਡਵੇਵਾਲਾ ਸਰਦਾਰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ) ਆਪਣੇ ਇਕਰਾਰ ਪੂਰੇ ਨਹੀਂ ਕਰਦਾ। ”

ਇਸ ਵੇਲੇ ਮੋਰੇ ਪਿੰਡ ਦੀ ਉਲਝਣ ਵੀ ਵਧ ਗਈ। ਪਰ ਬਰੋਡਵੁਟ ਨੂੰ ਜਦ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਦੇ ਤਹਿਤ ਹੇਠਾਂ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਹੀ ਅਫ਼ਸਰ ਕਰਿਆ ਕਰਦੇ ਸਨ। ਮਾਰਚ ੧੮੪੫ ਨੂੰ ਜਦ ਲਾਹੌਰ ਭਾਈ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਬੇਦੀ ਅਦਾਲਤੀ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕੁਝ ਸਾਥੀ ਆਪਣੇ ਸਰਕਾਰ ਕੰਮ ਲਈ ਤਲਵੰਡੀ ਦੇ ਪੱਤਣੇ ਲੰਘ ਕੇ ਇਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਗਏ ਤਾਂ ਬਰੋਡਵੁਟ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਵਾਪਸ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਨਾਲੇ ਕੁਝ ਫੌਜ ਇੱਕਠੀ ਕਰ ਲਈ। ਈਸਟਰ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ੧੮੦ ਪਿਆਦਾ ਸਿਪਾਹੀ ਤੇ ਤਿੰਨ ਸੌ ਤਲਵਾਰਦਾਰ ਘੋੜ-ਚੜ੍ਹਿਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਕੇ ਤਲਵੰਡੀ ਜਾ ਪੁੱਜਾ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਭਾਈ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਵਾਪਸ ਮੁੜ ਚੁੱਕਾ ਸੀ ਤੇ ਉਸ ਦੀਆਂ ਬੇੜੀਆਂ ਦਰਿਆ ਵਿਚ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਸਨ। ਬਰੋਡਵੁਟ ਇਸ ਗੱਲ ਨੂੰ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫ਼ਸਲ ਦੇ ਕੁਝ ਹੋਏ ਨੁਕਸਾਨ ਦਾ ਮੁੱਲ ਨਹੀਂ ਭਰਿਆ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਘੋੜਿਆਂ ਦੀ ਲੱਦੀ ਹੋਈ ਇਕ ਆਖਰੀ ਬੇੜੀ ਫੜ ਲਈ ਤੇ ਗੋਲੀ ਵੀ ਚਲਵਾ ਦਿੱਤਾ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਭਾਈ ਬਿਸ਼ਨ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪਾਰਟੀ ਦਾ ਇਕ ਆਦਮੀ ਮਾਰਿਆ ਗਿਆ। ਮਿਸਟਰ ਰੌਬਰਟ ਐਨ ਕਸਟ, ਜੋ ਇਸ ਵੇਲੇ ਬਰੋਡਵੁਟ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ, ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਸਿੱਖਾਂ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਦੀ ਪਹਿਲੀ ਗੋਲੀ ਸੀ ਜੋ ਬਰੋਡਵੁਟ ਵੱਲੋਂ ਚਾਰੀ ਗਈ।

ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਵੱਲੋਂ ਹੋਰ ਵੀ ਨਿੱਕੀਆਂ ਮੋਟੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਹੋਈਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਸਾਰੀਆਂ ਨੇ ਰਲਕੇ ਅੰਤ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦਿਵਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਿੰਧ ਵਾਂਙੂ ਆਕਰਣ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਰਾਜ ਵੀ ਖੋਹਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਪਏ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਆਖਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੀ ਤਿਆਰੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਪਰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਬੜੀ ਕੁਵੇਲੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ। ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਏਜੰਟਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਕਈ ਬੜੇ ਜ਼ਮੇਦਾਰ ਗ਼ੈਰ-ਪੰਜਾਬੀ ਵੱਡੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਗੰਢ ਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਪੰਜਾਬ ਨਾਲ ਗੱਦਾਰੀ ਉੱਤੇ ਗਵਰਨਰ-ਜਨਰਲ ਨੂੰ ਇਤਨਾ ਭੋਰਸਾ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਲਾਰਡ ਐਲਨਬਰੋ ਨੇ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਇੱਕੀ ਮਹੀਨੇ

ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਡੀਊਕ ਔਫ਼ ਵੈਲਿੰਗਟਨ ਨੂੰ ਆਪਣੀ ੧੫ ਫ਼ਰਵਰੀ ੧੮੪੪ ਦੀ ਚਿੱਠੀ ਵਿਚ ਲਿਖ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਰੱਖੋ ਕਿ ਮੈਂ ਬੇਲੋੜੇ ਹੀ ਜਾਂ ਜਲਦੀ ਵਿਚ ਲੜਾਈ ਨਹੀਂ ਛੇੜਾਂਗਾ, ਅਤੇ ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਲੜਾਈ ਲਾਉਣੀ ਹੀ ਪਈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਖ਼ਾਸ ਹੱਦ ਤਕ ਕਾਮਯਾਬੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹਾਸਿਲ ਕਰ ਲੈਣ ਲਈ ਪੂਰਾ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗਾ।

ਕਸਟ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੇ ਲੋਕ ਬਰੈਡਫ਼ਟ ਨੂੰ ਹੀ ਇਸ ਲੜਾਈ ਦੀ ਛੇੜ ਛੇੜਨ ਵਾਲਾ ਬਲਕਿ ਇਸ ਲੜਾਈ ਦਾ ਮੂਲ ਕਾਰਣ ਸਮਝਦੇ ਸਨ। ਕੁਝ ਵੀ ਹੋਵੇ ਇਸ ਗੱਲ ਤੋਂ ਇਨਕਾਰ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ ਕਿ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਤੇ ਉਕਸਾਹਟਾਂ ਨੇ ਸੰਨ ੧੮੪੫-੪੬ ਦੀ ਲੜਾਈ ਪੈਦਾ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਕਾਰਮਾਈਕਲ ਸਮਿੱਥ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ” ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸੰਬੰਧੀ ਨਾ ਤਾਂ ਮੇਰੀ ਇਹ ਰਾਏ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਨੇ ਬਿਨਾਂ ਛੇੜੇ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ ਤੇ ਨਾ ਹੀ ਇਹ ਕਿ ਅਸੀਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਕੋਈ ਬੜੀ ਧੀਰੀ ਨਾਲ ਵਰਤੇ ਹਾਂ ਜੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਬਿਲਕੁਲ ਆਜ਼ਾਦ ਹਕੂਮਤ ਸਮਝਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਸੀ ਤਾਂ ਸਾਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਛੇੜਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੀਦਾ ” ਜੇ ੧੮੦੯ ਦਾ ਅਮਿਦਨਾਮਾ ਦੋਨਾਂ ਹੁਕਮਤਾਂ ਵਿਚਕਾਰ ਕਾਇਮ ਸੀ ਤਾਂ ਸਿੱਧਾ ਸਵਾਲ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਦੋਸਤੀ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨਾਂ ਨੂੰ ਪਹਿਲਾਂ ਕਿਸ ਨੇ ਤੋੜਿਆ ? ਮੇਰੀ ਪੱਕੀ ਰਾਏ ਇਹ ਹੈ ਕਿ ਪਹਿਲਾਂ ਅਸੀਂ ਦੋਸਤੀ ਦੇ ਕਾਨੂੰਨ ਤੋੜੇ ਹਨ। ”2

ਅੰਗੋਜ਼ਾਂ ਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਮੁਦਕੀ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚ

ਜਿਵੇਂ ਪਿੱਛੇ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਕਰਮਚਾਰੀਆਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਸੰਬੰਧੀ ਆਪਣੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਮੁਕੰਮਲ ਹੁੰਦੀਆਂ ਜਾ ਰਹੀਆਂ ਦੇਖ ਕੇ ਸਰਕਾਰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਗੈਰ ਸਿੱਖ ਅਤੇ ਪੂਰਬੀਏ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨਾਲ ਯਾਰਾਨਾ ਰੀਝ ਲਿਆ ਅਤੇ ਇਹ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰੋਂ ਹਿਲ ਰਹੀ ਤਾਰ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਨੱਚਣ ਲੱਗ ਪਏ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਲਈ ਗੱਦਾ ਗੁੰਦਣ ਲੱਗ ਪਏ । ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੀਆਂ ਫ਼ੌਜੀ ਤਿਆਰੀਆਂ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਏਜੰਟ ਦੀਆਂ ਕਾਰਵਾਈਆਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਪੈਦਾ ਹੋ ਗਈ ਭੜਕਾਹਟ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਵਿਚ ਨਵੇਂ ਬਣਾ ਲਏ ਗਏ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਖੁਫ਼ੀਆ ਹਿਮਾਇਤੀਆਂ ਦੇ ਕਾਰਣ ਆਪਣੇ ਦੇਸ਼ ਉਤੇ ਆਉਂਦੇ ਦਿਸ ਰਹੇ ਖ਼ਤਰੇ ਨੂੰ ਰੋਕਣ ਲਈ ਸਿੱਖ ਫ਼ੌਜਾਂ ਲਈ ਜੰਗ ਤੋਂ ਬਗ਼ੈਰ ਹੁਣ ਹੋਰ ਕੋਈ ਚਾਰਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਰਿਹਾ, ਇਸ ਲਈ ਅੰਤ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵੀ ਜਲਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰਨੀ ਆਰੰਭੀ ।

ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਹਿਲਾਂ ਤੋਂ ਚੂੰਕਿ ਦੇਸ਼ ਵਿਚ ਖ਼ੂਨ ਖ਼ਰਾਬੇ ਦੀ ਹਾਲਤ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪੋ ਵਿਚ ਪਾਟੋ-ਧਾੜ ਹੋਈ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੂੰ ਇਕ-ਮੁੱਠ ਕਰਨ ਲਈ ਪੰਚਾਂ ਨੇ ਮੀਆਂਮੀਰ ਅਤੇ ਦੂਸਰੀ ਫ਼ੌਜੀ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਦੀਵਾਨ ਲਾਏ ਤੇ ਰਾਜ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਰਹਿਣ ਦੇ ਪ੍ਰਣ ਕੀਤੇ ਅਤੇ ਪਲਟਣਾਂ ਦੀਆਂ ਪੰਚਾਇਤਾਂ ਲੜਾਈ ਦੇ ਦਿਨਾਂ ਲਈ ਬੰਦ ਕਰ ਦਿੱਤੀਆਂ । ਕੀ ਸਿੱਖ ਸਰਦਾਰ ਤੇ ਕੀ ਸਿਪਾਹੀ ਸਭ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਨਾਮ ਤੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਜਾਨਾਂ ਵਾਰਨ ਲਈ ਤਿਆਰ ਸਨ । ਜੇ ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਦਰ ਬੇਈਮਾਨ ਸਨ ਤਾਂ ਮਿੱਸਰ ਵਜ਼ੀਰਤੇ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ੧ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕਿ ਲੜਾਈ ਦੇ ਅਖ਼ੀਰ ਜਾ ਕੇ ਵੀ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਪਾਜ ਨਾ ਉਘੜਿਆ ।

੧੨ ਅੱਸੂ ਸੰਮਤ ੧੯੦੨ ਮੁਤਾਬਕ ੨੭ ਸਤੰਬਰ ੧੮੪੫ ਨੂੰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫ਼ੌਜਾਂ ਨੇ ਥਾਓ ਥਾਈਂ ਡੇਰਿਆਂ ਵਿਚ ਪ੍ਰਣ-ਪੱਤ੍ਰ ਭਰੇ ਕਿ ਉਹ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਰਾਜ-ਮਾਤਾ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਰਹਿ ਕੇ ਫ਼ਰੰਗੀ ਨਾਲ ਜੰਗ ਕਰਨਗੇ । ਇਛੋਰੇ ਦੇ ਡੇਰੇ ਫ਼ਾਰਸੀ ਵਿਚ ਭਰੇ ਹੋਏ ਪ੍ਰਣ-ਪਤ੍ਰ ਦਾ ਪੰਜਾਬੀ ਉਲਥਾ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈ :

ਤਰਜਮਾਂ

ਅਸੀਂ ਜੋ ਰਾਮ-ਰਜਮਣ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਅਤੇ ਛੋਟੇ ਵੱਡੇ ਹੁੰਦੇਦਾਰ ਸਣੇ ਕਰਨੈਲ ਜੋਧ ਸਿੰਘ, ਕੁਮੇਦਾਨ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ, ਸਮੇਤ ਜਰਨੈਲ ਬੁਧ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਹਾਂ ਇਸ ਵੇਲੇ

ਲਿਖਤ ਕਰ ਕੇ ਦਿੰਦੇ ਹਾਂ ਅਤੇ ਪ੍ਰਣ ਕਰਦੇ ਹਾਂ ਕਿ ਚੂੰਕਿ ਸਰਬਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਜੀ ਨੂੰ ਵਿਚਾਰ ਕਰ ਕੇ ਅਤੇ ਇਕ-ਸਲਾਹੇ ਹੋ ਕੇ ਬਾਦਸ਼ਾਹ ਦਲੀਪ ਸਿੰਘ ਵਜ਼ੀਰ ਮਾਈ (ਜਿੰਦ ਕੌਰ) ਸਾਇਬਾ ਮਨਜ਼ੂਰ ਤੇ ਪ੍ਰਵਾਣ ਹਨ ਇਸ ਲਈ ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਕੋਈ ਵੀ ਇਸ ਵਿਚਾਰ ਅਤੇ ਸਲਾਹ ਤੋਂ ਬਾਹਰਾ ਨਹੀਂ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਕੁਝ ਸ਼ਬਦ ਪ੍ਰਮਾਣ-ਪੱਤ੍ਰ ਦੇ ਤੌਰ ਤੇ ਲਿਖੇ ਗਏ ਹਨ।

ਦੂਜੀ ਗੱਲ-ਪਹਿਲੇ ਨੌਰਾਤੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਜੀ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵੱਲ ਕੂਚ ਕਰਨਗੀਆਂ। ਇਕਰਾਰ ਪੱਕਾ ਹੈ ਕਿ ਖ਼ਾਲਸਾ ਜੀ ਪਹਿਲੇ ਨੌਰਾਤੇ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਕੂਚ ਕਰਨਗੇ ਅਤੇ ਧਰਮ-ਨੇਮ ਅਨਸਾਰ ਸਰਬਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਚ ਵਰੰਗੀ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਹੋਵੇਗਾ। ਦੁਸਹਿਰੇ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਹੋਵੇਗਾ। ਦੁਸਹਿਰੇ ਦਾ ਦਿਨ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਪਾਰ ਕਰਨ ਦਾ ਦਿਨ ਮੁਕੱਰਰ ਹੋਇਆ ਹੈ। ਠੀਕ ਹੋਵੇਗਾ।

੧੨ ਅੱਸੂ ਸੰਮਤ ੧੯੦੨ ਨੂੰ ਸਰਬਤ ਖ਼ਾਲਸਾ ਜੀਓ ਦੇ ਲਾਮ ਦੇ ਡੇਰੇ ਇੱਛਰੇ ਇਹ ਲਿਖਤ ਹੋਈ।

ਸਹੀ

ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਕੁਮੇਦਾਨ, ਜੋਧ ਸਿੰਘ ਕਰਨੈਲ, ਜਰਨੈਲ ਬੁਧ ਸਿੰਘ ਮਾਨ, ਅਸ਼ਰਫ਼ ਅਲੀਮੇਜ਼ਰ, ਵਤਿਹ ਸਿੰਘ, ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਰਿਸਾਲਾ ਨੰ. ੧, ਰਾਮ ਸਿੰਘ ਰਿਸਾਲਾ ਨੰ. ੨, ਸਾਵਣ ਸਿੰਘ ਰਿਸਾਲਾ ਨੰ. ੩, ਜੀਉਣ ਸਿੰਘ ਰਿਸਾਲਾ ਨੰ. ੪, - ਰਿਸਾਲਾ ਨੰ. ੫, ਧਿਆਨ ਸਿੰਘ ਰਿਸਾਲਾ ਨੰ. ੬।

ਨਵੰਬਰ ਦੇ ਤੀਸਰੇ ਹਫ਼ਤੇ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਮਾਧ ਤੇ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਈਆਂ ਤੇ ਕਸਮਾਂ ਖਾਧੀਆਂ ਕਿ ਉਹ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਵਫ਼ਾਦਾਰ ਰਹਿਣਗੇ ਅਤੇ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਵਰੰਗੀ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਲੜਨ ਜਾਣਗੇ। ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਸੁਆਰ ਕੀ ਸਕਦਾ ਸੀ ਜਦ ਕਿ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਸਿਵਿਲ ਤੇ ਫੌਜੀ ਦੋਨੋ ਵੱਡੇ ਅਫ਼ਸਰ (ਜੋ ਗੈਰ-ਸਿੱਖ ਤੇ ਗੈਰ-ਪੰਜਾਬੀ ਸਨ) ਕੰਪਨੀ ਨਾਲ ਰਲੇ ਹੋਏ ਸਨ।

ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਦਾ ਇਲਾਨ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਲੜਾਈ ਦਾ ਹੱਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬਲਕਿ ਲੜਾਈਗ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਆਏ ਹੋਏ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਹੱਕਾਂ ਦੇ ਬਚਾਓ ਲਈ ਲੜਨਾ ਸੀ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵੱਲੋਂ ਅਚਾਨਕ ਜੰਗੀ ਤਿਆਰੀਆਂ ਲਈ ਦਿੱਤੇ ਕਾਰਣਾਂ ਤੋਂ ਸਾਫ਼ ਸਿੱਧ ਹੈ।

ਪਹਿਲਾਂ ਕਾਰਣ ਇਹ ਸੀ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਵੱਲੋਂ ਲੜਾਈ ਛਿੜਨ ਵਾਲੇ ਕਿਸੇ ਕਾਰਣ ਦੇ ਪੈਦਾ ਹੋਣ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹੱਦ ਉੱਤੇ ਲੜਾਈ ਲਈ ਹਰ ਤਰ੍ਹਾਂ ਤਿਆਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਦੀ ਇਕ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਗਿਣਤੀ ਲਿਆ

ਜਮਾ ਕੀਤੀ ਹੈ ਅਤੇ ਖੁਦ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਵੀ ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਹੱਦ ਵੱਲ ਨੂੰ ਵਧਿਆ ਚਲਿਆ ਆ ਰਿਹਾ ਹੈ। ਦੂਸਰਾ ਇਹ ਕਿ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਅਫਸਰ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸਿਵਲ ਤੇ ਫੌਜੀ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਜਾਣੋਂ ਰੋਕਦੇ ਹਨ। ਤੀਸਰਾ ਇਹ ਕਿ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਰਾਜਾ ਸੁਚੇਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਖ਼ਜਾਨੇ ਵਿਚ ਜਮਾ ਪਏ ਰੁਪਈਏ ਸੰਬੰਧੀ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਮੰਗ ਪੂਰੀ ਨਹੀਂ ਕੀਤੀ, ਅਤੇ ਚੌਥਾ ਇਹ ਕਿ ਮੋਰੇ ਪਿੰਡ ਸੰਬੰਧੀ ਮਹਾਰਾਜਾ ਨਾਭਾ ਨਾਲ ਝਗੜੇ ਵਿਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਦਖਲ ਦਿੱਤਾ ਹੈ।

ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਵੱਲੋਂ ਫੌਜੀ ਤਿਆਰੀਆਂ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵਿਚ ਬੈਠੇ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਏਜੰਟ ਬਰੈਡਫੁਟ ਵੱਲੋਂ ਹੋ ਰਹੀ ਛੇੜ ਖਾਨੀ ਦਾ ਕੁਝ ਕੁ ਜ਼ਿਕਰ ਉਪਰ ਕੀਤਾ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਤੇ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਦਾ ਅੰਦਰੂਨੀ ਮਰਸਦ ਕੀ ਸੀ ਤੇ ਕਿਵੇਂ ਡੇਢ ਦੋ ਸਾਲ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਗਵਰਨਰ-ਜਨਰਲ ਨੂੰ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਨਾਲ ਲੜਾਈ ਲੱਗਣ ਦੀ ਠੀਕ ਤਾਰੀਖ ਤਕ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਹ ਗੱਲ ਸਾਫ਼ ਸਿੱਧ ਹੈ ਕਿ ਲੜਾਈ ਦਾ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਲੋੜ ਹੋਵੇ ਲਾ ਲੁਆ ਲੈਣਾ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਅਫਸਰਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੱਥ ਵਿਚ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰਲੇ ਹੋਏ ਜਾਂ ਰਲਣ ਵਾਲੇ ਲਾਹੌਰ ਸਰਕਾਰ ਦੇ ਵੱਡੇ ਅਫਸਰਾਂ ਉਤੇ ਇਤਨਾ ਪੱਕਾ ਭਰੋਸਾ ਸੀ ਕਿ ਗਵਰਨਰ-ਜਨਰਲ ਠੋਕ ਬਜਾ ਕੇ ਇਕ ਸਾਲ ਦਸ ਮਹੀਨੇ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਕਹਿ ਸਕਦਾ ਸੀ ਕਿ "ਇਸ ਗੱਲ ਤੇ ਭਰੋਸਾ ਰੱਖੋ ਕਿ ਮੈਂ ਬੇਲੋੜੇ ਜਾਂ ਜਲਦੀ ਵਿਚ ਲੜਾਈ ਨਹੀਂ ਛੇੜਾਂਗਾ ਅਤੇ ਜੇ ਮੈਨੂੰ ਲੜਾਈ ਲਾਉਣੀ ਹੀ ਪਈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਖ਼ਾਸ ਹੱਦ ਤਕ ਕਾਮਾਯਾਬੀ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਹਾਸਲ ਕਰ ਲੈਣ ਲਈ ਪੂਰਾ ਯਤਨ ਕਰਾਂਗਾ।" ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਲਤਾਂ ਵਿਚ ਲੜਾਈ ਛੇੜਨ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਸਰਕਾਰ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਸਿਰ ਮੜ੍ਹਨਾ ਵਾਕਿਆਤ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਹੈ।

ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਦੇ ਦੱਖਣ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਕਾਫੀ ਇਲਾਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਸਰਕਾਰ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਕਾਫੀ ਇਲਾਕਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਸਰਕਾਰ ਲਾਹੌਰ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਲੜਾਈ ਲਈ ਜਮਾ ਹੋਈ ਤੇ ਹੋ ਰਹੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਲਈ (ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਤੇ ਹੱਲਾ ਕਰਨ ਲਈ ਨਹੀਂ) ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਹੋਈਆਂ ਤਾਂ ਉਹ ਆਪਣੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹੀ ਜਾ ਕੇ ਉਤੱਰੀਅ ਸਨ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ। ੧ ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ੨੫ ਅਪ੍ਰੈਲ ੧੮੦੯ ਦੇ ਅਹਿਦਨਾਮੇ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਅੰਦਰੂਨੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਲਈ ਲੋੜ ਤੋਂ ਜ਼ਿਆਦਾ ਫੌਜ ਉਸ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਰਖੀ ਜਾਵੇਗੀ ਜਿਹੜਾ ਕਿ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਦੱਖਣ ਨੂੰ ਸਰਕਾਰ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਹੈ ਪਰ ਹੁਣ ਜਦ ਕਿ ਪੂਰੀ ਤਰਾਂ ਲੜਾਈ ਲਈ ਤਿਆਰ ਇਕ ਬੜੀ ਫੌਜ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਸਰਹੱਦ ਉਤੇ ਲਿਆ ਖੜੀ ਕੀਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਖ਼ਤਰਾ ਸਾਫ਼ ਦਿਸ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਸਰਕਾਰ ਲਾਹੌਰ ਨੂੰ ਉਸ ਦੇ ਮੁਤਾਬਕ ਹੀ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਨ ਲਈ ਫੌਜ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗਿਣਤੀ ਵਿਚ ਰਖਣੀ ਪੈਣੀ ਸੀ। ਫੌਜੀ ਤਿਆਰੀਆਂ ਅਤੇ ਸਰਹੱਦ ਉਤੇ ਫੌਜ ਲੈ ਆਉਣ ਦੀ ਪਹਿਲ ਕੰਪਨੀ ਵੱਲੋਂ ਹੋਈ ਸੀ, ਸਰਕਾਰ ਲਾਹੌਰ ਵੱਲੋਂ ਨਹੀਂ। ਇਸ ਤੋਂ ਇਲਾਵਾ ਮੇਜਰ ਕਾਰਮਾਈਕਲ ਸਮਿੱਥ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ੧੮੦੯ ਦਾ ਅਹਿਦਨਾਮਾ

ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਤੋੜਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਜਦ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਦੇ ਵਿਚਕਾਰ ਸਤਲੁਜ ਵਿਚ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਕ ਜਜ਼ੀਰੇ ਉੱਤੇ ਕੁਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। 12 ਇਸ ਲਈ ਨਾਂ ਤਾਂ ਅਮਲੀ ਵਾਕਿਆਤ ਦੀ ਬਿਨਾਂ ਤੋਂ ਅਤੇ ਨਾਂ ਹੀ ਅਹਿਦਨਾਮੇ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਕਰ ਕੇ ਇਹ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ ਹੈ ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਇਲਾਕੇ ਉੱਤੇ ਕੋਈ ਹਮਲਾ ਕੀਤਾ ਹੈ। ਚੂੰਕਿ ਲੜਾਈ ਦੀਆਂ ਤਿਆਰੀਆਂ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਕੀਤੀਆਂ, ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਦੀ ਹੱਦ ਉੱਤੇ ਫੌਜ ਵੀ ਪਹਿਲਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਲਿਆ ਜਮਾ ਕੀਤੀ, ਸਰਕਾਰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਆਦਮੀਆਂ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਦਾਖ਼ਲ ਹੋਣੇ ਵੀ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੇ ਹੀ ਰੋਕਿਆ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉੱਤੇ ਗੋਲੀ ਚਲਾਉਣ ਦੀ ਪਹਿਲ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕੀਤੀ, ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਜਜ਼ੀਰੇ ਉੱਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਕਰਕੇ ਅਹਿਦਨਾਮਾ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵੱਲੋਂ ਹੀ ਟੁੱਟਾ, ਸਰਕਾਰ ਲਾਹੌਰ ਦੀਆਂ ਜਾਇਜ਼ ਮੰਗਾਂ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਵਿਚ ਕੋਤਾਹੀ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਹੀ ਕੀਤੀ, ਆਪਣੇ ਆਦਮੀ ਭੇਜਕੇ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਵਿਚ ਫੁੱਟ ਪੁਆਉਣ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪੰਜਾਬ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਲਈ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਹੀ ਕੀਤੀ, ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਵਜ਼ੀਰ ਅਤੇ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਗੰਢਣ ਅਤੇ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਗੱਦਾਰੀ ਕਰਨ ਦੀ ਉਕਸਾਹਟ ਦੇ ਕੇ ਦੋਸਤੀ ਦੀ ਵਿਰੋਧਤਾ ਵੀ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਪੋਲੀਟੀਕਲ ਏਜੰਟਾਂ ਨੇ ਹੀ ਕੀਤੀ, ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਪੂਰਬੀ ਨੌਕਰਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਰਲਾਉਣ ਲਈ ਐਲਾਨ ਵੀ ਕੰਪਨੀ ਨੇ ਹੀ ਕੱਢੇ, ਇਸ ਲਈ ਸਿੱਧੇ ਜਾਂ ਟੇਢੇ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਲਾਹੌਰ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਸਿਰ ਹੀ ਆਉਂਦੀ ਹੈ। ਅਤੇ ਚੂੰਕਿ ਲੜਾਈ ਲੱਗਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ੧੩ ਦਸੰਬਰ ੧੮੪੫ ਨੂੰ ਗਵਨਰ-ਜਨਰਲ ਨੇ ਸਰਕਾਰ ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਕਪੂਰਥਲਾ ਤੇ ਸਤਲੁਜ ਦੱਖਣ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਨੂੰ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲੈਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਵਿਚ ਹੀ ਲੜਾਈ ਲਗੀ, ਇਸ ਲਈ ਸਰਕਾਰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਇਲਾਕੇ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਦੋਸ਼ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਸਿਰ ਆਉਂਦਾ ਹੈ ਅਤੇ ਚੂੰਕਿ ਲੜੀਆਂ ਗਈਆਂ

੧ ਮੁਦਕੀ ਲੜਾਈਗ ਜੋ ਸਿੰਘ ਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚੋਂ ਪਹਿਲੀ ਲੜਾਈ ਸੀ, ੧੮ ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਲੜੀ ਗਈ ਸੀ। ਭਾਵੇਂ ਇਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਭੀ ਰਾਜਾ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਵਜ਼ੀਰ ਕੰਪਟਨ ਨਿਕਲਸਨ ਦੀ ਸਲਾਹ ਨਾਲ ਹੀ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਸਰ ਹੀਊ ਗੋਫ਼ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਲੈ ਕੇ ਗਿਆ, ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਕਰਨਲ ਮੂਤੋਂ ਨੇ ਆਪਣੀ ਰੀਪੋਰਟ ਵਿਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ, ਪਰ ਸਰਕਾਰ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਦੱਖਣ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਜ਼ਬਤ ਕਰ ਲੈਣ ਦਾ ਐਲਾਨ ਇਸ ਤੋਂ ਪੰਜ ਦਿਨ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ੧੩ ਦਸੰਬਰ ੧੮੪੫ ਨੂੰ ਸਰਾਏ ਲਸਕਰੀ ਖ਼ਾਨ ਤੋਂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਮੁਦਕੀ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋਈ ਤਾਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਖ਼ੁਦ ਗਵਨਰ-ਜਨਰਲ ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਹਾਰਡਿੰਗ ਦਾ ਆਪਣਾ ਦਿਲ ਭੀ ਇਹ ਗਵਾਹੀ ਦਿੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਹੋਰ ਤਾਂ ਹੋਰ ਇੰਗਲਿਸਤਾਨ ਦੇ ਲੋਕ ਭੀ ਇਸ ਲੜਾਈ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਵਲੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਸਰਹੱਦ ਉੱਤੇ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹਮਲਾ ਨਹੀਂ ਮੰਨਣਗੇ। ਬਰੌਡਫਟ ਦੇ ਅਸਿਸਟੈਂਟ ਰੋਬਰਟ ਨੀਡਹਮ ਕਸਟ ਉਸ ਵੇਲੇ ਗਵਰਨ-

ਜਨਰਲ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ। ਉਹ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਵੇਲੇ ਮੈਂ ਗਵਰਨਰ-ਜਨਰਲ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਪਿੱਛੇ ਸਵਾਰ ਸਾਂ, ਅਤੇ ਅਸੀਂ ਪੈਦਲ ਫੌਜ ਦੀ ਉਡੀਕ ਵਿਚ ਇਕ ਦਰੱਖਤ ਦੇ ਹੇਠਾ ਬੈਠਾ ਗਏ। ਗਵਰਨਰ-ਜਨਰਲ ਨੇ ਆਖਿਆ “Will the people of England consider this an actual invasion of our frontier and a justification for war? ਅਰਥਾਤ ਕੀ ਇੰਗਲਿਸ਼ਤਾਨ ਦੇ ਲੋਕ ਇਸ ਨੂੰ ਸਾਡੀ ਸਰਹੱਦ ਉੱਤੇ ਹਮਲਾ ਅਤੇ ਲੜਾਈ ਲਈ ਇਕ ਸੱਚਾ ਕਾਰਣ ਸਮਝਣਗੇ? { R. N. Cust Linguistic and Oriental Essays- Another Chapter in the History of the Conquest of the Punjab, part vi, p. 46-47.} ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਜਿੱਤਾਂ ਵੀ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਗੈਰ-ਸਿੱਖ ਤੇ ਪੂਰਬੀਏ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਵਜ਼ੀਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਨਾਲ ਖੁਫ਼ੀਆ ਤੌਰ ਤੇ ਗੰਢ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਗੱਦਾਰੀ ਨਾਲ ਪ੍ਰਾਪਤ ਕੀਤੀਆਂ, ਇਸ ਲਈ ਖੁਫ਼ੀਆ ਤੇ ਵਿੰਗੇ ਢੰਗਾਂ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਪੈਂਤੀਸ ਸਾਲ ਦੇ ਮਿੱਤਰ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਵਾਰਸਾਂ ਦੇ ਰਾਜ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਦੀ ਬਦਨਾਮੀ ਸਿੱਧੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਮੱਥੇ ਲਗਦੀ ਹੈ।

ਇਸ ਵੱਡੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਮੁੱਢ ਹੀ ਗੱਦਾਰੀ ਨਾਲ ਬੱਝਾ। ਕਰਨਲ ਮੂਤੋਂ, ਜੋ ਸਰਕਾਰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸਿੱਖ ਰਿਸਾਲੇ ਦਾ ਅਫ਼ਸਰ ਸੀ, ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ “੧੨ ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਫੌਜ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰੋਂ ੭ ਮੀਲ ਦੇ ਫ਼ਾਸਲੇ ਤੇ ਸਤਲੁਜੋਂ ਪਾਰ ਹੋਈ। ਰਾਜਾ ਲਾਲਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਦੀਆਂ ਚਾਰ ਦੇਸੀ ਪਲਟਣਾਂ ਜ਼ਰੂਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਆ ਰਲਨੀਗਆਂ। ਓਧਰ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦੇ ਕਾਰ ਮੁਖਤਾਰ ਕਪਤਾਨ ਨਿਕਲਸਨ ਨੂੰ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਰਕਾਰ ਦੀ ਮਰਜ਼ੀ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਫੌਜਾਂ ਸਤਲੁਜੋਂ ਪਾਰ ਹੋ ਪਈਆਂ ਹਨ ਅਤੇ ਜਰਨੈਲਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇੱਛਾ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਧਰੀਕਿਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਅਤੇ ਸੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਫੌਜ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਤੇ ਕੂਚ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਛੇ ਹਜ਼ਾਰ ਭੀ ਆਦਮੀ ਉਥੇ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਅੰਤ ਵਿਚ ਕਪਤਾਨ ਪਾਸੇ ਸਲਾਹ ਪੁੱਛੀ ਕਿ ਛੇ ਸੱਠ ਹਜ਼ਾਰ ਫੌਜ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਤੇ ਕੂਚ ਕਰ ਰਹੀ ਹੈ ਜਿਸ ਨੂੰ ਕਿ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਛੇ ਹਜ਼ਾਰ ਭੀ ਆਦਮੀ ਉਥੇ ਨਹੀਂ ਹਨ, ਅੰਤ ਵਿਚ ਕਪਤਾਨ ਪਾਸੇ ਸਲਾਹ ਪੁੱਛੀ ਕਿ ਉਹ ਕੀ ਕਰੇ। ਜਵਾਬ ਵਿਚ ਕਪਤਾਨ ਨਿਕਲਸਨ ਨੇ ਰਾਜਾ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਦੇ ਪੰਝੀ ਹਜ਼ਾਰ ਆਦਮੀ ਵੱਖਰੇ ਕਰ ਕੇ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ਼ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਆਦਮੀ ਨੂੰ ਹਾਰ ਹੋ ਜਾਵੇਗੀ ਤੇ ਬਾਕੀ ਦੀ ਫੌਜ ਤਿੱਤਰ ਬਿੱਤਰ ਹੋ ਕੇ ਮੁੜ ਦਿਆਓਂ ਪਾਰ ਚਲੀ ਜਾਵੇਗੀ।

ਇਸ ਗੱਦਾਰੀ ਨੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਯਕੀਨੀ ਹਾਰ ਤੋਂ ਬਚਾ ਲਿਆ। ੧੫ ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਤਿੰਨ ਡਿਵੀਜ਼ਨ ਪਿਆਦਾ ਫੌਜ ੨੪ ਤੋਪਾਂ, ਚਾਰ ਰਿਸਾਲੇ ਦੀਆਂ ਪਲਟਣਾਂ, ਸਾਰੇ ਹੀ ਬੇਕਾਇਦਾ ਘੋੜਾ-ਚੜ੍ਹੇ ਅਤੇ ਰਾਜਾ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਭਾਰੀ ਤੋਪਖਾਨਾ ਉਸ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠਾਂ ਮੁਦਕੀ ਨੂੰ ਤੁਰ ਪਏ ਜੋ ਫ਼ਿਰੋਜ਼ਪੁਰੋਂ ੨੮ ਮੀਲ ਦੇ ਫ਼ਾਸਲੇ ਤੇ ਦੱਖਣ-ਚੜ੍ਹਦੇ ਨੂੰ ਹੈ”

ਆਖਰ ਨਤੀਜਾ ਉਹ ਹੀ ਹੋਇਆ ਜਿਸ ਲਈ ਕਿ ਇਹ ਫੌਜ ਮੁਦਰੀ ਲਿਜਾਈ ਤੇ ਦੋਹਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਹੋ ਪਈ। ਕਨਿੰਘਮ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ‘‘ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਹਮਲੇ ਦਾ ਮੋਹਰੀ ਸੀ, ਪਰ ਆਪਣੇ ਪਹਿਲੇ ਮਿਥੇ ਮਨੋਰਥ ਅਨੁਸਾਰ ਉਸ ਨੇ ਆਪਣੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਫਸਾ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਬਿਨਾਂ ਕਮਾਨ ਦੇ, ਜਿਵੇਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ੧੭ ਤੋਪਾਂ ਖੁੱਸ ਗਈਆਂ, ਪਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਫਤਿਹ ਇਤਨੀ ਮੁਕੰਮਲ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਿਤਨੀ ਕਿ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਲੜਾਈਆਂ ਵਿਚ ਫਤਿਹ ਪਾਉਣ ਵਾਲਿਆਂ ਦੀ ਹੋਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਸੀ।

ਇਸ ਲੜਾਈ ਨੇ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਫੌਜੀ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਗਿਆਨ ਕਰਾ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਿੱਖ ਨਾ ਤਾਂ ਬੁਜ਼ਦਿਲ ਹੀ ਹਨ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਫੌਕੇ ਦਮਗਜੇ ਮਾਰਨ ਵਾਲੇ ਹਨ। ਬਾਵਜੂਦ ਇਸ ਦੇ ਕਿ ਰਾਜਾ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਰਲਿਆ ਹੋਇਆ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਲੜਦਿਆਂ ਛੁੱਡ ਕੇ ਖਿਸਕ ਗਿਆ ਸੀ, ਜਿਸ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਉਹ ਉਸ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਵੀ ਲੜਦੇ ਰਹੇ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਵੱਡੇ ਅਫਸਰਾਂ ਨੂੰ ਗੰਢ ਲਿਆ ਗਿਆ ਹੈ ਪਰ ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀ ਬਿਨਾਂ ਦੋ ਹੱਥ ਕੀਤੇ ਦੇ ਭੱਜ ਨਿਕਲਨ ਵਾਲੇ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਫੈਸਲਾ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜਿਤਨੀ ਦੇਰ ਤਕ ਸਰ ਜੌਨ ਲਿਟਲਰ ਦੀ ਫੌਜ ਨਾਲ ਮੇਲ ਨਾ ਹੋ ਜਾਈ ਉਤਨੀ ਦੇਰ ਤਕ ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਾਲੀ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਨਾਲ ਮੱਥਾ ਨਾ ਲਾਇਆ ਜਾਵੇ।

ਮੁਦਕੀ ਦੀ ਹਾਰ ਪਿੱਛੋਂ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਉਰਾਰ ਇਕੱਠ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਵਿਚ ਇਹ ਗੱਲ ਸਪਸ਼ਟ ਹੋ ਗਈ ਕਿ ਵਜ਼ੀਰ ਮਿੱਸਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਰਾਜ ਨਾਲ ਧਰੋਹ ਕਮਾਇਆ ਹੈ ਹੇਠੀ ਤੇ ਫੌਜ ਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਕੀਤਾ ਹੈ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਮੌਤ ਦੀ ਸਜ਼ਾ ਦੇਣੀ ਚਾਹੀਦੀ ਹੈ ਤੇ ਇਸ ਨੂੰ ਜਾਨੋਂ ਹੈ ਮਾਰ ਸੁੱਟਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਸ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਇਕ ਸਮਕਾਲੀ ਤੇ ਵਾਕਿਫਕਾਰ ਲੇਖਕ ਕਵਿ ਮਟਕ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਵੇਲੇ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਤੇ ਬੂੜ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀਆਂ ਬੂੜ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀਆਂ ਬੜੀਆਂ ਮਿੰਤਨਾਂ ਕਰਕੇ ਉਸ ਨੂੰ ਛੁਡਾਇਆ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਜਾਨ ਬਚਾਈ।

੪੧

ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਲੜਾਈ

੨੧ ਦਸੰਬਰ ਦੇ ਲੰਢੇ ਵੇਲੇ ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਲਾਗੇ ਸਿੱਖ ਕੰਪੂ ਤੋਂ ਚਾਰ ਕੁ ਮੀਲ ਦੀ ਵਿੱਥ ਉਤੇ ਸਰ ਜੌਨ ਲਿਟਲਰ ਦੀ ਫੌਜ ਸਰ ਹੀਉ ਗੌਫ ਦੀ ਮੁੱਖ ਫੌਜ ਦਾ ਮੇਲ ਹੋ ਗਿਆ।

ਇਥੇ ਵੀ ਕਮਾਂਡਰ ਰਾਜਾ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਹੀ ਸੀ ਤੇ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਸਹਾਇਕ-ਸੈਨਾ ਦੀ ਕਮਾਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਸ਼ਾਇਦ ਇਸੇ ਖਿਆਲ ਨਾਲ ਕਿ ਮੁਕਾਬਲੇ ਉਤੇ ਆਪਣੇ ਹੀ ਆਦਮੀ ਹਨ। ਗੌਫ ਨੇ ਤਿਰਾਕਾਲਾਂ ਦੇ ਵੇਲੇ, ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਕਿ ਸੂਰਜ ਛਿਪਣ ਵਿਚ ਘੰਟਾ ਕੁ ਹੀ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ, ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ ਤੇ ਆਪਣੇ ਮਸ਼ਹੂਰ ਤੋਪਖਾਨੇ ਨਾਲ ਅੱਗ

ਵਰ੍ਹਾਉਣੀ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਪਰ ਅੱਗਿਓਂ, ਕਨਿੰਘਮ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ, “ਸਿੱਖ ਤੋਪਾਂ ਬੇੜੀ ਤੇਜ਼ੀ ਤੇ ਮਗਰ ਖੜੇ ਸਨ। ਇਸ ਤਰਾਂ ਸਾਮ੍ਰਣਿਓਂ ਟਾਕਰਾ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਆਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਸਭ ਹੈਰਾਨ ਸਨ। ਸਿੱਖ ਤੋਪਾਂ ਕੇ ਨਿਸ਼ਾਨਿਆਂ ਨੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਤੋਪਾਂ ਨੂੰ ਚਰਖੀਆਂ ਤੋਂ ਲਾਹ ਕੇ ਭੋਇ ਮਾਰਿਆ ਤੇ ਬਾਰੂਦ ਫੂਕ ਕੇ ਆਤਸ਼-ਬਾਜ਼ੀ ਵਾਂਙੂ ਹਵਾ ਵਿਚ ਉਡਾ ਦਿੱਤਾ। ਕਈ ਸੁਕਆਡਰਨ ਅੱਧ ਵਿਚੋਂ ਮਰੇੜ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਧੱਕ ਦਿੱਤੇ, ਕਈ ਪਲਟਣਾਂ ਨੂੰ ਛਾਨਣੀ ਕਰ ਕੇ ਭਜਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਮੁਸਕਲ ਨਾਲ ਅਨ੍ਹੇਰਾ ਹੋਣ ਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜਾਂ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਹਿੱਸੇ ਦਬਾ ਸਕੀਆਂ। ਰਾਤ ਦੇ ਅਨ੍ਹੇਰੇ ਅਤੇ ਹਠੀਲੇ ਟਾਕਰੇ ਨੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਹੋਸ਼ ਭੁਲਾ ਦਿੱਤੀ। ਸਾਰੀਆਂ ਪਲਟਣਾਂ ਅਤੇ ਸਾਰੀਆਂ ਕਿਸਮਾਂ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਆਪਸ ਵਿਚ ਰਲ ਗਏ। ਜਰਨੈਲ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਆਪਣੀਆਂ ਜਿੱਤਾਂ ਸੰਬੰਧੀ ਸ਼ੱਕ ਵਿਚ ਸਨ ਅਤੇ ਕਰਨੈਲਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਤਾ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਪਲਟਣਾਂ ਅਤੇ ਜਿਸ ਫੌਜ ਨਾਲ ਉਹ ਸਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਕੀ ਬਣਿਆ ਹੈ, ..., ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੋਜੀਸ਼ਨ ਇਕ ਸਚ-ਮੱਚ ਦੇ ਖਤਰੇ ਤੇ ਘਬਰਾਹਟ ਵਾਲੀ ਸੀ। ਇਸ ਯਾਦਗਾਰੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਉਹ ਮੁਸਕਲ ਨਾਲ ਹੀ ਉਸ ਜਗ੍ਹਾ ਦੇ ਮਾਲਕ ਸਨ ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਉਹ ਖੜੋਤੇ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸ ਕੋਈ ਸਹਾਇਕ ਫੌਜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜਦ ਕਿ ਦੁਸ਼ਮਨ (ਸਿੱਖ) ਇਕ ਹੋਰ ਦੁਸਰੀ ਫੌਜ ਦੇ ਸਹਾਰੇ ਤੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ ਅਤੇ ਜ਼ਿਆਦਾ ਗਿਣਤੀ ਨਾਲ ਕਰ ਸਕਦੇ ਸਨ।” ੧

ਕਸਟ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ‘ਸਾਰੀ ਰਾਤ ਤੋਪ ਤੇ ਤੋਪ ਚਲਦੀ ਰਹੀ। ਅਸੀਂ ਜਾਣਦੇ ਸਾਂ ਕਿ ਸਾਡੇ ਬਚਾਓ ਦਾ ਕੋਈ ਢਬ ਨਹੀਂ ਰਿਹਾ, ਅਤੇ ਜਿਤਨੀ ਦੇਰ ਤਕ ਅਸੀਂ ਲੜਾਈ ਨਾ ਜਿੱਤ ਲਈਏ ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਵੀ ਪਿੱਛੇ (ਬਚ ਕੇ) ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕੇਗਾ ਬਲਕਿ ਸਾਰੇ ਦੇ ਸਾਰੇ ਹੀ ਮਾਰ ਮੁਕਾਏ ਜਾਣਗੇ।’ ਇਸ ਵੇਲੇ ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗੱਦਾਰੀ ਉਤੇ ਪੂਰਾ ਪੂਰਾ ਯਕੀਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਬੱਝਦਾ। ਭਾਵੇਂ ਅਸਲ ਗੱਲ ਸਾਫ਼ ਇਹ ਦਿਸਦੀ ਹੈ ਕਿ ਇਹ ਅੰਦਰੋਂ ਤਾਂ ਪੱਕੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੇਣਾ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਸਿੱਖ ਸਿਪਾਹੀ ਚੂੰਕਿ ਇਮਾਨਦਾਰੀ ਨਾਲ ਵਤਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਜਿੰਦਾਂ ਘੋਲ ਘੁਮਾ ਰਹੇ ਸਨ ਜਿਸ ਭੇਦ ਦਾ ਕਿ ਸ਼ਾਇਦ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਘਬਰਾ ਰਹੇ ਸਨ, ਅਤੇ ਅੰਤ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਮਾਰੇ ਇਸ ਕਰਕੇ ਗਏ ਕਿ ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਫ਼ਸਰਾਂ ਨੂੰ ਇਮਾਨਦਾਰ ਸਮਝ ਕੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹੁਕਮਾਂ ਦੀ ਪਾਲਣਾ ਕਰਦੇ ਰਹੇ।

ਇਸ ਘਬਰਾਹਟ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ੨੧-੨੨ ਦੀ ਰਾਤ ਨੂੰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਠਹਿਰੇ ਰਹਿਣ ਵਿਚ ਆਪਣੀ ਹਾਰ ਯਕੀਨੀ ਦੇਖ ਰਹੇ ਸਨ, ਇਸ ਲਈ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਜਾਣ ਦੀਆਂ ਸਲਾਹਾਂ ਸੋਚਣ ਲਗੇ ਬਲਿਕੇ ਕਾਇਮ-ਮੁਕਾਮ ਐਡਜੂਟੈਂਟ-ਜਨਰਲ ਕੈਪਟਨ ਲਮਲੀ ਨੇ ਕੁਝ ਰਿਸਾਲੇ ਨੂੰ ਹੁਕਮ ਵੀ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਸਿੱਧਾ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਨੂੰ ਰੂਚ ਕਰ ਜਾਏ। ੨

ਇਹ ਹੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਹਥਿਆਰ ਛੱਡ ਕੇ ਬਿਨਾਂ-ਸ਼ਰਤ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਹਵਾਲੇ ਕਰ ਦੇਣ ਦੇ ਉਪਾਓ ਵੀ ਸੋਚੇ ਜਾਣ ਲਗ ਪਏ ਅਤੇ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਗਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਕੇ ਫੂਕ ਦੇਣ ਦੀਆਂ ਵਿਉਂਤਾਂ ਵੀ ਬਣ ਗਈਆਂ ਸਨ ਤੇ ਅਤੇ ਹਾਲਾਤ ਇਸ

ਹੱਦ ਤਕ ਵਿਰੁੱਧ ਜਾਂਦੇ ਦਿਸ ਰਹੇ ਸਨ ਕਿ ਗਵਰਨਰ-ਜਨਰਲ ਨੇ ਆਪਣੇ ਪੁੱਤਰ ਤੇ ਪ੍ਰਾਈਵੇਟ ਸੈਕਿਟਰੀ ਨੂੰ ਕੁਝ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਰਜ਼, ਆਪਣਾ ਸਟਾਰ ਔਫ਼ ਦੀ ਬਾਬ, ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਨੈਪੋਲੀਅਨ ਵਾਲੀ ਤਲਵਾਰ ਜੋ ਡੀਊਕ ਔਫ਼ ਵੈਲਿੰਗਟਨ ਵੱਲੋਂ ਤੋਹਫਾ ਮਿਲੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਦੇਕੇ ਅੰਬਾਲੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਚਲੇ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਅਤੇ ਕਹਿ ਦਿੱਤਾ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਹਾਰ ਹੋ ਜਾਵੇ ਤਾਂ ਉਹ ਸਰਕਾਰੀ ਕਾਰਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਅੱਗ ਲਾ ਕੇ ਫੂਕ ਦੇਵੇ ਤੇ ਆਪ ਸਿੱਧਾ ਦਿੱਲੀ ਨੂੰ ਚਲਾ ਜਾਵੇ । ੪

ਪਰ ੨੨ ਦਸੰਬਰ ਦੀ ਸਵੇਰੇ ਹੁੰਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਪਾਸਾ ਪਲਟ ਗਿਆ । ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਤਾਂ ਐਵੇਂ ਹੀ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਸੰਬੰਧੀ ਸ਼ੱਕ ਪਏ ਹੋਏ ਸਨ । ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਰਾਤ ਨੂੰ ਹੀ ਆਪਣੇ ਸਾਰੇ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਘੋੜ-ਚੜ੍ਹਿਆਂ ਅਤੇ ਤੋਪਖਾਨੇ ਦੀਆਂ ਸੱਠ ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਤੋਪਚੀਆਂ ਨੂੰ ਨਾਲ ਲੈ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ-ਲਾਹੌਰ ਵੱਲ ਨੂੰ ਭੱਜ ਨਿਕਲਿਆ ਸੀ । ੧੧ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਬਾਕੀ ਰਹਿੰਦੀ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਨੂੰ ਹਰ ਥਾਂ ਤੋਂ ਸੁਖਾਲੇ ਹੀ ਪਿੱਛੇ ਹਟਾ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ । ਜਿਉਂ ਹੀ ਦਿਨ ਚੜ੍ਹਿਆ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਦਾ ਦੂਸਰਾ ਹਿੱਸਾ ਪਰ੍ਹਾ ਬੰਨ੍ਹੀ ਨਜ਼ਦੀਕ ਆਇਆ ਤਾਂ ਥੱਕੇ ਟੁੱਟੇ ਤੇ ਭੁਖ ਨਾਲ ਚੂਰ ਹੋਏ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਨਿਰਾਸ-ਭਰੀ ਤੇ ਬੇ-ਫਾਇਦਾ ਹੱਥ ਪੈਰ ਮਾਰਨ ਦੀ ਲੜਾਈ ਸਾਹਮਣੇ ਦਿਸੀ । ਇਹ ਸਹਾਇਕ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠਾਂ ਸੀ । ਉਸ ਦੇ ਨਿਰਛਲ ਅਤੇ ਉਤਸ਼ਾਹ-ਭਰੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਥੇਰਾ ਆਖਿਆ ਕਿ ਪਹੁ ਫੁਟਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਉਤੇ ਟੁਟ ਪਵੇ । ਪਰ ਉਸ ਦਾ ਤਾਂ ਮਕਸਦ ਸੀ ਭਯੰਕਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜ ਨੂੰ ਹਰਵਾਉਣਾ ਤੇ ਤਿੱਤਰ ਬਿਤਰ ਕਰਵਾਉਣਾ, ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਕੀਤੀ ਗੰਢ-ਤਪ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਚਾੜ੍ਹਨਾ । ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਉਤਨੀ ਦੇਰ ਤਕ ਕੁਝ ਨਾ ਕੀਤਾ ਜਦ ਤਕ ਕਿ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਭੱਜ ਨਿਕਲਣ ਦਾ ਪਤਾ ਨਾ ਲੱਗ ਗਿਆ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਪ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਝੰਡਿਆਂ ਦੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਜਮਾਂ ਨਾ ਕਰ ਲਿਆ । ਆਖ਼ਰੀ ਵੇਲੇ ਵੀ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹ ਤੇ ਕਰੜਾ ਹੱਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਇਕ ਦਿਖਾਵੇ ਮਾਤਰ ਮਾਮੂਲੀ ਝੜਪ ਹੀ ਲਈ ਤੇ ਕੁਝ ਚਿਰ ਪਿੱਛੋਂ ਆਪਣੇ ਮਾਤਹਿਤਾਂ ਨੂੰ ਕੁਝ ਹੁਕਮ ਦਿੱਤੇ ਬਿਨਾਂ ਹੀ ਐਵੇਂ ਅੰਨ੍ਹੇ-ਵਾਹ ਭੱਜ ਨਿਕਲਿਆ । ਇਹ ਉਹ ਵੇਲਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਤਪਖਾਨੇ ਦਾ ਬਾਰੂਦ ਮੁਕ ਚੁੱਕਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਫੌਜ ਦਾ ਇਕ ਹਿੱਸਾ ਮੁੜ ਕੇ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਨੂੰ ਹਟਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ । ਇਸ ਵੇਲੇ ਜੇ ਜ਼ਰਾ ਕੁ ਹਿੰਮਤ ਨਾਲ ਅੱਗੇ ਨੂੰ ਦੱਬ ਚਾੜ੍ਹੀ ਜਾਂਦੀ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਕਿਈ ਵੀ ਪ੍ਰਯਤਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬਾਕੀ ਫੌਜ ਨੂੰ ਬਚਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ । ੨

ਹਿੰਮਤ ਨਾਲ ਹੱਲਾ ਕਰਨ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਭੱਜ ਨਿਕਲਣ ਪਿੱਛੋਂ ਸੁਲਾਹ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਗਵਰਨਰ-ਜਨਰਲ ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਹਾਰਡਿੰਗ ਨਾਲ ਜਾ ਮੁਲਾਕਾਤ ਕੀਤੀ । ਕੀ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਹੋਈ, ਇਸ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਪ੍ਰਗਟ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਪਰ ਆਖਿਆ ਇਹ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗਵਰਨਰ-ਜਨਰਲ ਨੇ ਉਤਨੀ ਦੇਰ ਤਕ

ਕੋਈ ਗੱਲ-ਬਾਤ ਕਰਨੋ ਨਾਂਹ ਕਰ ਦਿੱਤੀ ਜਿਤਨੀ ਦੇਰ ਕਿ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜਾਂ ਲਾਹੌਰ ਦੀਆਂ ਕੰਧਾਂ ਥੱਲੇ ਨਾ ਪਹੁੰਚ ਜਾਣ।੩

੧ਕਰਨਲ ਮੂਤੋਂ ਦੀ ਰਪੋਰਟ, ਪੰਨਾ ੬.

੨Cunningham,History of the Sikhs (1849),308-09

ਮੂਤੋਂ ਆਪਣੀ ਰਪੋਰਟ (ਪੰਨਾ ੬-੭) ਵਿਚ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ੨੨ ਤਾਰੀਖ ਨੂੰ ਆਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਨੇ ਮਾਮਲੂ ਜਿਹੀ ਲੜਾਈ ਪਿੱਛੇ ਹੀ ਹਟ ਜਾਣ ਦਾ ਹੁਕਮ ਦੇ ਦਿਤਾ।

3History of the Punjab (Allen s Co,1846),ii, 344

੧ਕਨਿੰਘਮ, ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਸਿੱਖਸ (੧੮੪੬),੩੦੭-੮

ਖਾਨਦਾਨ

ਹੋਰ ਦੂਸਰੇ ਸਿੱਧੂ ਜਾ ਸਿੱਧੂ-ਬਰਾੜ ਜੱਟਾਂ^੧ ਵਾਂਙ ਅਟਾਰੀਵਾਲੇ ਸਰਦਾਰ ਭੀ ਆਪਣਾ ਪਿੱਛਾ ਜੈਸਲਮੇਰ ਦੇ ਮੋਢੀ ਜੈਸਲ ਭੱਟੀ-ਰਾਜਪੂਤ ਨਾਲ ਜਾ ਮੇਲਦੇ ਹਨ। ਜਗ ਮੱਲ ਦਾ ਪੁੱਤ੍ਰ ਧਰਾ ਇਸ ਖਾਨਦਾਨ ਦਾ ਪਹਿਲਾ ਬੰਦਾ ਸੀ ਜੋ ਰਾਜਪੂਤਾਨਿਓਂ ਉੱਠ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਆਇਆ ਅਤੇ ਸੰਨ ੧੫੮੦ ਈਸਵੀ ਦੇ ਕਰੀਬ ਮਾਲਵੇ ਵਿੱਚ ਫੂਲ ਮਹਿਰਾਜ ਆ ਕੇ ਆਬਾਦ ਹੋਇਆ। ਇਹ ਆਪਣੇ ਸਮੇਂ ਦਾ ਇਕ ਚੰਗਾ ਰਾਗੀ ਸੀ ਅਤੇ ਰਾਗ-ਵਿੱਦਿਆ ਦੇ ਜਾਦੂ ਹਾਲ ਤੱਕ ਭੀ ਉਸ ਨੂੰ ਬੜੇ ਸਤਿਕਾਰ ਨਾਲ ਯਾਦ ਕਰਦੇ ਹਨ।^੨

ਸੰਨ ੧੭੩੫ ਦੇ ਕਰੀਬ ਇਸ ਖਾਨਦਾਨ ਵਿੱਚ ਇਕ ਵਾਰੀ ਹਿੱਲ ਜੁਲ ਹੋਈ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕੁਝ ਫੂਲ ਮਹਿਰਾਜ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਉਠ ਕੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਜ਼ਿਲੇ ਅਲਾਕਾ ਜਗਰਾਓਂ ਵਿੱਚ ਇੰਦਗੜ੍ਹ (ਕਾਓਕੇ) ਆ ਵਸੇ। ਇਸ ਖਾਨਦਾਲ ਦੇ ਇਸ ਵੇਲੇ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਸਬੰਧੀ ਕੁਠ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਚਲਦਾ। ਸਿਰਫ਼ ਇਤਲਾ ਹੀ ਪਤਾ ਲੱਗਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕਾਓਕੇ ਦੇ ਚੌਧਰੀ ਕਾਨ੍ਹ ਚੰਦ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤ੍ਰ ਗੌਹਰ ਤੇ ਕੌਰ ਚੰਗੇ ਰਾਠ ਨਿਕਲੇ ਤੇ ਆਪਣੀ ਕਿਸਮਤ ਅਜਮਾਉਣ ਲਈ ਪੰਝੀ ਕੁ ਸਵਾਰ ਲੈਕੇ ਮਾਝੇ ਵੱਲ ਆਏ। ਇੱਥੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਅਟਾਰੀ ਤੋਂ ਚੜ੍ਹਦੇ ਵੱਲ ਅੱਧ ਕੁ ਮੀਲ ਦੀ ਵਿੱਧ ਤੇ ਆ ਮੋੜੀ ਗੱਡੀ ਤੇ ਨਵੇਂ ਪਿੰਡ ਦਾ ਨਾਓ ਆਪਣੇ ਪਿਛਲੇ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨਾਓ ਉੱਤੇ ਕਾਓਕੇ ਰੱਖਿਆ। ਇਹ ਪਿੰਡ ਹਾਲ ਤੱਕ ਉਥੇ ਆਬਾਦ ਹੈ।^੩

1. "Sidhu, with its branch the Barar, or Sidhu-Barar, is the largest and most important of the Jat tribes of the Punjab, for from it have sprung the great Phulkian families of Patiala, Nabha and Jind and the Brar family of FAridkot. the Sidhu trace their origin to Jaisal, a Bhatti Rajput and founder of Jaisalmer... The pure Bhatti Rajputs of Bhattiana still admit their relationship with the Sidhu and Barar." Rose, H.A. - A Glossary of the Tribes and Castes of the Punjab and N.W.F.P., iii 421
2. ਸਯੱਦ ਹਾਦ ਹਸਨ ਤੇ ਸਯੱਦ ਰਜਬ ਅਲੀ, ਰਈਸਾਨਿ ਪੰਜਾਬ, 60-11 ਲੈਪਲ ਗ੍ਰਿਫਿਨ, ਪੰਜਾਬ ਚੀਫ਼ਸ (1890), ਜਿਲਦ 1, 238
3. ਹਾਦੀ ਹਸਨ ਤੇ ਰੱਜਬ ਅਲੀ, ਰਈਸਾਨਿ-ਪੰਜਾਬ, 61; ਪੰਜਾਬ ਚੀਫ਼ਸ, (1890), 238। ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਵਿੱਚ ਲਿਖਿਆ ਹੈ ਕਿ ਗੋਰੇ ਨੇ ਸੰਮਤ 1794 ਨੂੰ ਧਲੇਸ਼ਟਾ ਦੇ ਲਾਗੇ ਇਕ ਪਿੰਡ ਵਸਾਇਆ ਤੇ ਉਸ ਦਾ ਨਾਮ ਗੋਰਪੁਰਾ ਰੱਖਿਆ। ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਦੂਜੀ ਐਡੀਸ਼ਨ, 835.

ਇਹ ਦਿਨ ਖਾਲਸੇ ਲਈ ਬੜੇ ਬਿਖੜੇ ਸਨ । ਸੈਫੁੱਦੌਲਾ ਨਵਾਬ ਅਬਦੁਲ ਸਮੱਦ ਨਾ ਦਿਲੇਰਿ-ਜੰਗ ਦਾ ਪੁੱਤ੍ਰ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖਾਨ ਜੋ ਇਤਿਹਾਸ ਵਿੱਚ 'ਖਾਨ ਬਹਾਦਰ' ਕਰਕੇ ਪ੍ਰਸਿੱਧ ਹੈ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਸੀ । ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਕਤਲ-ਆਮ ਤਾਂ ਇਸ ਦੇ ਪਿਉ ਦੇ ਜ਼ਮਾਨੇ ਤੋਂ ਹੀ ਇਕ ਸ਼ਾਹੀ ਫ਼ਰਮਾਨ ਨਾਲ ਜਾਰੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੋਈ ਸੀ ਜਦ ਇਹ ਹੁਕਮ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਕਿਧਰੇ ਭੀ ਕੋਈ ਸਿੱਖ ਮਿਲੇ ਬਿਨਾ ਪੁੱਛ ਪ੍ਰਤੀਤ ਦੇ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਜਾਵੇ ।¹ ਇਸ ਮਤਲਬ ਲਈ ਲਾਹੌਰ ਤੋਂ ਖਾਨ ਬਹਾਦਰ ਦੀਆਂ ਗਸ਼ਤੀ ਫੌਜਾਂ ਨਿਕਲਦੀਆਂ ਤੇ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਟੋਲ ਭਾਲ ਵਿੱਚ ਪਿੰਡੋਂ ਪਿੰਡ ਫਿਰਦੀਆਂ । ਜਿੱਥੇ ਕਿਧਰੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਪਤਾ ਲਗਦਾ ਉਥੇ ਜਾ ਛਾਪਾ ਮਾਰਦੀਆਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਫੜ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਪਹੁੰਚਾ ਦਿੰਦੀਆਂ । ਇਨ੍ਹਾਂ ਗਸ਼ਤੀ ਦਸਤਿਆਂ ਨੇ ਮਾਝੇ ਤੇ ਰਿਆੜਕੀ ਦਾ ਸਾਰਾ ਇਲਾਕਾ ਗਾਹ ਮਾਰਿਆ । ਕਈ ਵਾਰੀ ਦੂਬੇ ਤੇ ਨੱਕੇ ਦੇ ਉਪਰਲੇ ਹਿੱਸਿਆਂ ਤੱਕ ਭੀ ਇਹ ਜਾ ਪੁੱਜਦੇ । ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਸਿੰਘ ਪਕੜੀਯ ਪਕੜੀਯ ਕੇ ਲਾਹੌਰ ਪੁੱਜਦੇ ਰਹਿੰਦੇ । ਜਿੱਥੇ ਉਹਦਿੱਲੀ ਦਰਵਾਜ਼ੇ ਦੇ ਚੜ੍ਹਦੀ ਵੱਲ ਬਾਜ਼ਾਰ ਨਖਾਸ ਵਿੱਚ ਲੰਡੇ ਬਾਜ਼ਾਰ ਦੀ ਥਾਂ ਤੇ ਸ਼ਹੀਦ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ । ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਤਲਵਾਰ ਨਾਲ ਕਤਲ ਕੀਤਾ, ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਚਰਖੜੀਆਂ ਤੇ ਚਾੜ੍ਹਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਹੱਡੀਆਂ ਕੜਕਾ ਦਿੱਤੀਆਂ, ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਮੂੰਗਲੀਆਂ ਨਾਲ ਕੁਟਵਾ ਕੇ ਮਰਵਾ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਕਈ ਪ੍ਰਕਾਰ ਦੇ ਤਸੀਹੇ ਦੇ ਕੇ ਮਾਰ ਮੁਕਾਇਆ । ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਦੇ ਮੁਨਾਰੇ ਚੁਣੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਤੇ ਬੇ-ਸਿਰ ਧੜ ਕਤਲ-ਗਾਹ ਵਿੱਚ ਦਬਵਾ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ । ਇਸੇ ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਹੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਸ਼ਹੀਦਾਂ ਦੀ ਯਾਦ ਵਿੱਚ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸ਼ਹੀਦ-ਗੰਜ ਹੈ ।² ਇਹ ਜੁਲਮ ਕੇਵਲ ਸਿੰਘਾਂ ਉਤੇ ਹੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੁੰਦੇ । ਮੀਰ ਮੰਨੂ ਦੇ ਵੇਲੇ ਤਾਂ ਸਿੰਘਣੀਆਂ ਨੂੰ ਪੀ ਅਸਹਿ ਤੇ ਅਕਹਿ ਕਸ਼ਟ ਦਿੱਤੇ ਗਏ ਜਦ ਕਿ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਦੁੱਧ ਚੁੰਘਦੇ ਬੱਚਿਆਂ ਦੇ ਟੋਟੇ ਟੋਟੇ ਕਰ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਝੋਲੀਆਂ ਵਿੱਚ ਪਾਏ ਗਏ, ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭੁੱਖੇ ਭਾਣੇ ਹਰ ਰੋਜ਼ ਸਵਾ ਸਵਾ ਮਣ ਦਾਣੇ ਪੀਹਣ ਨੂੰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਖੰਨੀ ਖੰਨੀ ਰੋਟੀ ਤੇ ਗੁਜ਼ਾਰਾ ਕਰਨਾ ਪੈਂਦਾ ਸੀ, ਪਰ ਸ਼ਾਬਾਸ਼ ਉਨ੍ਹਾ ਗੁਰੂ ਦੇ ਲਾਲਾਂ ਤੇ ਗੁਰੂ ਦੀਆਂ ਬੱਚੀਆਂ ਦੇ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਹ ਸਾਰੇ ਕਸ਼ਟ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਸਹਾਰ ਲਏ ਤੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਕਿਸੇ ਇਕ ਨੇ ਭੀ ਆਪਣੀ ਜਿੰਦ ਬਚਾਉਣ ਲਈ ਧਰਮ ਨੂੰ ਤਿਆਗਣਾ ਪ੍ਰਵਾਣ ਨਾ ਕੀਤਾ ।³ ਇਨ੍ਹਾਂ ਮੁਸੀਬਤਾਂ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਘਰ ਘਾਟ

4. ਮੁਨਸ਼ੀ ਦਾਨਿਸ਼ਵਰ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਬੰਦਾ ਸਿੰਘ ਬਹਾਦਰ ਦੇ ਕਤਲ ਦੇ ਬਾਦ ਹੁਕਮ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਕਿਧਰੇ ਭੀ ਇਸ ਫਿਰਕੇ ਦੇ ਲੋਕ ਮਿਲਣ, ਝਟ ਕਤਲ ਕਰ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ । ਮਿਫਤਾਹ-ਉ-ਤਵਾਰੀਖ, ਸਫਾ 396 .

5. ਗਣੇਸ਼ਦਾਸ ਬਡੋਹਰਾ, ਰਿਸਾਲਾ ਇ-ਸਾਹਿਬ ਨੁਮਾ, 198-9; ਕਨ੍ਹਈਆ ਲਾਲ, ਤਾਰੀਖਿ-ਲਾਹੌਰ 219 ਅਲੀ-ਉ-ਦੀਨ, ਇਬੁਤ ਨਾਮਾ; ਲਤੀਫ, ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ, 193 .

6. ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ । ਇਹ ਸਖ਼ਤੀਆਂ ਇਸ ਹੱਦ ਤਕ ਕੀਤੀਆਂ ਜਾਂਦੀਆਂ ਸਨ ਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਖਿੜੇ ਮੱਥੇ ਸਹਾਰਿਆ ਕਿ ਹਾਲ ਤਕ ਇਹ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਦਾ ਹਿੱਸਾ ਬਣੀਆਂ ਚਲੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਹਨ ।

ਛੱਡ ਕੇ ਜੰਗਲਾਂ ਅਤੇ ਪਹਾੜਾਂ ਵੱਲ ਨੂੰ ਨਿਕਲ ਜਾਣਾ ਪੈ ਗਿਆ। ਪਰ ਇਹ ਸਭ ਕੁਝ ਭੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਪਿਰਿਟ ਨੂੰ ਨਾ ਕੁਚਲ ਸਕਿਆ, ਬਲਕਿ ਉਹ ਦੂਣ ਸਵਾਏ ਹੁੰਦੇ ਗਏ। ਇਹ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਿੰਘਾਂ ਵਿੱਚ ਫੂਕੀ ਹੋਈ ਨਵੀਂ ਰੂਹ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਸੱਚ-ਮੁੱਚ ਚਿੜੀਆਂ ਤੋਂ ਬਾਜ਼ ਅਤੇ ਗਿੱਦੜਾਂ ਤੋਂ ਸ਼ੇਰ ਬਣਾ ਦਿੱਤਾ ਸੀ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਖ਼ਾਲਸੇ ਵਿੱਚ ਹਉਮੈ ਤੇ ਅਪਣੱਤ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਦੀ ਸੇਵਾ ਲਈ ਜੀਉਂਦੇ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਪੰਥ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖ ਵਖਾਉਣ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋ ਜਾਂਦੇ ਸਨ। ਕਈ ਨਿੱਜ ਦਾ ਲਾਭ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਭਰਮਾ ਕੇ ਭਰਾਵਾਂ ਨਾਲੋਂ ਤੋੜ ਨਹੀਂ ਸੀ ਸਕਦਾ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਨਿੱਜੀ ਨੁਕਸਾਨ ਜਾਂ ਜਾਨ ਦਾ ਡਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਪਣੇ ਪੰਥ ਦੀ ਸੇਵਾ ਤੋਂ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹਟਾ ਸਕਦਾ। ਪੰਥ ਦੀ ਸੇਵਾ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਕਸਦ ਸੀ ਭਾਵੇਂ ਉਹ ਕਿਸੇ ਭੀ ਹਾਲਤ ਤੇ ਪੋਜ਼ੀਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਭਾਵੇਂ ਕੋਈ ਸਿੰਘ ਸਰਦਾਰ ਸਬੋਗ ਸਿੰਘ ਦੀ ਪੁਜ਼ੀਸ਼ਨ ਵਿੱਚ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਕੁਤਵਾਲ ਸੀ ਤੇ ਭਾਵੇਂ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕਪੂਰ ਸਿੰਘ ਵਾਂਙ ਹਕੂਮਤ ਦਾ ਕੱਟੜ ਵਿਰੋਧੀ। ਦਿਲ ਵਿੱਚ ਇੱਛਾ ਸਾਰਿਆਂ ਦੇ ਇਕੋ ਸੀ ਤੇ ਉਹ ਸੀ ਕਿ 'ਜਹਾਂ ਜਹਾਂ ਖ਼ਾਲਸਾ ਸਾਹਿਬ, ਤਹਾਂ ਤਹਾਂ ਰਿੱਧਿਆ ਰਿਆਇਤ, ਦੇਗ ਤੇਗ ਫਤਹਿ, ਬਿਰਦ ਕੀ ਪੈਜ ਰਹੇ, ਪੰਥ ਕੀ ਜੀਤ, ਸ੍ਰੀ ਸਾਹਿਬ ਜੀ ਸਹਾਇ, ਖ਼ਾਲਸੇ ਜੀ ਦੇ ਬੋਲ ਬਾਲੇ।' ਇਹੋ ਹੀ ਸਵੇਰੇ ਅਤੇ ਸ਼ਾਮ ਗੁਰੂ ਦੇ ਹਜ਼ੂਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਅਰਦਾਸ ਸੀ ਤੇ ਇਸ ਨੇ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਕ ਜਾਨ ਤੇ ਇਕ ਮੁੱਠ ਕਰ ਰੱਖਿਆ ਸੀ। ਇਸੇ ਕੁਰਬਾਨੀ ਦੀ ਸਪਿਰਿਟ ਤੇ ਪੰਥ ਲਈ ਜਾਨਾਂ ਘੋਲ ਘੁਮਾਉਣ ਦੀ ਕਿਰਤ ਨੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਬੰਦਿਆਂ ਦੇ ਮਰ ਮਿਟ ਜਾਣ ਪਰ ਭੀ ਕੌਮ ਨੂੰ ਨਿੱਤ ਨਵਾਂ ਨਿਰੋਆ, ਜੀਉਂਦਾ ਜਾਗਦਾ ਤੇ ਚੜ੍ਹਦੀਆਂ ਕਲਾਂ ਵਿੱਚ ਰੱਖਿਆ। ਗਿਣਤੀ ਵਿੱਚ ਖ਼ਾਲਸਾ ਭਾਵੇਂ ਆਟੇ ਵਿੱਚ ਲੂਣ ਭੀ ਨਹੀਂ ਸੀ ਪਰ ਗੁਰੂ ਭਰੋਸੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਉਹ ਕੁਝ ਕਰ ਵਿਖਾਇਆ ਜੇ ਕਰੋੜਾਂ ਦੀ ਗਿਣਤੀ ਵਾਲੇ ਹਜ਼ਾਰਾਂ ਦੇ ਟਾਕਰੇ ਤੇ ਨਾ ਕਰ ਸਕੇ।

ਸਿੰਘਾਂ ਦੀਆਂ ਆਪਾ-ਵਾਰੂ ਕੁਰਬਾਨੀਆਂ ਤੇ ਪੰਥ ਲਈ ਘਾਲਾਂ ਤੋਂ ਉਤਸਾਹਤ ਹੋ ਕੇ ਕਾਉਂਕਿਆਂ ਦੇ ਗੌਹਰ ਤੇ ਕੌਰ ਭੀ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਪੁੱਜੇ ਤੇ ਪੰਡੇ ਦੀ ਪਾਹੁਲ ਛੱਕ ਕੇ ਸਿੰਘ ਸੱਜ ਗਏ ਤੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਮ ਗੌਹਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਕੌਰ ਸਿੰਘ ਹੋ ਗਏ।¹

ਜਿੱਥੇ ਹੁਣ ਪਿੰਡ ਅਟਾਰੀ ਆਬਾਦ ਹੈ ਉਥੇ ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਕ ਪੁਰਾਣੀ ਥੇਹ ਹੁੰਦੀ ਸੀ ਜਿਸ ਨੂੰ ਟਿੱਬਾ ਯਾ ਖੇੜਾ² ਆਖਦੇ ਸਨ ਤੇ ਇਸ ਦੇ ਉਪਰ ਬੈਰਾਗੀ ਸਾਧੂਆਂ ਦਾ ਡੇਰਾ ਸੀ

1 ਰਈਸਾਨਿ ਪੰਜਾਬ, 61; ਪੰਜਾਬ ਚੀਫ਼ਸ (1890), ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ, 238।

2. ਲੈਪਲ ਗ੍ਰਿਫਿਨ ਨੇ ਪੰਜਾਬ ਚੀਫ਼ਸ ਵਿੱਚ ਇਸ ਅਸਥਾਨ ਨੂੰ, ਜਿਥੇ ਕਿ ਬਰਾਗੀਆਂ ਦਾ ਡੇਰਾ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਤੇ ਬਾਵਾ ਮੂਲ ਦਾਸ ਨੇ ਗੌਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆ ਬਸਣ ਲਈ ਕਿਹਾ, ਟਿਬਲੀਆਂ ਜਾ ਕਰਵਾ (Biblia or Karewa) ਲਿਖਿਆ ਹੈ। ਸਯੱਦ ਹਾਦੀ ਹਸਨ ਤੇ ਰਜ਼ਬ ਅਲੀ ਨੇ ਟਿੱਬਾ ਉਰਫ਼ ਖਰੇਵਾ (ਰਈਸਾਨਿ-ਪੰਜਾਬ, ਪੰਜਾਬ, ਪੰ: 61)। ਠੀਕ ਟਿੱਬਾ ਯਾ ਖੇੜਾ, ਹੋਣਾ ਚਾਹੀਦਾ ਹੈ। ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਥੇਹਾਂ ਅਜੇ ਤੱਕ ਟਿੱਬੇ ਜਾਂ ਖੇੜੇ ਹੀ ਅਖਵਾਉਂਦੀਆਂ ਹਨ।

। ਇਸ ਡੇਰੇ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਕੁਝ ਕੱਚੇ ਕੋਠੇ ਸਨ । ਇਸ ਨਿੱਕੇ ਜਿਹੇ ਪਿੰਡ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਦੀ ਭੋਂ ਦੇ ਮਾਲਕ ਭੀ ਬੈਰਾਗੀ ਹੀ ਸਨ । ਮੂਲਕ ਵਿੱਚ ਅਬਤਰੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਚੋਰੀਆਂ ਤੇ ਡਾਕੇ ਆਮ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਤੋਂ ਕਈ ਵਾਰੀ ਸਾਧਾਂ ਦੇ ਕੋਠੇ ਤੇ ਡੇਰਾ ਭੀ ਸੁੱਕੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਬਚਦੇ । ਸਾਧੂ ਵਿਚਾਰੇ ਬੜੇ ਤੰਗ ਸਨ ਤੇ ਹੈਰਾਨ ਸਨ ਕਿ ਕੀ ਕਰਨ । ਬੈਰਾਗੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਬਾਵਾ ਮੂਲ ਦਾਸ ਸਨ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਪਿੰਡ ਵਸਾਉਣ ਦੇ ਦਿਨ ਤੋਂ ਹੀ ਗੌਹਰੇ ਦਾ ਬੜਾ ਪ੍ਰੇਮ ਹੋ ਗਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ । ਜਦ ਗੌਹਰ ਸਿੰਘ ਅੰਮ੍ਰਿਤ ਛਕ ਕੇ ਸਿੰਘ ਸਜ ਗਿਆ ਤੇ ਉਹ ਦੇ ਨਾਲ ਹੋਰ ਕਈ ਸੰਬੰਧੀ ਅਤੇ ਸੰਗੀ ਸਾਥੀ ਸਿੰਘ ਸਜ ਗਏ ਤਾਂ ਬਾਵਾ ਮੂਲ ਦਾਸ ਨੂੰ ਖਿਆਲ ਆਇਆ ਕਿ ਜੇ ਕੋਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਇਸ ਅਬਤਰੀ ਦੇ ਵੇਲੇ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰ ਸਕਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਇਹ ਗੁਰੂ ਕੇ ਸਿੰਘ ਹੀ ਹਨ । ਸਿੰਘ ਉਸ ਵੇਲੇ ਦੀਨ ਦੁਖੀਆਂ ਦੇ ਰਾਖੇ ਤੇ ਗਰੀਬਾਂ ਦੇ ਸਹਾਈ ਸਮਝੇ ਜਾਂਦੇ ਸਨ ਜੋ ਲੋਕਾਂ ਦੀ ਮੁਸੀਬਤ ਆਪਣੇ ਗੱਲ ਪਾ ਕੇ ਭੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਕਸ਼ਟ ਨਿਵਾਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋ ਪੈਂਦੇ ਸਨ । ਇਹ ਸੋਚ ਕੇ ਬਾਵਾ ਮੂਲ ਦਾਸ ਨੇ ਗੌਰ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਕਿ ਤੁਸੀਂ ਸਾਡੇ ਪਾਸ ਹੀ ਚਲ ਬਸੋ ਤੇ ਆਪਣੇ ਰਹਿਣ ਲਈ ਸਾਡੇ ਖੇੜੇ ਤੇ ਇਕ ਉੱਚੀ ਅਟਾਰੀ ਬਣਾ ਲਓ, ਤੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਦੀ ਭੋਂ ਦੀ ਮਾਲਕੀ ਭੀ ਤੁਸੀਂ ਹੀ ਸਾਂਭੋ । ਅਸੀਂ ਤਾਂ ਸਾਧੂ ਹਾਂ, ਆਰਾਮ ਨਾਲ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਗੁਜ਼ਾਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦੇ ਹਾਂ, ਦੋ ਮਧੁਕੜੀਆਂ ਕੁੱਖੀਆਂ ਮਿੱਸੀਆਂ ਜੋ ਮਿਲ ਜਾਣ, ਸਾਨੂੰ ਉਹ ਹੀ ਬਹੁਤ ਹਨ ।

ਗੌਹਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਾਵਾ ਮੂਲ ਦਾਸ ਦੀ ਇਹ ਗੱਲ ਪ੍ਰਵਾਣ ਕਰ ਲਈ ਤੇ ਥੇਹ ਨੂੰ ਆ ਆਬਾਦ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਆਖਣ ਮੂਜਬ ਇਥੇ ਇਕ ਉੱਚੀ ਅਟਾਰੀ ਆ ਬਣਾਈ । ਗੌਹਰ ਸਿੰਘ ਦੀ ਅਟਾਰੀ ਉੱਚੇ ਟਿੱਬੇ ਤੇ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਦੂਰੋਂ ਦਿਸਦੀ ਸੀ । ਇਸ ਦੇ ਨਾਮ ਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪਿੰਡ ਦਾ ਨਾਮ ਭੀ ਅਟਾਰੀ ਵੱਜਣ ਲੱਗ ਪਿਆ ।

ਜਦ ਸਿੰਘ ਸਰਦਾਰ ਛੋਟੇ ਛੋਟੇ ਜੱਥੇ ਬਣਾ ਕੇ ਮੱਲਾਂ ਮਾਰਣ ਲਈ ਦੇਸ਼ ਵਿੱਚ ਫਿਰਨ ਲੱਗੇ ਤਾਂ ਗੌਹਰ ਸਿੰਘ ਆਪਣੇ ਸੰਬੰਧੀਆਂ ਸਮੇਤ ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਰੋੜਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਜੱਥੇ ਵਿੱਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ । ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਸਰਦਾਰ ਭੰਮਾ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਤੇ ਸੰਗੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਸਿਰ-ਕੱਢ ਸਰਦਾਰ ਸੀ । ਉਸ ਦੇ ਦੋ ਹੋਰ ਸਾਥੀ ਸਰਦਾਰ ਸਨ, ਇਕ ਉਸ ਦਾ ਭਤੀਜਾ ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਦੂਸਰਾ ਸਰਦਾਰ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਕਾਹਲੋਂ । ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਦੇ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸ ਦੀ ਕਾਂ ਤੇ ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਸਰਦਾਰ ਬਣਿਆ । ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਦੋਨੋਂ ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀ ਦੇ ਮਿਸਲਦਾਰ ਸਨ ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਗੌਹਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਅਟਾਰੀ ਦੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਲਾਨਾ ਆਮਦਨੀ ਸੱਤ ਹਜ਼ਾਰ ਰੁਪਏ ਸੀ ।¹

1. ਸਯੱਦ ਹਾਦੀ ਹਸਨ (ਰਈਸਾਨਿ-ਪੰਜਾਬ ਪੰ: 61, ਅਤੇ ਲੈਪਲ ਗ੍ਰਿਫਿਨ (ਪੰਜਾਬ ਚੀਫ਼ਸ, ਪੰਨਾ ੨੩੮) ਨੇ ਗੌਹਰ ਸਿੰਘ ਦੇ ਅਟਾਰੀ ਦੇ ਇਰਦ ਗਿਰਦ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਦਾ ਸੰਨ 1737 ਈਸਵੀ ਦਿੱਤਾ ਹੈ, ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਖਾਨ ਬਹਾਦਰ ਜ਼ਕਰੀਆ ਖਾਨ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਸੂਬੇਦਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਨਾਦਰ ਸ਼ਾਹ ਅਜੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਉਤੇ ਹੱਲਾ, ਕਰਨ ਨਹੀਂ ਸੀ ਆਇਆ । ਇਸ ਵੇਲੇ ਹਾਲ ਤੱਕ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਮ ਕਬਜ਼ੇ ਕਰਨੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆਰੰਭੇ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਤਾਰੀਖ ਉਤੇ ਜ਼ਰਾ ਸ਼ੱਕ ਪੈਦਾ ਹੈ, ਪਰ ਚੂੰਕਿ ਹੋਰ ਕੋਈ ਗਵਾਹੀ ਇਸ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਵੀ ਨਹੀਂ, ਇਸ ਲਈ ਇਸ ਨੂੰ ਗਲਤ ਭੀ ਨਹੀਂ ਆਖਿਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

ਸਰਦਾਰ ਗੁਰਬਖਸ਼ ਸਿੰਘ ਰੋੜਾਂਵਾਲੇ ਦੇ ਚਲਾਣਾ ਕਰ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਗੌਹਰ ਸਿੰਘ ਸਰਦਾਰ ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਲਹਿਣਾ ਸਿੰਘ ਭੰਗੀਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਰਿਹਾ। ਉਸ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਤੋਂ ਪ੍ਰਸੰਨ ਹੋ ਕੇ ਸਰਦਾਰ ਗੁੱਜਰ ਸਿੰਘ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਅਠਾਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਛੇ ਸੌ ਰੁਪਏ ਮਾਮਲੇ ਦਾ ਇਲਾਕਾ ਜਾਰੀਰ ਵਿੱਚ ਦੇ ਦਿੱਤਾ।¹

~~~

---

1. ਰਈਸਾਨਿ-ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਅਠਾਰਾਂ ਹਜ਼ਾਰ ਦੋ ਸੌ ਰੁਪਏ ਜਾਰੀਰ ਲਿਖੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜੋ, ਜ਼ਿਆਦਾ ਪ੍ਰਮਾਣੀਕ ਹੈ। ਗਿ੍ਫਿਨ, ਪੰਜਾਬ ਚੀਫ਼ਸ, ਜਿਲਦ ਪਹਿਲੀ, 238।

ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸੱਦਾ

ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੇ ਮੈਦਾਨੋਂ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਦੇ ਭੱਜ ਨਿਕਲਣ ਦੀ ਖਬਰ ਲਾਹੌਰ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਨੂੰ ਪੁੱਜੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ੨੫ ਦਸੰਬਰ ੧੮੪੫ ਨੂੰ ਦਸ ਸਵਾਰ ਸਰਦਾਰ ਸਿੰਘ ਵੱਲ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਆਟਰੀ ਭੇਜੇ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਜੰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਲਈ ਸੁਨੇਹਾ ਭੇਜਿਆ। ਜਿਵੇਂ ਉਪਰ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨਾਲਾਇਕ ਅਤੇ ਬੇਈਮਾਨ ਪੂਰਬੀਏ ਅਫਸਰ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠਾਂ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨ ਦੀ ਬਦਨੀਯਤ ਨਾਲ ਲੜੀ ਜਾ ਰਹੀ ਲੜਾਈ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ ਪਰ ਜਦ ਮਹਾਰਾਣੀ ਵੱਲੋਂ ਉਪਰੋਂ ਥਲੀ ਤਾਕੀਦੀ ਸੁਨੇਹੇ ਪੁੱਜਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਇਹ ਖਿਆਲ ਪੈਂਦਾ ਦਿਸਿਆ ਕਿ ਉਹ ਸ਼ਾਇਦ ਕਮ ਦਿਲੀ ਦੇ ਕਾਰਣ ਮੌਤ ਤੋਂ ਡਰ ਕੇ ਪਿੱਛੇ ਹਟਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ ਤਾਂ ਉਸ ਨੇ ਜੰਗ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਕਰ ਲਿਆ ਅਤੇ ਨਾਲ ਹੀ ਸੌਂ ਖਾ ਲਈ ਕਿ ਲੜਾਈ ਹਾਰੀ ਜਾਣ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਉਹ ਜੀਉਂਦਾ ਨਹੀਂ ਮੁੜੇਗਾ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਭਜਾ ਕੇ ਦਰਿਆਉਂ ਪਾਰ ਹੋ ਚੁੱਕੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਸਭਰਾਵਾਂ ਪਿੰਡ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਇਕੱਠੇ ਹੋ ਗਏ ਸਨ। ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ 28 ਦਸੰਬਰ ਨੂੰ ਲਸਕਰ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਜ਼ੋਰ ਦੇ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਕਿ ਮੁੜ ਦਰਿਆਉਂ ਪਾਰ ਹੋ ਕੇ ਝੱਟ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਉੱਤੇ ਧਾਵਾ ਬੋਲਿਆ ਜਾਵੇ। ਸਿਰਫ ਦੋ ਸਰਦਾਰਾਂ ਤੋਂ ਬਿਨਾਂ ਸਾਰੇ ਹੀ ਇਸ ਗੱਲ ਦੇ ਹੱਕ ਵਿਚ ਸਨ ਅਤੇ ਸਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਪੁਲ ਬੰਨਣਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਦੋ ਸਰਦਾਰ ਸਨ ਮਿੱਸਰ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਕਮਾਂਡਰ ਇਨ ਚੀਫ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ। ਪਰ ਦੋਹਾਂ ਦਾ ਨੁਕਤਾ ਨਿਗਾਹ ਵੱਖਰਾ ਵੱਖਰਾ ਜਾਪਦਾ ਹੈ। ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਚੁੱਕਿ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਰਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਬੇ ਬਸੀ ਵੇਲੇ ਹੱਲਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਨੀਯਤ ਉਤੇ ਸ਼ੱਕ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਇਹ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦਾ ਕਿ ਇਹ ਗੱਦਾਰ ਲੋਕ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਨੂੰ ਕਿਸੇ ਕੁਝਾਂ ਫਸਾ ਕੇ ਅਜਾਈਂ ਮਰਵਾ ਦੇਣ।

ਉਧਰ ਤੋਪਾਂ ਤੇ ਬਾਰੂਦ ਦੇ ਘਾਟੇ ਅਤੇ ਮੁਦਕੀ ਅਤੇ ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਹੋਏ ਨੁਕਸਾਨ ਦੇ

1. Griffin, *The Punjab Chiefs* (1890), volume ii, 242-43

2. Mouton, *Rapport* (1846), p. 7; Griffin, *The Punjab Chiefs* (1890), ii 12

ਕਾਰਣ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਵੀ ਹੱਲਾ ਕਰ ਕੇ ਆਪਣੀ ਜਿੱਤ ਨੂੰ ਸਿਰੇ ਨਾ ਚੜ੍ਹਾ ਸਕੇ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਹੀਨਾ ਕੁ ਚੁਪ ਚਾਪ ਨਾਲ ਬੀਤਿਆ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਸਭਰਾਵਾਂ ਦਾ ਪੁਲ ਤਿਆਰ ਹੋ ਗਿਆ ਤਾਂ 15 ਜਨਵਰੀ 1846 ਨੂੰ ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਦਰਿਆਓਂ ਪਾਰ ਹੋ ਪਈਆਂ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਕੋਈ ਖਾਸ ਕਾਮਯਾਬ ਰੁਕਾਵਟ ਨਾ ਪਾਈ ਗਈ, ਅਤੇ ਮਾਮੂਲੀ ਥੋੜ੍ਹੀਆਂ ਜਿਹੀਆਂ ਗੋਲੀਆਂ ਚੱਲਣ ਚਲਾਉਣ ਤੇ ਪਿੱਛੇ ਹਟ ਗਏ। ਸ਼ਾਇਦ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਆਪਣੇ ਹੀ ਆਦਮੀ ਹਨ, ਇਸ ਲਈ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਉਹ ਆਪਣੀ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਨੂੰ ਹਰਾਉਣ ਵਿਚ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਜਾਣਗੇ ਤਾਂ ਅੱਗੇ ਦਰਿਆ ਹੋਣ ਦੇ ਕਾਰਣ ਹਾਰਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਨੂੰ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆਸਾਨੀ ਨਾਲ ਤਬਾਹ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇਗਾ ਜਾਂ ਚੂੰਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਪਾਸ ਭਾਰੀ ਤੋਪਾਂ ਹਾਲ ਤਕ ਨਹੀਂ ਸਨ ਆਈਆਂ ਇਸ ਲਈ ਉਹ ਕੋਈ ਵੱਡੀ ਲੜਾਈ ਸਹੇੜਨਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਚਾਹੁੰਦੇ। ਜੇ ਸਿੱਖ ਫੌਜਾਂ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸਲਾਹ ਮੰਨਦੀਆਂ ਅਤੇ ਮੁੜ ਦਰਿਆਓਂ ਪਾਰ ਨਾ ਹੁੰਦੀਆਂ ਅਤੇ ਉਥੇ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਹੱਲੇ ਦੀ ਉਡੀਕ ਕਰਦੀਆਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਾਸਤੇ ਆਪਣੀ ਪੋਜ਼ੀਸ਼ਨ ਨੂੰ ਬਚਾਈ ਰੱਖਣਾ ਜ਼ਿਆਦਾ ਆਸਾਨ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਜਦ ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜਾਂ ਦਰਿਆ ਪਾਰ ਹੋਣ ਦਾ ਯਤਨ ਕਰਦੀਆਂ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਨੁਕਸਾਨ ਵੀ ਬਹੁਤ ਪਹੁੰਚਾਇਆ ਜਾ ਸਕਦਾ।

੪੩ ਅਲੀਵਾਲ ਦੀ ਝੜਪ

ਮਾਲਵੇ ਦੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਤੇ ਰਾਜਿਆਂ ਵਿਚੋਂ ਲਾਡਵੇ ਦਾ ਸਰਦਾਰ ਰਾਜਾ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਹੀ ਇਕ ਉੱਘਾ ਸਰਦਾਰ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਇਸ ਜੰਗ ਵਿਚ ਸਰਕਾਰ ਲਾਹੌਰ ਦਾ ਪੱਖ ਲਿਆ ਸੀ। ਉਹ ਲਾਹੌਰ ਸਰਕਾਰ ਦਾ ਜਾਗੀਰਦਾਰ ਸੀ ਤੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕ ਬੱਦੋਵਾਲ ਵਿਚ ਉਸ ਦਾ ਕਿਲਾ ਸੀ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਲੁਧਿਆਣਾ ਫੌਰਸ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਆ ਵੀਲਰ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠਾਂ ਬਸੀਆਂ ਦੇ ਮੁਕਾਮ ਤੇ ਮੁਖ ਫੌਜ ਨਾਲ ਮੇਲ ਲਈ ਗਈ ਸੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਰਾਹ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਬੱਦੋਵਾਲ ਦੇ ਕਿਲੇ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਮੁਦਕੀ ਤੇ ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ ਨੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਲੁਧਿਆਣੇ ਵੱਲੋਂ ਅਵੇਸਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਸਰਦਾਰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆ ਕੇ ਮੁੜ ਬੱਦੋਵਾਲ ਉੱਤੇ ਆਪਣਾ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰ ਲਿਆ।

੧੭ ਜਨਵਰੀ ੧੮੪੬ ਨੂੰ ਜਦ ਸਰਦਾਰ ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੇ ਨਜ਼ਦੀਕੋਂ ਸਤਲੁਜ ਪਾਰ ਹੋਇਆ ਤਾਂ ਸਰਦਾਰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਵੀ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਮਿਲ ਗਿਆ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਦੀ ਛਾਉਣੀ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸੇ ਫੂਕ ਦਿੱਤੇ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਇਹ ਖਬਰ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਲਾਰਡ ਹਾਰਡਿੰਗ ਅਤੇ ਕਮਾਂਡਰ ਇਨ ਚੀਫ ਸਰ ਹੀਊ ਗੋਫ ਨੂੰ ਲੱਗੀ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਸਰ ਹੈਰੀ ਸਮਿੱਥ ਨੂੰ, ਜੋ ੧੭ ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਧਰਮਕੋਟ ਅਤੇ ਫਤਿਹਗੜ੍ਹ ਦੇ ਕਿਲਿਆਂ ਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਕਰਨ ਲਈ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ ਸੀ, ਹੁਕਮ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਉਹ ਲੁਧਿਆਣੇ ਜਾ ਕੇ ਕਰਨਲ ਗੌਡਬੀ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੇ। ਸਰ ਹੈਰੀ ਸਮਿੱਥ ਲੁਧਿਆਣੇ ਵੱਲ ਨੂੰ ਵਧਦਾ ਹੋਇਆ ੨੧ ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਬੱਦੋਵਾਲ ਕੋਲ ਪਹੁੰਚਿਆ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅਚਾਨਕ ਧਾਵਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਸਰ ਹੈਰੀ ਸਮਿੱਥ ਦੀ ਫੌਜ ਤਿੱਤਰ ਬਿੱਤਰ ਹੋ ਗਈ ਅਤੇ ਉਸ ਦਾ ਸਾਰਾ ਮਾਲ ਅਸਬਾਬ ਤੇ ਹਸਪਤਾਲੀ ਸਟੋਰ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਹੱਥ ਆਇਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਜੇ ਕਿਧਰੇ ਬ੍ਰਿਗੇਡੀਆ ਕਿਊਰਟਨ ਦਾ ਧਰਮਕੋਟ ਵੱਲੋਂ ਆ ਰਿਹਾ ਰਿਸਾਲਾ ਐਨ ਵੇਲੇ ਸਿਰ ਕੁਝ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾ ਆ ਕਰਦਾ ਤਾਂ ਸ਼ਾਇਦ ਇਸ ਝੜਪ ਵਿਚ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਹੋਰ ਵੀ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੁੰਦਾ।

---

1. M'Gregor, *History of the Sikhs* (1846), ii, 132

ਪਰ ਬੱਦੋਵਾਲ ਦੀ ਹਾਰ ਦਾ ਧੋਣਾ ਸਰ ਹੈਰੀ ਸਮਿੱਥ ਨੇ ਲੁਧਿਆਣੇ ਉਂ ਹਟ ਕੇ ਹਫਤੇ ਪਿੱਛੋਂ ੨੮ ਜਨਵਰੀ ਨੂੰ ਧੋ ਦਿੱਤਾ ਜਦ ਕਿ ਹੋਰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਆ ਜਾਣ ਤੇ ਅਲੀਵਾਲ ਦੀ ਝੜਪ ਵਿਚ ਸਰਦਾਰ ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦਾ ਪਾਸਾ ਢਿੱਲਾ ਪੈ ਗਿਆ ਤੇ ਮਦਦ ਲਈ ਕੋਈ ਤੋਪਾਂ ਨਾ ਪੁੱਜਣ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਾਰ ਹੋ ਗਈ।

ਅਲੀਵਾਲ ਵਿਚ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਬੌਰਨਟਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਿੱਖ ਬਹੁਤ ਦ੍ਰਿੜ੍ਹਤਾ ਨਾਲ ਲੜੇ ਅਤੇ ਸਾਡੇ ਰਿਸਾਲੇ ਨਾਲ ਕਈ ਵਾਰੀ ਹੱਥੋਂ ਹੱਥ ਝੜਪਾਂ ਲਈਆਂ। ਸੋਲ੍ਹਵੇਂ ਲਾਂਸਰ ਰਿਸਾਲੇ ਉੱਤੇ ਸਿੱਖ ਪਿਆਦਿਆਂ ਦੇ ਇਕ ਹੱਲੇ ਵੇਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ (ਸਿੱਖਾਂ) ਨੇ ਆਪਣੀਆਂ ਬੂੰਦਕਾਂ ਪਰੇ ਸੁਟ ਦਿੱਤੀਆਂ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਤਲਵਾਰਾਂ ਤੇ ਢਾਲਾਂ ਲੈ ਕੇ ਨੇਜ਼ਿਆਂ ਦਾ ਆਂ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ।

ਇਕ ਖਿਆਲ ਇਹ ਵੀ ਹੈ ਕਿ ਚੁੰਕਿ ਬੱਦੋਵਾਲ ਦੀ ਲੜਾਈ ਵਿਚ ਸਰ ਹੈਰੀ ਸਮਿੱਥ ਦੀ ਹਾਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਬਦਨਾਮ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਸੀ, ਉਸ ਦੀ ਸਾਰੀ ਉਮਰ ਦੀ ਕਮਾਈ ਰੁੜ੍ਹਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸ ਬਦਨਾਮੀ ਨੂੰ ਛੇਤੀ ਹੀ ਨੇਕਨਾਮੀ ਵਿਚ ਬਦਲ ਸਕਣ ਦੀਆਂ ਕੋਈ ਬਹੁਤ ਉਤਸਾਹ ਦਾਇਕ ਉਮੀਦਾਂ ਵੀ ਨਹੀਂ ਸਨ ਰਹੀਆਂ, ਇਸ ਲਈ ਅਲੀਵਾਲ ਵਿਚ ਹੋਈ ਮਾਮੂਲੀ ਜੇਹੀ ਝੜਪ ਨੂੰ ਮਨਘੜਤ ਬਨਾਵਟਾਂ ਨਾਲ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਵਧਾ ਕੇ ਸਰਕਾਰੀ ਡਿਸਪੈਚਾਂ ਵਿਚ ਇਕ ਬੜੀ ਭਾਰੀ ਤਾਰੀਖੀ ਲੜਾਈ ਦੀ ਸ਼ਕਲ ਵਿਚ ਪੇਸ਼ ਕੀਤਾ ਗਿਆ ਹੈ ਤਾਂ ਕਿ ਸਰ ਹੈਰੀ ਸਮਿੱਥ ਦੀ ਬਦਨਾਮੀ ਧੱਤੀ ਜਾ ਸਕੇ। ਇਸ ਖਿਆਲ ਦੀ ਗਵਾਹੀ ਏ. ਐਲ. ਐਡਮਜ਼ ਦੀ ਪੁਸਤਕ [ਵਾਂਡਰਿਗਜ਼ ਐਂਡ ਏ ਨੈਚੁਰਲਿਸਟ ਇਨ ਇੰਡੀਆ] ਤੋਂ ਮਿਲਦੀ ਹੈ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿ ਉਹ ਅਲੀਵਾਲ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

“ਅਲੀਵਾਲ ਸੰਬੰਧ ਬਹੁਤ ਕੁਝ ਆਖਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ ਪਰ ਸੱਚੇ ਨਿਰਪੱਖ ਗਵਾਹ ਉਸ ਵੇਲੇ ਲਿਖੀਆਂ ਗਈਆਂ ਗੱਲਾਂ ਨਾਲੋਂ ਬਿਲਕੁਲ ਹੀ ਵੱਖਰੀ ਗੱਲ ਦੱਸਦੇ ਹਨ।

“ਮੈਂ ਉਸ ਰਣ ਭੂਮੀ ਵਿਚ ਇਕ ਐਸੇ ਆਦਮੀ ਦੇ ਨਾਲ ਫਿਰਿਆ ਹਾਂ ਜੋ ਉਸ ਲੜਾਈ ਵਿਚ

1. Gough and Innes, The Sikhs and the Sikh Wars, 111-2., Latif, History of the Punjab, 544-45, Autobiography of Sir Harry Smith, 523-35, Edwards, Reminiscence of a Bengal Civilian (1866), p. 98, Cust, O. S. L. Essays, V. 7-157.

2. ਪਰ ਰਾਜਾ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਸਰਦਾਰ ਰਣਜੋਧ ਸਿੰਘ ਦੀ ਨੀਯਤ ਉਤੇ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕਦਾ। ਗਿ੍ਫਿਨ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :-

Ranjodh Singh was, if any thing, superior to the other leaders of the Sikh Army, if leaders they can be called but he was no triator. He had no confidential agents in the British camp as Raja Lal Singh had, nor did he, like the Raja, pray for and labour for the triumph of the English, Punjab Chiefs (1890), i, 272-73.

3 History of the Punjab (1846), ii. 349.

ਮੌਜੂਦ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਯਕੀਨ ਦਿਲਾਇਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੀ ਗੱਲ ਦੀ ਹੋਰ ਕਈ ਦੂਸਰਿਆਂ ਨੇ ਸ਼ਾਹਦੀ ਭਰੀ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਵੇਲੇ (ਇਸ ਲੜਾਈ ਬਾਬਤ) ਸਰਕਾਰੀ ਬਿਆਨ ਲਿਖਿਆ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਤਾਂ ਇਕ ਬੜੀ ਕਾਮਸਾਬ ਮਨੰਕਲਪਣਾ ਕੰਮ ਕਰ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਸ ਦੇ ਲਫਜ਼ ਸਨ ਕਿ [ਅਲੀਵਾਲ ਇਕ ਲਿਖਤ ਵਿਚ ਹੀ ਆਈ ਲੜਾਈ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਉਸ ਵੇਲੇ ਤਕ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਵੀ ਪਤਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਕੋਈ ਲੜਾਈ ਲੜੇ ਹਾਂ ਜਦ ਤਕ ਕਿ ਇਸ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਇਕ ਪੱਤਰ ਵਿਚ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ਤ ਨਹੀਂ ਸਨ ਹੋ ਗਏ ਜਿਸ ਨੇ ਸਾਡੇ ਵਿਚੋਂ ਹਰ ਇਕ ਨਾਲ ਇਨਸਾਫ ਤੋਂ ਵੀ ਵਧ ਚੰਗਾ ਸਲੂਕ ਕੀਤਾ।]

“ਪਰ ਉਹ ਇਸ ਨੂੰ ਬਿਨਾ ਡਕਾਰ ਪੀ ਗਏ ਅਤੇ ਸਾਡੀਆਂ ਬਹੁਤ ਸਾਰੀਆਂ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਲੜਾਈਆਂ ਅਤੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨੀ ਗ਼ਲਤੀਆਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਲੜਾਈ ਦੇ ਅਖ਼ਰੀ ਨਤੀਜੇ ਨੇ ਇਸ ਬਾਬਤ ਨੁਕਤਾ ਚੀਨੀ ਬੰਦ ਕਰਾ ਦਿੱਤੀ।

“ਇਕ ਆਇਰਸ਼ ਕਹੇਗਾ ਕਿ ਫੌਜ ਦਾ ਸਾਮਾਨ ਵੈਰੀ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਜਾਣ ਕਰੇ ਕੇ [ਸਾਨੂੰ ਬੱਦੇਵਾਲ ਵਿਚ ਘਾਟਾ ਪਿਆ] ਅਤੇ ਕੋਈ ਵੀ ਮੁਬਾਲਗਾ ਇਸ ਨੂੰ ਜਿੱਤ ਵਿਚ ਨਹੀਂ ਬਦਲ ਸਕੇਗਾ। ਪਰ ਥੋੜੇ ਚਿਰ ਪਿੱਛੇ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਹਟ ਰਹੇ ਸਿੱਖਾਂ ਦੇ ਇਕ ਦਸਤੇ ਤੇ ਕੁਝ ਗੋਲੀਆਂ ਦੇ ਚੱਲਣ ਅਤੇ ਇਕ ਜਾਂ ਦੋ ਦਸਤਿਆਂ ਦੇ ਹੱਲੇ ਨੂੰ ਵਧਾ ਚੜ੍ਹਾ ਕੇ ਇਕ ਬੜੀ ਵੱਡੀ ਲੜਾਈ ਦੱਸਿਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਅਲੀਵਾਲ ਦੇ ਮੈਦਾਨ ਨੂੰ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦੇ ਇਕ ਮੈਰੇਥਨ ਦਾ ਰਣਖੇਤਰ ਕਰਕੇ ਲਿਖ ਗਿਆ।”

1Adams, A.L- Wanderings of a Naturalist in India, the Western Himalayas and Kashmere; Edmonston and DoUglas, Edinburgh, 1867, p. 60-1 :-

Much has been said of Aliwal, but can did witnesses give a far different account from that written at the time.

I wandered over the field with one who had been present at the enagement he assured me, and his testimony has been corroborated by many others, that a fruitful imagination was at work when the official account was drawn up. His words were:--

"Aliwal was the battle of the despatch, for none of us knew we had fought a battle until the particulars appeared in a document which did more than justice of everyone concerned."

But they gulped it down, and like many of our Indian battles and Indian blunders, the final issue of the struggle disarmed criticism.

An Irishman would say, "We gained a disadvantage at Budiwal." by the baggage of the Army falling into the hands of the enemy; that no exaggeration could well turn it into a victory but shortly afterwards, a few shots and the charge of a squadron or two in persuit of a host of retreating Sikhs were magnified into a grand combat and thus the plain of Aliwal has been recorded as the scene of one of India's Marathons.

also see Cunningham, History of the Sikhs (1849), p. 613

ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ

੧੦ ਫਰਵਰੀ ੧੮੪੬

ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ ਵਿਚ ਹਾਰ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਨੇ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜੰਮੂ ਤੋਂ ਲਾਹੌਰ ਬੁਲਾਇਆ। ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਨੂੰ ਸ਼ਾਇਦ ਇਹ ਖਿਆਲ ਹੋਵੇ ਕਿ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਜੰਗ ਵਿਚ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਕਰੇਗਾ। ਜੇ ਉਹ ਚਾਹੁੰਦਾ ਤਾਂ ਲੜਾਈ ਨੂੰ ਲਮਕਾ ਸਕਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਉਹ ਆਪਣਾ ਉਲੂ ਸਿੱਧਾ ਕਰਨਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਜਾਹਰਾ ਤੌਰ ਤੇ ਕੋਈ ਗੱਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਨਾ ਕੀਤੀ ਬਲਕਿ ਹਾਰ ਖਾ ਚੁੱਕੇ ਹੋਏ ਸਿੱਖਾਂ ਨੂੰ ਹੀ ਉਸ ਨੇ ਕੋਸਨਾ ਸ਼ੁਰੂ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਗੱਲ ਬਾਤ ਆਰੰਭ ਕਰ ਦਿੱਤੀ।

ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਵੀ ਇਸ ਗੱਲੋਂ ਖੁਸ਼ ਸੀ ਕਿ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਈਨ ਲੈਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੈ ਕਿਉਂਕਿ ਉਹ ਸੱਚੇ ਦਿਲੋਂ ਮਹਿਸੂਸ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਸਰ ਕੀਤੇ ਬਿਨਾ ਇਸ ਲੜਾਈ ਨੂੰ ਕਾਮਯਾਬੀ ਨਾਲ ਖਤਮ ਨਹੀਂ ਕੀਤਾ ਜਾ ਸਕੇਗਾ ਅਤੇ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਦੀ ਮੌਜੂਦਗੀ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਸਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪੈਰ ਪੈਰ ਉੱਤੇ ਖਤਰਾ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਸਰ ਕਰਨ ਲਈ ਪੈਰ ਪੈਰ ਉੱਤੇ ਲੜਾਈ ਲੰਬੀ ਹੋ ਜਾਣ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਗਰਮੀ ਦੇ ਮੌਸਮ ਵਿਚ ਗੋਰਿਆਂ ਵਾਸਤ ਬੜੀ ਸ਼ਾਮਤ ਹੋਵੇਗੀ ਅਤੇ ਕਿਸੇ ਆਮ ਬੀਮਾਰੀ ਦੇ ਪੈ ਜਾਣ ਨਾਲ ਅਫਸਰਾਂ ਅਤੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਜ਼ਿਆਦਾ ਨੁਕਸਾਨ ਹੋਵੇਗਾ। ਇਹ ਵੀ ਮਹਿਸੂਸ ਕੀਤਾ ਜਾ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਸਾਰੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਵਿਚ ਲੋਕਾਂ ਦੇ ਮਨ ਡੋਲੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਲੜਾਈ ਲੰਬੀ ਪੈ ਜਾਣ ਦੀ ਹਾਲਤ ਵਿਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਫੌਜ ਦੇ ਅਜਿੱਤ ਹੋਣ ਸੰਬੰਧੀ ਯਕੀਨ ਹੋਰ ਵੀ ਹਿੱਲ ਜਾਏਗਾ ਅਤੇ ਮੁਲਕ ਵਿਚ ਸ਼ੋਰ ਸ਼ਰਾਬਾ ਪੈ ਜਾਏਗਾ। ਦਰਿਆ ਸਿੰਧ ਤਕ ਆਪਣੀ ਫਤਿਹ ਦੇ ਝੰਡੇ ਝੁਲਾਉਣ ਅਤੇ ਪੰਜਾਬ ਨੂੰ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਹੇਠਾਂ ਲੈ ਆਉਣ ਦਾ ਖਿਆਲ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਦੇ ਮਨ ਨੂੰ ਹੁਲਾਰਾ ਦਿੰਦਾ ਸੀ। ਪਰ ਸਭ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਗੱਲ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਤਲਵਾਰ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਜਾਂ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੇ ਬਿਨਾ ਸਰਤ ਈਨ ਮੰਨਣ ਤੇ ਸਤਲੁਜ਼ੋਂ ਸਮਝ ਕੇ ਹਿੰਦੁਸਤਾਨ ਦਾ ਹਰ ਛੋਟਾ ਮੋਟਾ ਸਰਦਾਰ ਮੌਕਾ ਮਿਲਣ

ਤੇ ਆਪਣੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋ ਕੇ ਹੱਥ ਪੈਰ ਮਾਰਨ ਦੇ ਯਤਨ ਕਰਨ ਲਗ ਪਏਗਾ। ਪਰ ਜੇ ਕਿਧਰੇ ਮੁਲਕ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਰਦਾਰ ਸਿਰ ਲੱਥ ਹੈ ਕੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਯੋਗ ਅਤੇ ਆਪਾ ਵਾਰੂ ਆਗੂ ਦੇ ਹੁਕਮ ਹੇਠਾਂ ਆਦਿ ਕੱਠੇ ਹੋਏ ਤਾਂ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੀ ਤਿਆਰ ਬਰ ਤਿਆਰ ਬਹਾਦੁਰ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜ ਨੂੰ ਇਕ ਅੱਧੀ ਹੋਰ ਹਾਰ ਨਾਲ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮੁਕਾਇਆ ਨਹੀਂ ਜਾ ਸਕੇਗਾ।

ਇਨ੍ਹਾਂ ਗੱਲਾਂ ਨੂੰ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਰੱਖ ਕੇ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਨੇ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਕਹਿ ਭੇਜਿਆ ਕਿ ਖ਼ਾਲਸਾ ਫੌਜ ਨੂੰ ਤੋੜ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਸਰਕਾਰ ਵਿਚ ਸਿੱਖ ਬਾਦਸ਼ਹਤ ਨੂੰ ਪ੍ਰਵਾਣ ਕਰ ਲੈਣ ਲਈ ਤਿਆਰ ਹੋਵੇਗੀ। ਪਰ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਨੇ ਜਵਾਬ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਫੌਜ ਨੂੰ ਤੋੜ ਦੇਣ ਦਾ ਇਕਰਾਰ ਕਰਨਾ ਉਸ ਦੇ ਅਖ਼ਤਿਆਰ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਹੈ। ਕਨਿੰਘਮ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਪਣੇ ਮਤਲਬ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਕਰਨ ਲਈ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਸਿੱਖ ਹੋਏ ਹੋਣ ਪਰ ਉਹ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਹੋਰ ਡਰਾ ਤੇ ਯਰਕਾ ਕੇ ਆਪਣੀ ਸੇਵਾ ਦੇ ਬਦਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਆਪਣੀਆਂ ਨਿਜ ਦੀਆਂ ਗੱਲਾਂ ਮਨਵਾਉਣਾ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਜਿਸ ਵਿਚ ਕਿ ਅੰਤ ਉਹ ਪੂਰੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕਾਮਯਾਬ ਹੋ ਗਿਆ। ਓਧਰ ਚੁੱਕਿ ਸਿੱਖਾਂ ਦੀ ਰਾਜਧਾਨੀ ਵਿਚ ਜਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਪਾਸੋਂ ਈਨ ਮਨਵਾਉਣਾ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਹਕੂਮਤ ਦੇ ਰੋਹਬ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖਣ ਲਈ ਜ਼ਰੂਰੀ ਹੋ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਇਸ ਲਈ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਵਿਚ ਕੋਈ ਇਹੋ ਜਿਹਾ ਸਲਹਾ ਸਮਝੌਤਾ ਹੋ ਗਿਆ ਕਿ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਉੱਤੇ ਹੱਲਾ ਕਰਨ ਅਤੇ ਹਾਰ ਹੋ ਜਾਣ ਤੇ ਸਰਕਾਰ ਲਾਹੌਰ (ਜਿਸ ਦੇ ਮੁਖੀਏ ਇਸ ਵੇ ਲੇ ਰਾਜਾ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਡੋਗਰਾ, ਮਿੱਸਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਵਜ਼ੀਰ ਤੇ ਮਿੱਸਰ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਕਮਾਂਡਰ ਈਨ ਚੀਫ ਸਨ) ਉਸ ਨੂੰ ਖੁਲ੍ਹੇ ਤੌਰ ਤੇ ਤਿਆਗ ਦੇਵੇ, ਅਤੇ ਸਤਲੁਜ ਦਰਿਆ ਦਾ ਰਾਹ ਅਤੇ ਲਾਹੌਰ ਤੱਕ ਸੜਕ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾ ਵਾਸਤੇ ਖ਼ਾਲੀ ਛੱਡ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ। ਇਸ ਮੂਰਖਤਾ ਭਰੀ ਪਾਲਿਸੀ ਅਤੇ ਬੇਸ਼ਰਮਾਂ ਵਾਲੀ ਗੱਦਾਰੀ ਦੇ ਹਾਲਾਤ ਵਿਚ ਸਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਜੰਗ ਹੋਈ। ਇਹ ਸਾਰੀ ਗੱਲ ਬਾਤ ਫਰਵਰੀ ੧੮੪੬ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹਫਤੇ ਦੀ ਹੈ ਜਦ ਕਿ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਸਰ ਹੈਨਰੀ ਹਾਰਡਿੰਗ ਦਾ ਕੈਂਪ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਸੀ।

ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਦਾ ਕੈਂਪ ਅਜੇ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ੭ ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਵੱਡੀਆਂ ਤੋਪ, ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਹਫਤਿਆਂ ਤੋਂ ਉਡੀਕ ਲੱਗੀ ਹੋਈ ਸੀ, ਪੁੱਜਣੀਆਂ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਈਆਂ ਤੇ ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ਤਕ ਸਾਰਾ ਤੋਪਖਾਨਾ ਪੁੱਜ ਗਿਆ। ਇਸੇ ਦਿਨ ੭ ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਮਿੱਸਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਵਜ਼ੀਰ ਨੇ ਆਪਣੇ ਆਦਮੀ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਪਾਸ ਭੇਜੇ ਅਤੇ ਆਪਣੀਆਂ ਲਾਹੌਰ ਦਰਬਾਰ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਪਰ੍ਹੇਬੰਦੀ ਤੇ ਹੋਣ ਵਾਲੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਉਸ ਨੂੰ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ। ਜਿਸ

1. ਕਨਿੰਘਮ, ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਸਿੱਖਸ (1849); 219-21: ਮਰੇ, ਬ੍ਰਿਟਿਸ਼ ਇੰਡੀਆ 713-

ਫੌਜ ਦੇ ਅਫਸਰ ਹੀ ਦਸ਼ਮਨ ਨਾਲ ਰਲੇ ਹੋਣ ਤੇ ਆਪਣੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਨਕਸ਼ਾ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਵੈਰੀ ਨੂੰ ਦੇ ਦੇਣ, ਉਸ ਦੇ ਹਾਰਨ ਵਿਚ ਕਿਸੇ ਨੂੰ ਕੀ ਸ਼ੱਕ ਹੋਣਾ ਹੋਇਆ ?

ਇਕ ਪਾਸੇ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਬੇਈਮਾਨੀ ਦੀ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੱਦ ਹੋਈ ਸੀ, ਦੂਸਰੇ ਕਿ ਇਕ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ ਅਫਸਰ ਨੂੰ ਛੱਟੀਆਂ ਸਭਰਾਵਾਂ ਦੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਕੁਝ ਸਿੱਖ ਸਵਾਰ ਨਜ਼ਰ ਪਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਿਚੋਂ ਇਕ ਨੂੰ ਉਸ ਨੇ ਬੁਲਾਇਆ। ਇਹ ਸਿੱਖ ਘੋੜ ਚੜ੍ਹਾ ਬੜੀ ਖਸੀ ਨਾਲ ਉਸ ਕੋਲ ਚਲਾ ਗਿਆ ਅਤੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਕੈਂਪ ਨੂੰ ਤਰ ਪਿਆ ਜਿਥੇ ਕਿ ਇਸ ਦੀ ਮੁਲਾਕਾਤ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ੀ ਕਮਾਂਡਰ ਇਨ ਚੀਫ ਲਾਰਡ ਹੀਊ ਗੌਡ ਨਾਲ ਕਰਾਈ ਗਈ। ਗੱਲ ਬਾਤ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਸਿੰਘ ਜੀ ਨੇ ਕਿਹਾ ਕਿ ਇਸ ਵਿਚ ਕੋਈ ਸ਼ੱਕ ਨਹੀਂ ਕਿ ਖ਼ਾਲਸਿਆਂ ਨੂੰ ਕੇਦਰਾ ਵਾਰ ਹਾਰ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਹੈ, ਪਰ ਉਹ ਲੜਨ ਲਈ ਫਿਰ ਤਿਆਰ ਬਰ ਤਿਆਰ ਡਟੇ ਹੋਏ ਹਨ ਅਤੇ ਇਹ ਗੱਲ ਦਿਲ ਵਿਚੋਂ ਉੱਕੀ ਹੀ ਕੱਢ ਦਿੱਤੀ ਜਾਏ ਕਿ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਸਰਕਾਰ ਨਾਲ ਲੂਣ ਹਰਾਮੀ ਕਰਨਗੇ ਜਾਂ ਛੱਡ ਕੇ ਭੱਜ ਨਿਕਲਣਗੇ।

੯ ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਗਵਰਨਰ ਜਨਰਲ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰੋਂ ਕਮਾਂਡਰ ਇਨ ਚੀਫ ਦੇ ਕੈਂਪ ਵਿਚ ਆ ਗਿਆ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਦਿਨ ੧੦ ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਸਿੰਘਾਂ ਉੱਤੇ ਹੱਲਾ ਕਰਨ ਦਾ ਫੈਸਲਾ ਹੋਇਆ। ਮਾਲੂਮ ਹੁੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਵੱਲੋਂ ਹੋਣ ਵਾਲੇ ਹੱਲੇ ਦੇ ਵਕਤ ਦਾ ਪਤਾ ਸੀ। ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਚੁੱਕਿ ਇਸ ਗੱਲ ਦਾ ਅੰਦਰੋਂ ਅੰਦਰ ਫੈਸਲਾ ਹੋ ਚੁੱਕਾ ਹੋਇਆ ਸੀ ਕਿ ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਨੂੰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਅਫਸਰ ਛੱਡ ਜਾਣਗੇ, ਇਸ ਲਈ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਕਿਸੇ ਪਾਸਿਓਂ ਵੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਦਾ ਡਟਵਾਂ ਟਾਕਰਾ ਨਾ ਹੋਵੇ। ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਉਸ ਦੀ ਜੁੱਡੀ ਦਾ ਯਾਰ ਸੀ ਅਤੇ ਉਹ ਖੁਦ ਵੀ ਅੰਗ੍ਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਰਲਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਉੱਤੇ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਪੂਰਾ ਭਰੋਸਾ ਸੀ। ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਜੇ ਕਰ ਡਰ ਸੀ ਤਾਂ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਦਾ, ਜਿਸ ਨੇ ਕਿ ਸੌਂ ਖਾ ਲਈ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਉਹ ਇਸ ਜੰਗ ਵਿਚ ਜਾਨ ਤਕ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦੇਵੇਗਾ ਅਤੇ ਜੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਹਾਰ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਮੈਦਾਨ ਵਿਚੋਂ ਜੀਉਂਦਾ ਨਹੀਂ ਮੁੜੇਗਾ। ਗਿਫ਼ਤ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਤੋਂ ਪਹਿਲੀ ਰਾਤ (੯ ਫਰਵਰੀ ੧੮੪੬) ਨੂੰ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਵੀ ਆਪਣੀ ਗੱਦਰਾਨਾ ਸਾਜ਼ਸ਼ ਵਿਚ ਸ਼ਾਮਲ ਕਰਨ ਦਾ ਨਿਸ਼ਚਲ ਯਤਨ ਕੀਤਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਆਖਿਆ ਕਿ ਉਹ

---

1. ਥੋਰਨਟਨ, ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ, ੩੧੫ ਪਸ ਵਾਈਕਾਊਟ ਹਾਰਡਿੰਗ (ਰੂਲਰਜ਼ ਔਫ਼ ਇੰਡੀਆ) 113, ਐਡਵਰਡਜ਼, ਬੈਂਗਾਲ ਸਿਵਿਲੀਅਨ, 99; ਕਨਿੰਘਮ (1918), 192

2. ਮੈਗ੍ਰੈਗਰ, ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਸਿਖਸ, ਜਿਲਦ ਦੂਸਰੀ, ਪੰਨਾ ੧੪੬

"He said that Khalsa had no doubt been beaten several times; but they were determined to fight against; and it must not be supposed they would prove unfaithful to their employers and desert their cause."

ਹੋਰ ਵੇਖੋ ਸਿੱਖ, ਰੇਨਿੰਗ ਫੈਮਿਲੀ, 180-81

ਵੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਪਹਿਲੇ ਹੱਲੇ ਵੇਲੇ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਟਿਕਲ ਚਲਣ, ਪਰ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਇਕ ਵੱਖਰੀ ਮਿੱਟੀ ਦਾ ਬਣਿਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਉਹ ਇਨ੍ਹਾਂ ਟਕਾ ਪੰਥੀ ਭਾੜੇ ਦੇ ਟਟੂ ਨਮਕ ਹਰਾਮੀਆਂ ਵਿੱਚੋਂ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਉਹ ਉਸ ਆਪਾ ਵਾਰੂ ਸਰਦਾਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ ਦਾ ਅਣਖੀਲਾ ਪੁੱਤਰ ਸੀ ਜਿਸ ਨੇ ਕਿ ਮਹਾਰਾਜਾ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸ਼ਰੀਰਕ ਕਸ਼ਟ ਨੂੰ ਨਿਵਾਰਣ ਲਈ ਹਸੂ ਹਸੂ ਕਰਦੇ ਆਪਣੀ ਜਾਨ ਵਾਰ ਦਿੱਤੀ ਸੀ। ਉਸ ਨੂੰ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਹਾਰ ਵਿਚ ਆਪਣੇ ਵਤਨ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਖੁੱਸਦੀ ਨਜ਼ਰ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਉਹ ਇਸ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਜੀਉਣਾ ਆਪਣੀ ਅਣਖ ਨੂੰ ਵੱਟਾ ਲੱਗਣਾ ਸਮਝ ਕੇ ਇਸ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਤੁਰ ਜਾਣ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਹੋਈ ਬੈਠਾ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਦੀ ਇਸ ਨਿੰਦਨੀਯ ਕਾਲੀ ਕਰਤੂਤ ਉੱਤੇ ਘਿਰਣਾ ਪ੍ਰਗਟ ਕਰਦੇ ਹੋਏ ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਸ਼ਾਮਲ ਹੋਣੇ ਇਨਕਾਰ ਕਰ ਦਿੱਤਾ। ਇਸ ਪਰ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਆਖਿਆ " ਜੇ ਤੂੰ ਐਡਾ ਹੀ ਬਹਾਦਰ ਹੈਂ ਤਾਂ ਇਕ ਵਾਰੀ ਖਾ ਤਾਂ ਸੁਰੰਧ ਕਿਉਂਕਿ ਮੈਂ ਸਮਝਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਅੰਤ ਮੇਰੇ ਨਾਲ ਹੀ ਆ ਜਾਣਾ ਹੈ। ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਉਸ ਵੇਲੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿੱਚ ਹਾਜ਼ਰ ਹੋਏ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਨੂੰ ਹਾਜ਼ਰ ਨਾਜ਼ਰ ਕਰਕੇ ਕੇ ਬਚਨ ਕੀਤਾ ਕਿ ਜੇ ਸਿੰਘਾ ਨੂੰ ਹਾਰ ਹੋ ਗਈ ਤਾਂ ਮੈਂ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚੋਂ ਜਿਉਂਦਾ ਨਹੀਂ ਨਿਕਲਾਂ ਗਾਂ।

੧੦ ਫਰਵਰੀ ਨੂੰ ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਹੱਲਾ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਿੰਘ ਵੀ ਅੱਗਿਓ ਤਿਆਰ ਹੋ ਪਏ। ਸਵੇਰੇ ਹੀ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਚਿੱਟਾ ਬਾਣਾ ਸਜਾ ਲਿਆ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਖਾਸ ਸਵਾਰੀ ਦੀ ਚੀਨੀ ਘੋੜੇ ਤੇ ਸਵਾਰ ਹੋ ਨਿਕਲ ਪਏ। ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਚੜ੍ਹਤਲ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਹੋਇਆ ਮਟਕ ਲਿਖਦਾ ਹੈ।

ਪਹਿਰ ਰਾਤ ਸਮੇਂ ਇਸ਼ਨਾਨ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਵਿੱਚ ਨਦੀ ਦੇ ਵੜਿਆ।
ਜੁਪਜੀ ਪੜਿਆ।
ਪੁਨ ਦਾਨ ਬਹੁਤ ਕੀਰੇ ਮਰਦੁ ਨੇ, ਧਿਆਨ ਗੁਰਾਂ ਕਾ ਧਰਿਆ
ਭੋਜਲੁ ਤੁਰਿਆ।
ਨਿਮਸਕਾਰ ਸਸਤਰੇ ਪਹਿਰੇ, ਤੋੜਾ ਬੰਦੂਕੀ ਜੜਿਆ
ਜਰਾ ਨਾ ਡਰਿਆ।
ਕਹਿਤ ਮਟਕ ਅਬ ਜੁਧ ਧਰਮ ਕਾ ਸਿਆਮ ਸਿੰਘ ਰਣ ਚੜ੍ਹਿਆ
ਖੰਡਾ ਫੜਿਆ॥੨੮॥
ਦੇਹੀ ਧਿਰੀ ਤੰਬੂਰ ਖੜਕਦੇ, ਜੁੱਧ ਦੀ ਭਈ ਤਿਆਰੀ
ਲਸਕਰ ਭਾਰੀ।
ਵੱਜਨ ਤਮੁਰਜਾ ਔਰ ਮੁਰਲੀਆਂ, ਸੁਥਰੀ ਰਣਿ ਕੇ ਸਾਰੀ
ਅਧਿਕ ਪਿਆਰੀ।

---

1. ਪੰਜਾਬ ਚੀਫ਼ਸ (1890), ਜਿਲਦ ੧, ਪੰਨਾ 243; ਚੋਪੜਾ, ਦੀ ਪੰਜਾਬ ਐਂਜ਼ ਏ ਸੇਵਰਨ ਸਟੇਟ, 164

ਚੜ੍ਹੇ ਰਸਾਲੇ ਔਰ ਪੜਤਲਾਂ ਗੋਰਾ ਬੇ ਸੁਮਾਰੀ
 ਗਰਦ ਗੁਬਾਰੀ ।
 ਕਹਿਤ ਮਟਕ ਅਬ ਪੰਥ ਕੇ ਉਪਰ, ਝੁਕ ਰਹੀ ਨੰਦਰ ਸਾਰੀ
 ਲਸਕਰ ਭਾਰੀ ।
 ਦੋਹੀਂ ਬੰਦੂਕਾਂ ਤੰਬੂਰ ਖੜਕਦੇ, ਲੜਦੇ ਨਦੀ ਕਿਨਾਰੇ
 ਮੁਲਖਾਂ ਵਾਰੇ ।
 ਚਲਨ ਬੰਦੂਕਾਂ ਔਰ ਰਹਿਕਲੇ, ਤੇਗੇ ਚਮਕਣਿ ਭਾਰੇ
 ਬਣੇ ਦੁਧਾਰੇ ।
 ਗੱਜਣਿ ਸੂਰਮੇ ਸਨਮੁੱਖ ਹੋ ਕੇ, ਰਹਿਣ ਦੇ ਵਿੱਚ ਪੁਕਾਰੇ
 ਲੈਣਿ ਹੁਲਾਰੇ
 ਕਹਿਤ ਮਟਕ ਗੋਲਾ ਪਿਆ ਵਰਸੇ, ਵਗਦੇ ਰੁਦ੍ ਪ੍ਰਨਾਰੇ
 ਲੈਣਿ ਹੁਲਾਰੇ ॥੩੦॥

ਕੁਡਲੀਆਂ ਛੰਦ

ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਕੀਆ ਤੀਰਥ ਇਸ਼ਨਾਨ
 ਗਊਆਂ ਹਾਥੀ ਮਣਸ ਕੇ ਸਨਮੁਖ ਚਲਾ ਜੁਆਨ ।
 ਸਨਮੁਖ ਚਲਾ ਜੁਆਨ ਜੁੱਧ ਦੀ ਭਈ ਤਿਆਰੀ ।
 ਅੰਗਰੇਜ਼ ਸਾਥ ਸੂਰਮਾ ਆਪ ਦੀਦਾਰੀ ।
 ਮਟਕਾ ਗੋਰੇ ਮਰਦ ਨੇ ਮਾਰੇ ਬੀਚ ਮੈਦਾਨ ।
 ਫੜਿ ਖੰਡਾ ਹੱਥ ਗਰਜਿਆ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਬਲਵਾਨ ॥੩੧॥

ਲੜਾਈ ਤੇ ਜਾਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੂੰ ਵਿਆਖਿਆਨ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਸਮਝਾਇਆ ਕਿ ਅੱਜ ਤੁਹਾਡੀ ਕੌਮੀ ਅਣਖ ਦੀ ਪਰਖ ਦਾ ਸਮਾਂ ਆ ਗਿਆ ਹੈ, ਜੇ ਤੁਸੀਂ ਖਾਲਸੇ ਦੇ ਸੱਚੇ ਸਪੁੱਤਰ ਹੋ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਸਿੰਘ ਨਾਮ ਤੇ ਦਾੜੀਆਂ ਨੂੰ ਲਾਜ ਨਾ ਲੱਗਣ ਦਿਓ, ਪੁਰਜਾ ਪੁਰਜਾ ਹੋ ਕੇ ਕੱਟ ਮਰਨਾ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਆਪਣੀਆਂ ਜਿੰਦਾਂ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰ ਦੇਣਾ ਪਰ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਵੈਰੀ ਨੂੰ ਪਿੱਠ ਨਾ ਦਿਖਾਉਣਾ।¹

ਸਿੱਖ ਫੌਜ ਜੀ ਕਮਾਨ ਦੀ ਤਰਤੀਬ ਇਸ ਤਰਾਂ ਸੀ ਮਿਸਰ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਇਸ ਜੰਗ ਦਾ ਕਮਾਂਡਰ-ਇੰਨ-ਚੀਫ ਸੀ, ਜਿਸ ਨੇ ਖਾਸ ਕਰਕੇ ਆਪਣੇ ਬਚਾ ਲਈ ਇਕ ਬੁਰਜ ਬਣਾਇਆ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਤਾਂ ਕੀ ਖਤਰੇ ਵੇਲੇ ਉਸ ਵਿੱਚ ਲੁਕ ਸਕੇ। ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਸਰਦਾਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਕਾਲਿਆਵਾਲਾ ਸੀ ਜੋ ਖੁੱਲੇ ਘੁੜ ਚੜਿਆ ਦੀ ਕਮਾਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ ਅਤੇ ਜਰਨੈਲ ਮੇਵਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਏ ਦਾ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਸੀ ਵਿਚਕਾਰ ਸਰਦਾਰ ਕਾਨ੍ਹ ਸਿੰਘ ਮਾਨ ਅਤੇ

੧। ਹਾਦੀ ਹਸਨ ਤੇ ਰੱਜਬ ਅਲੀ, ਰਈਸਾਨਿ ਪੰਜਾਬ, ੬੬; ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਦੂਜੀ ਵਾਰ, ੮੩੭

ਜਰਨੈਲ ਅਵਿਤਾਬੀਲੇ ਦੇ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਅਤੇ ਜਰਨੈਲ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਏ ਅਤੇ ਜਰਨੈਲ ਗੁਲਾਬ ਸਿੰਘ ਪਹੂਵਿੰਡਿਆ ਸੀ। ਇਥੇ ਹੀ ਮਿਸਰ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਦਾ ਬ੍ਰਿਗੇਡ ਅਤੇ ਬੁਰਜ ਸੀ ਰਾਜਾ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਸਹਾਇਕ ਫੌਜ ਦੀ ਕਮਾਨ ਤੇ ਇਕ ਪਾਸੇ ਵੱਖਰਾ ਖੜਾ ਸੀ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ਾ ਆਪਣਾ ਵੱਡਾ ਤੋਪਖਾਨਾ ਡਾਹਿਆ ਅਤੇ ਤੋਪ ਉਤੇ ਤੋਪ ਚੱਲਣ ਲੱਗੀ। ਰਾਜਾ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਤਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਹੋਈ ਸੀ ਕਿ ਸਿੰਘਾਂ ਦਾ ਸੱਜਾ ਪਾਸਾ, ਜਿੱਥੇ ਸਰਦਾਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਕਾਲਿਆਂਵਾਲੇ ਦੇ ਖਲ੍ਹੇ ਘੋੜ ਸਨ ਕਮਜ਼ੋਰ ਹੈ ਇਸ ਲਈ ਜਰਨੈਲ ਡਿਕ ਦਾ ਡਵੀਜ਼ਨ ਸੁਖਾਲਾ ਅੱਗੇ ਵੱਧਦਾ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਕਰਨਲ ਮੋਤੇ ਨੇ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਸਲਾਹ ਦਿੱਤੀ ਕਿ ਹੁਣ ਰਸਾਲਿਆਂ ਨੂੰ ਅੱਗੇ ਕਰਨ ਦਾ ਵੇਲਾ ਹੈ, ਕਿਉਂਕਿ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਹਟਦੇ ਜਾ ਚੁਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਡਵੀਜ਼ਨ ਨੂੰ ਰਿਸਾਲ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਨਾਲ ਭਾਂਜ ਦਿੱਤੀ ਜਾ ਸਕਦੀ ਹੈ। ਪਰ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਇਹ ਕਰਨਾ ਹੀ ਨਹੀਂ ਚਾਹੁੰਦਾ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਉਸ ਨੇ ਇਹ ਗੱਲ ਪ੍ਰਵਾਨ ਨਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਮੂੜੋਂ ਆਪਣੇ ਰਿਸਾਲਿਆਂ ਪਾਸ ਨੂੰ ਮੁੜ ਗਿਆ। ਪਰ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਡਿਕ ਦੇ ਵਧੇ ਚਲੇ ਆਉਣ ਦਾ ਪਤਾ ਲੱਗਾ ਤਾਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਕਰਨਲ ਮੂੜੋਂ ਅਤੇ ਹੋਰ ਅਫਸਰਾਂ ਦੀ ਕਮਾਨ ਹੇਠਾਂ ਹੱਲਾ ਕਰਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਧੱਕ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਖੁਦ ਜਨਰਲ ਡਿਕ ਨੂੰ ਇਕ ਮਾਰੂ ਜ਼ਖਮ ਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਦੀ ਮੱਦਦ ਲਈ ਜਨਰਲ ਗਿਲਬਰਟ ਭੇਜਿਆ ਗਿਆ, ਪਰ ਉਹ ਵੀ ਕੁਝ ਨਾ ਬਣਾ ਸਕਿਆ ਅਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਪਿੱਛੇ ਹਟਾ ਦਿਤਾ ਅਤੇ ਇਹੋ ਹਾਲ ਸਰ ਹੈਰੀ ਸਮਿਥ ਦੇ ਡਵੀਜ਼ਨ ਦਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਸਖਤ ਨੁਕਸਾਨ ਉਠਾ ਕੇ ਇਸ ਨੂੰ ਵੀ ਪਿੱਛੇ ਮੁੜਨਾ ਪਿਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਲੜਾਈ ਦੇ ਆਰੰਭ ਵਿੱਚ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਹਰ ਥਾਂ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਡੱਟ ਕੇ ਸੂਰਵੀਰਾਂ ਵਾਂਗ ਲੜਨ ਲਈ ਹੱਲਾ-ਸ਼ੇਰਾ ਅਤੇ ਹੌਸਲਾ ਦੇ ਰਿਹਾ ਸੀ।

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੋਪਾਂ ਦੇ ਹੱਲੇ ਦਾ ਸਿੰਘਾਂ ਖੂਬ ਡਟ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਕੀਤਾ ਅਤੇ ਇਲਾਹੀ ਬਖਸ਼ ਤੇ ਮਾਧੇ ਖਾਂ ਨੇ ਅੱਗਿਓ ਉਹ ਅੱਗ ਵਰਾਈ ਕਿ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਤੋਪਾਂ ਇਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤੋਪਾਂ ਚੁੱਪ ਨਾ ਕਰਾ ਸਕਿਆਂ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ ਕਿ ਇਸ ਤਰਾਂ ਵਰ ਰਹੀ ਅੱਗ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਕਾਮਯਾਬੀ ਹੋ ਸਕਣੀ ਅਸੰਭਵ ਹੈ।

ਇਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਲੜਾਈ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਲਿਖਦਾ ਹੈ:

ਆਈਆਂ ਪੜਤਾਲਾਂ ਬੀੜ ਕੇ ਤੋਪਖਾਨੇ।

-
1. ਗ੍ਰਿਫਿਨ, ਪੰਜਾਬ ਚੀਫ਼ਸ (1890), ਜਿਲਦ ੧, ਪੰਨਾ ੧੨
  2. ਕਨਿੰਘਮ, ਹਿਸਟਰੀ ਆਫ਼ ਦੀ ਸਿੱਖਸ (1849), ੩੨੨, ੩੨੪
  3. ਐਡਵਰਡਜ਼, ਬੰਗਾਲ ਸਿਵਿਲੀਅਨ, 99-100; ਮਰੇ, ਬਰਿਟਿਸ਼ ਇੰਡੀਆ, 718; ਮੂੜੋਂ, ਰਪੋਰਟ (੧੮੪੬), ੮ ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਦੂਜੀ ਵਾਰ), ੮੩੭; ਗ੍ਰਿਫਿਨ, ਪੰਜਾਬ ਚੀਫ਼ਸ (1890), 243
  4. ਥੋਰਨਟਨ, ਹਿਸਟਰੀ ਔਫ਼ ਦੀ ਪੰਜਾਬ (੧੮੪੬), ੩੫੨-ਬਰਟਨ, ਫਸਟ ਐਂਡ ਸੈਕੰਡ ਸਿੱਖ ਵਾਰਜ, 39-40

ਅੱਗੋਂ ਸਿੰਘ ਨੇ ਪਾਸੜੇ ਮੋੜ ਸੁਟੇ ।
 ਮੇਵਾ ਸਿੰਘ ਤੇ ਮਾਖੇ ਖਾਂ ਹੋਏ ਸਿੱਧੇ ।
 ਹੱਲੇ ਤਿੰਨ ਫਰੰਗੀ ਦੇ ਤੋੜ ਸੁੱਟੇ ।
 ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਸਰਦਾਰ ਅਟਾਰੀਵਾਲੇ
 ਬੰਨ ਸਸਤਰੀ ਜੋੜ ਵਿਛੋੜ ਸੁਟੇ ।
 ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਗੋਰਿਆਂ ਦੇ
 ਵਾਂਗ ਨਿਬੁਆਂ ਲਹੂ ਨਿਚੋੜ ਸੁੱਟੇ ॥੯੦॥

ਜੰਗ ਹਿੰਦ ਪੰਜਾਬ ਦਾ ਹੋਣ ਲੱਗਾ!
 ਦੋਵੇਂ ਬਾਦਸ਼ਾਹੀ ਫੌਜਾਂ ਭਾਰੀਆਂ ਨੇ
 ਅੱਜ ਹੋਵੇ ਸਰਕਾਰ ਤਾਂ ਮੁੱਲ ਪਾਵੇ
 ਜਿਹੜੀਆਂ ਖਾਲਸੇ ਨੇ ਤੇਗਾਂ ਮਾਰਿਆਂ ਨੇ ।
 ਸਣੇ ਆਦਮੀ ਗੋਲਿਆਂ ਨਾਲ ਉਡਣ
 ਹਾਥੀ ਢਹਿੰਦੇ ਸਣੇ ਅੰਬਾਰੀਆਂ ਨੀ ।
 ਸ਼ਾਹ ਮੁੰਹਮਦਾ ਇਕ ਸਰਕਾਰ ਬਾਝੋਂ
 ਫੌਜਾਂ ਜਿਤ ਕੇ ਅੰਤ ਨੂੰ ਹਾਰੀਆਂ ਨੇ ॥੯੨॥

ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਘੋੜ ਚੜਿਆ ਵੱਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾ ਨੇ ਇਹ ਮੁੜ ਕੇ ਇਕ ਹੱਲਾ ਫੇਰ ਕੀਤਾ ਜਿਸ ਨਾਲ ਮੂੜੇ ਦੇ ਰਿਸਾਲੇ ਦੇ ਕੁਝ ਕੁ ਪੈਰ ਨਿਕਲ ਪਏ ਅਤੇ ਕੁਝ ਕੂ ਸਰਦਾਰ ਅਤਰ ਸਿੰਘ ਕਾਲਿਆਂਵਾਲੇ ਦੇ ਘੋੜ-ਚੜ੍ਹੇ ਹਿੱਲ ਗਏ । ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਦੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੇ ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ ਤੇ ਜਨਰਲ ਮੇਵਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਕਮਾਨ ਕਰ ਰਹੇ ਸਨ, ਕਮਾਨ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਵਖਾਈ ਤੇ ਕਈ ਵਾਰ ਸਿੰਘ ਤਲਵਾਰਾਂ ਹੱਥੀ ਲੈ ਕੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜਾਂ ਦੇ ਵਿਚਲੇ ਹਿੱਸੇ ਉਤੇ ਸਿਰ-ਤੋੜ ਟੁਟ ਪਏ ਅਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਵਿੱਚ ਗੜਬੜ ਮਚਾ ਦਿੱਤੀ । ਵਿਚਾਲੇ ਵੀ ਜਰਨੈਲ ਦੀਆਂ ਕੋਰਟ ਦੀਆਂ ਪੁਰਾਣੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਅਤੇ ਜਰਨੈਲ ਮਹਿਤਾਬ ਸਿੰਘ ਦੀਆਂ ਫੌਜਾਂ ਨੇ ਬੜੀ ਬਹਾਦਰੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਦੀ ਰੱਖਿਆ ਕੀਤੀ । ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਿੰਘ ਨੇ ਬਹਾਦਰੀ ਦੇ ਉਹ ਜੋਹਰ ਵਿਖਾਏ ਕੇ ਵੈਰੀ ਵੀ ਅੱਸ ਅੱਸ ਕਰ ਉਠਿਆ । ਪਰ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਲੜਾਈ ਸਾਰੀ ਪਾਸੀਂ ਗਹਿ-ਗੱਚ ਹੋ ਰਹੀ ਸੀ, ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਨਾਲ ਪਹਿਲੇ ਕੀਤੇ ਹੋਏ ਸਮਝੋਤੇ ਅਨੁਸਾਰ ਵਿੱਚੋਂ ਭੱਜ ਨਿਕਲੇ ਅਤੇ ਆਪ ਦਰਿਓਂ ਪਾਰ ਹੋ ਕੇ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਬੇੜੀ ਖੁਲਾ ਕੇ ਜਾ ਡੁਬਵਾ ਕੇ ਸੱਤਲੁਜ ਦਾ ਪੁਲ ਤੜਵਾ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਕਿ ਜਿੱਥੇ ਤੱਕ ਹੋ ਸਕੇ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਤਬਾਹ ਤੇ ਬਰਬਾਦ ਹੋ ਜਾਵੇ ।¹ ਭੱਜਣ ਵੇਲੇ ਤੇਜ

1. ਮੂੜੇ, ਰਪੋਰਟ, ੮-੯; ਐਡਵਰਡਜ਼, ਬੰਗਾਲ ਸਿਵਿਲੀਅਨ, ੧੦੦; ਕਨਿੰਘਮ, ੩੨੭; ਮੈਗਰੈਗਰ, ਜਿਲਦ ਦੂਸਰੀ ੧੭੬, ਮਰੇ, ਬਰਿਟਿਸ਼ ਇੰਡੀਆ ੭੧੮, ਪੰਥ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ (ਦੂਜੀ ਵਾਰੀ), ੮੩੬

ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਡਵੀਜ਼ਨ ਦੇ ਬਾਕੀ ਸਾਰੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਨੂੰ ਵੀ ਹੁਕਮ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਉਹ ਫੌਜਾਂ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਭੱਜ ਨਿਕਲਣ, ਪਰ ਮੂੜੇ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਕੇਵਲ ਇਕ ਨੇ ਹੀ ਉਸ ਦਾ ਹੁਕਮ ਮੰਨਿਆ ਅਤੇ ਹੋਰ ਸਭ ਆਪਣੀ ਆਪਣੀ ਥਾਂਠੋਂ ਅਖੀਰ ਦੱਮ ਤੱਕ ਡੱਟੇ ਰਹੇ। ਉਸ ਦੇ ਨਾਲ ਰਲਣ ਵਾਲਾ ਇਹ ਉਸ ਦਾ ਜੁੰਡੀ ਦਾ ਯਾਰ ਮਿਸਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਹੀ ਸੀ।

ਕਾਰਮਾਈਕਲ ਸਮਿੱਥ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਫੌਜ ਨੂੰ ਛੱਡ ਕੇ ਦੌੜ ਜਾਣ ਦੀ ਤਿਆਰੀ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕੁਝ ਘੋੜ-ਚੜੇ ਸਰਪਟ ਲਾ ਕੇ ਉਸ ਦੇ ਬੁਰਜ ਪਾਸ ਪੁੱਜੇ ਤੇ ਉਸ ਨੂੰ ਕਿਹਾ ਕਿ ਉਹ ਜਲਦੀ ਹੀ ਉਸ ਥਾਂ ਪੁੱਜੇ ਜਿਥੇ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀ ਹਿੱਲਣੇ ਸ਼ੁਰੂ ਹੋ ਗਏ ਹਨ ਤਾਂ ਕਿ ਉਹ ਉਸ ਨੂੰ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਆ ਪੁੱਜਾ ਜਾਣ ਕੇ ਖੜੇ ਜਾਣ ਪਰ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਇਹ ਕਹਿ ਕੇ ਮੋੜ ਦਿੱਤਾ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਨੂੰ ਨੂੰ ਕਹੋ ਕਿ ਉਹ ਡਟੇ ਰਹਿਣ ਅਤੇ ਮੈਂ ਪੁਲ ਦੀ ਪਕਿਆਈ ਦਾ ਪ੍ਰਬੰਧ ਕਰਕੇ ਛੇਤੀ ਹੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਹਾਇਤਾ ਲਈ ਆਂਦਾ ਹਾਂ। ਪਰ ਪੁਲ ਉਥੇ ਪੁੱਜਦੇ ਸਾਰ ਹੀ ਉਹ ਦਰਿਓਂ ਪਾਰ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਇਹ ਵੀ ਆਖਿਆ ਜਾਂਦਾ ਹੈ ਕਿ ਉਸ ਨੇ ਦਰਿਆਉਂ ਪਾਰ ਹੋ ਕੇ ਅੱਠ ਦੱਸ ਤੋਪਾਂ ਆਪਣੀ ਵੱਲ ਦੇ ਕੰਢੇ ਉਤੇ ਬੀੜ ਦਿੱਤੀਆਂ ਜਿਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਮਕਸਦ ਹਾਰੇ ਹੋਏ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਦਰਿਆਉਂ ਪਾਰ ਹੋਣ ਦੀ ਕੋਸ਼ਿਸ਼ ਵਿੱਚ ਰੋਕ ਪਾਉਣਾ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਕਰਨਾ ਪ੍ਰਤੀਤ ਹੁੰਦਾ ਸੀ। ੧ ਮਟਕ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ :

ਲਾਲੂ ਦੀ ਲਾਲੀ ਗਈ, ਤੇਜੂ ਦਾ ਗਿਆ ਤੇਜ।
ਰਣ ਵਿੱਚ ਪਿੱਠ ਦਿਖਾਇ ਕੇ ਮੋਢਾ ਆਏ ਫੇਰ।
ਮੋਢਾ ਆਏ ਫੇਰ ਮੂਜ਼ੀ ਮੁਰਦਾਰ ਸਦਾਵਨ।
ਦੁਸ਼ਾਲੇ ਹੰਢਾਏ ਗਾਦੀਆਂ ਮੁਫਤ ਗਵਾਵਨ।
ਕਹਿਤ ਮਟਕ ਵਿੱਚ ਜਗਤ ਦੇ ਹੋਤੀ ਚਰਚ ਵਿਚਾਰ।
ਲਾਲੂ ਤੇਜੂ ਨੱਠ ਕੇ ਆਏ ਪੀਠ ਦਿਖਾਰ ॥੩੪॥

ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਤੇ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦੇ ਭਜ ਨਿਕਲਣ ਨਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਲਾਈਨ ਦਾ ਵਿਚਾਲਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਖਾਲੀ ਹੋ ਗਿਆ। ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦਾ ਬਹੁਤ ਸਾਰਾ ਧਿਆਨ ਇਧਰ ਹੋ ਗਿਆ। ਅਤੇ ਪੁਲ ਤੋੜ ਦਿੱਤੇ ਜਾਣ ਦੀ ਖਬਰ ਨਾਲ ਸਾਰੀ ਪਾਸੀ ਘਬਰਾਹਟ ਵੱਧ ਗਈ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਹੀ ਤਾਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਤਾੜ ਵਿੱਚ ਸਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਇਕ ਦੱਮ ਸਿੰਘੇ ਦੇ ਸੱਜੇ ਪਾਸੇ ਖਲੇ ਘੋੜ-ਚੜਿਆਂ ਵੱਲ ਇਕ ਬੜੇ ਜੋਰ ਦਾ ਹੱਲਾ ਬੋਲ ਦਿੱਤਾ। ਇਕ ਤਾਂ ਇਹ ਪਾਸਾ ਅੱਗੇ ਹੀ ਜਰਾ ਹੋਲਾ ਸੀ ਦੂਸਰੇ ਪੁਲ ਦੇ ਟੁਟ ਜਾਣ ਨੇ ਸੱਟ ਮਾਰੀ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੈਰ ਥਿੜਕ ਗਏ।

ਹੁਣ ਲੜਾਈ ਦਾ ਸਾਰਾ ਜੋਰ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਜਰਨੈਲ ਮੇਵਾ ਸਿੰਘ ਵੱਲ ਪੈ ਗਿਆ। ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਤਾਕਤ ਇਧਰ ਟੁਟ ਪਈ। ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਦੀ ਗਦਾਰੀ ਅਤੇ ਦਰਿਆ ਦਾ ਪੁਲ ਤੁੜਵਾਣ ਦੀ ਖਬਰ

---

1. ਰੇਨਿੰਗ ਫ਼ੈਮਿਲੀ ਐਂਡ ਲਾਹੌਰ, 183-84

ਮਿਲੀ ਤਾਂ ਉਹ ਗੁੱਸੇ ਨਾਲ ਬਿੱਫਰੇ ਤੇ ਝੰਜਲਾਏ ਹੋਏ ਸ਼ੇਰ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਮਾਰੋ-ਮਾਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਅੱਗੇ ਵੱਧਿਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਉਸ ਨੇ ਚਿੱਟਾ ਬਾਣਾ ਪਹਿਨੀਆਂ ਹੋਇਆ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੇ ਖਾਸ ਅਸਵਾਰੀ ਦੀ ਚੀਨੀ ਘੋੜੀ ਉਤੇ ਸਵਾਰ ਸੀ। ਹੁਣ ਵੇਖ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਖਾਲਸੇ ਦੀ ਜਿਤ ਹੋ ਸਕਣ ਦੀ ਕੋਈ ਆਸ ਨਹੀਂ ਰਹੀ। ਵਿਚਾਲਾ ਗਦਾਰਾਂ ਨੇ ਖਾਲੀ ਕਰ ਦਿੱਤਾ ਹੈ ਅਤੇ ਸੱਜਾ ਪਾਸਾ ਉੱਜ ਕੰਮਜ਼ੋਰ ਹੋਣ ਕਰਕੇ ਥਿੜਕ ਗਿਆ ਹੈ ਅਤੇ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਵੈਰੀ ਦਾ ਜੋਰ ਪੈਣ ਕਰਕੇ ਜਿਆਦਾ ਠਹਿਰ ਨਹੀਂ ਸਕੇਗਾ। ਪਰ ਇਸ ਢਹਿੰਦੀ ਜਾ ਰਹੀ ਹਾਲਤ ਵਿੱਚ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਦਿਲ ਨਾ ਛੱਡਿਆ, ਬਲਕਿ ਹਰ ਥਾਂ ਪਹੁੰਚ ਕੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਵਾਂਗੂ ਲੜਨ ਅਤੇ ਸੱਚੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ ਕੁਬਰਾਨ ਹੋ ਜਾਣ ਲਈ ਹੱਲਾ ਸ਼ੇਰੀ ਦਿੰਦਾ ਰਿਹਾ। ਜਿੱਥੇ ਮੋਰਚਾ ਟੁਟਦਾ ਜਾ ਫੌਜ ਥਿੜਕਦੀ ਦਿਸਦੀ ਉਥੇ ਆਪ ਪਹੁੰਚਦਾ ਤੇ ਕਹਿੰਦਾ ਕਿ ਖਾਲਸਾ ਜੀ ਕੀ ਅਸੀਂ ਇਹ ਦਾੜੀਆਂ ਲੈ ਕੇ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਹਾਰ ਕੇ ਜਾਵਾਂਗੇ? ਹੁਣ ਵੇਲਾ ਸਨਮੁੱਖ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋਣ ਦਾ ਹੈ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਘੋੜੀ ਗੋਲੀ ਨਾ ਮਾਰੀ ਗਈ। ਸਾਈਸ ਵਹਾਬੀ ਆਪ ਦੇ ਨਾਲ ਸੀ। ਉਸ ਨੇ ਝੱਟ ਦੂਸਰੀ ਘੋੜੀ ਹਾਜ਼ਰ ਕਰ ਦਿੱਤੀ। ਦੂਸਰੀ ਘੋੜੀ ਲੈ ਕੇ ਵਹਾਬੀ ਨੂੰ ਪਿੱਛੇ ਭੇਜ ਦਿੱਤਾ ਅਤੇ ਜਾਣ ਲੱਗੇ ਨੂੰ ਕਿਹਾ, “ਤੂੰ ਜਾ, ਤੇ ਅਟਾਰੀ ਨੂੰ ਕਹਿ ਦੇਵੀ ਕਿ ਅਸੀਂ ਹੁਣ ਨਹੀਂ ਆਉਣਾ।” ਅੰਤ ਵੇਲੇ ਲੜਾਈ ਹਾਰੀ ਜਾਂਦੀ ਦਿੱਸੀ ਤਾਂ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿੱਚ ਕੀਤੇ ਪ੍ਰਣ ਨੂੰ ਕੇਸੀ ਸਵਾਸੀ ਨਿਭਾ ਵਿਖਾਉਣ ਲਈ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅੱਗੇ ਵੱਧਿਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀ ਪੰਜਾਹ ਨੰਬਰ ਗੋਰਾ ਪਲਟਨ ਅੱਗੇ ਵੱਧੀ ਆ ਰਹੀ ਸੀ। ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨੇ ਆਪਣੇ ਚੋਣਵੇਂ ਜਵਾਨਾਂ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਦੇ ਨਾਂਮ ਉਤੇ ਕੁਰਬਾਨ ਹੋਣ ਲਈ ਲਲਕਾਰਾ ਮਾਰਿਆ। ਪੰਜਾਹ ਕੁ ਸੂਰਮੇ ਛਾਲਾ ਮਾਰਦੇ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਮਗਰ ਨਿਕਲ ਪਏ। ਹੁਣ ਸ਼ਾਮ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਆਪਣੀ ਚਮਕਦੀ ਸ਼ਮਸ਼ੀਰ ਲੈ ਕੇ ਗੋਰਾ ਪਲਟਨ ਉਤੇ ਟੁੱਟ ਪਿਆ ਅਤੇ ਕਈਆਂ ਦੇ ਲਾਹੂ ਲਾ ਦਿੱਤੇ।

ਮਟਕ ਲਿਖਦਾ ਹੈ :

ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਸਰਦਾਰ ਨੇ ਤੇਗ ਫੜੀ
 ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕੇ ਸੀਸ ਪਰ ਜਾਏ ਜੜੀ ਹੈ।
 ਮੁੰਡ ਕਾਟ ਕੇ ਜਾਟ ਝਾਟ ਕੀਓ
 ਦਮਕੀ ਦਲਿ ਮੈ ਰਣਿ ਹੋਈ ਕਰੀ ਹੈ।
 ਚਮਕੀ ਚੜਿ ਉਪਰ ਗੋਰਨ ਕੇ
 ਤਨ ਕਾਟਿ ਕੈ ਬਸਤ੍ਰੁ ਰੁਦ੍ਰੁ ਭਰੀ ਹੈ।
 ਮਟਿ ਰਾਇ ਜੁਆਨ ਮਦਾਨ ਲੜਾ।

ਪਰ ਅੱਗੇ ਗੋਰਿਆਂ ਦੀ ਗੋਲੀ ਮੀਂਹ ਵਾਂਗ ਵਰ੍ਹ ਰਹੀ ਸੀ। ਸੱਤ ਗੋਲੀਆਂ ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਛਾਤੀ ਤੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਛਾਨਣੀ ਕਰ ਗਈਆਂ ਅਤੇ ਉਹ ਸੱਚੇ ਦੇਸ਼ ਭਗਤਾਂ ਤੇ ਸੂਰਬੀਰਾਂ ਦੀ ਤਰ੍ਹਾਂ

ਆਪਣੇ ਵਤਨ ਦੀ ਅਜ਼ਾਦੀ ਲਈ ਲੜਦਾ ਹੋਇਆ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ। ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਸਾਥੀ ਵੀ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਨਾਲ ਢੈ ਢੇਰੀ ਹੋ ਗਏ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਮੇਵਾ ਸਿੰਘ ਮਜੀਠੀਆ ਵੀ ਆਖ਼ੀਰ ਦਮ ਤਕ ਆਪਣੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਦੀ ਰਾਖੀ ਕਰਦਾ ਤੇ ਸਿੰਘਾਂ ਨੂੰ ਹੱਲਾ-ਸ਼ੇਰੀ ਦਿੰਦਾ ਹੋਇਆ ਹੁਕਮ ਸਤਿ ਹੋ ਗਿਆ।

ਮੂਤੋਂ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਖੱਬੇ ਪਾਸੇ ਉੱਤੇ ਜਿੱਥੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਕਮਾਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ, ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨੇ ਨਾ-ਯਕੀਨ-ਆਉਣ ਵਾਲੇ ਹੱਲੇ ਕੀਤੇ ਪਰ ਇਨ੍ਹਾਂ ਅਖ਼ੀਰ ਦਮ ਤੱਕ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਰੋਕੀ ਰੱਖਿਆ ਅਤੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ ਕੇਵਲ ਉਸ ਵੇਲੇ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਬਾਤਰੀਆਂ ਤੱਕ ਪੁੱਜ ਸਕੇ ਜਦ ਕਿ ਬਹਾਦੁਰ ਜਰਨੈਲ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਤੇ ਉਸ ਦੇ ਸਾਰੇ ਸਾਥੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਚੁਕੇ ਸਨ। ਸਰਦਾਰ ਮੇਵਾ ਸਿੰਘ ਨੇ ਵੀ ਬੜੀ ਮਜ਼ਬੂਤੀ ਨਾਲ ਆਪਣੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਨੂੰ ਬਚਾਈ ਰੱਖਿਆ, ਪਰ ਜਦ ਉਸ ਦੀ ਛਾਪੀ ਵਿੱਚ ਦੋ ਗੋਲੀਆਂ ਆ ਵੱਜੀਆਂ ਅਤੇ ਉਹ ਪਿੱਛੇ ਹਟਿਆ ਤਾਂ ਥੋੜੀ ਦੇਰ ਪਿੱਛੋਂ ਹੀ ਲਗਭਗ ਸਾਰਾ ਮੋਰਚਾ ਵੈਰੀ ਦੇ ਹੱਥ ਆ ਗਿਆ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਦੀ ਗੱਲ ਹੈ ਕਿ ਹੁਕਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਚੌਹਾਂ ਤੋਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਪਲਟਣਾਂ ਨਾਲ ਘਿਰਿਆ ਹੋਇਆ ਡਵੀਜ਼ਨ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਭਿਆਨਕ ਸੰਗੀਨਾਂ ਨੂੰ ਚੀਰਦਾ ਹੋਇਆ ਆਪਣੀ ਤਰਤੀਬ ਨੂੰ ਕਾਇਮ ਰੱਖ ਕੇ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕਿਨਾਰੇ ਤੱਕ ਪਹੁੰਚ ਗਿਆ। ਮੂਤੋਂ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਨਮਸਕਾਰ ਹੈ ਉਸ ਨੌਜਵਾਨ ਸੂਰਬੀਰ ਜਰਨੈਲ ਨੂੰ ਜੋ ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਕਮਾਨ ਕਰ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਅੰਤ ਵੈਰੀ ਦੀਆਂ ਤਿੰਨ ਗੋਲੀਆਂ ਨਾਲ ਇਹ ਵੀ ਸ਼ਹੀਦ ਹੋ ਗਿਆ।¹

ਸਿੰਘਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦਰੀ ਦਾ ਜ਼ਿਕਰ ਕਰਦਾ ਹੋਇਆ ਕਨਿੰਘਮ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਭਾਵੇਂ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੇ ਘੋੜ-ਚੜ੍ਹੇ ਰਿਸਾਲੇ ਅਤੇ ਪੈਦਲ ਪਲਟਣਾਂ ਸਿੰਘਾਂ ਉਤੇ ਹਰ ਪਾਸਿਉਂ ਚੜ੍ਹੀਆਂ ਆ ਰਹੀਆਂ ਅਤੇ ਹੱਲੇ ਕਰ ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਪਰ ਕਿਸੇ ਸਿੱਖ ਨੇ ਈਣ ਮੰਨਣੀ ਪ੍ਰਵਾਨ ਦਾ ਕੀਤੀ ਅਤੇ ਗੁਰੂ ਗੋਬਿੰਦ ਸਿੰਘ ਦੇ ਕਿਸੇ ਇਕ ਵੀ ਨਾਮ-ਵੇਲਾ ਨੇ ਪਨਾਹ ਨਾ ਮੰਗੀ। ਹਰ ਥਾਂ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਵਿਜਾਈਆਂ ਦਾ ਸਨਮੁਖ ਟਾਕਰਾ ਕੀਤਾ ਅਰਥਾਤ ਕਿਤੇ ਪਿੱਠ ਨਾ ਵਿਖਾਈ ਅਤੇ ਬੜੇ ਦੁੱਖੀ ਹਿਰਦੇ ਨਾਲ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪਿੱਛੇ ਹੱਟੇ ਅਤੇ ਕਈ ਇਕੱਲੇ ਇਕੱਲੇ ਹੀ ਅਨੇਕਾਂ ਨਾਲ ਜੂਝ ਕੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਖੜੀ ਦਿਸ ਰਹੀ ਮੌਤ ਦਾ ਸੁਆਗਤ ਕਰਨ ਲਈ ਕੁੱਦ ਪਏ। ਵਿਜਾਈ ਇਨ੍ਹਾਂ ਹਾਰਿਆਂ ਹੋਇਆਂ ਦੀ ਇਕ ਨਾ-ਜਿਤ-ਜਾ ਸਕਣ ਵਾਲੀ ਦਲੇਰੀ ਨੂੰ ਦੇਖ ਦੇ ਅਜੀਬ ਤਰ੍ਹਾਂ ਹੈਰਾਨ ਹੋ ਰਹੇ ਸਨ ਅਤੇ ਜਦ ਉਹ ਬੇ-ਬੱਸ ਤੇ ਮਰ ਰਹੇ ਸੀ (ਵੈਰੀ ਅੱਗੇ ਰਹਿਮ ਲਈ ਲਿਲੜੀਆਂ ਕੱਢਣ ਦੀ ਥਾਂ) ਨਫਰਤ ਦੀਆਂ ਤੀਉੜੀਆਂ ਵੱਟਦੇ ਸਨ ਤਾਂ ਵਿਜਾਈ (ਹੈਰਾਨੀ ਦੇ ਕਾਰਨ) ਉਨ੍ਹਾਂ ਤੇ ਵਾਰ ਕਰਨੋਂ ਰੁਕ ਜਾਂਦੇ ਸਨ।²

---

1. ਮੂਤੋਂ, ਰਪੋਰਟ, ਪੰ 9

2. Although, assailed on either side by squadrons of horse and battalions of foot, no Sikh offered to submit, and no disciple of Govind asked for quarter. They everywhere showed a front to the victors, and stalked slowly and sullenly away, while many rushed singly forth to meet assured death by contending with a multitude. The victors looked with stolid wonderment upon the indomitable courage of the vanquished and forebore to strike when the helpless and dying frowned unavailingly hatred-Cunningham, History of the Sikhs. (1849), p. 328

ਵਾਈਕਾਊਟ ਹਾਰਡਿੰਗ ਦੀ ਲਿਖਤ ਅਨੁਸਾਰ ਸ਼ਾਇਦ ਕਦੀ ਵੀ ਕਿਧਰੇ ਅੰਤ ਤੱਕ ਇਤਨਾ ਡਟ ਕੇ ਮੁਕਾਬਲਾ ਨਾ ਹੋਇਆ ਅਤੇ ਨਾ ਹੀ ਅੱਗੇ ਕਦੀ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਦੇ ਸਿਪਾਹੀਆਂ ਨੇ ਆਪਸ ਵਿੱਚ ਇਤਨਾ ਗੂੜ੍ਹਾ ਜਮਾਓ ਦੱਸਿਆ ਹੈ। ਪਿੱਛੇ ਮੁੜਨ ਉਤੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਹੋਏ ਹੋਏ ਵੀ ਇਹ ਇਸ ਪ੍ਰਸੰਸਨੀਯ ਤਰੀਕੇ ਨਾਲ ਹਟੇ ਕਿ ਗੌਰੇ ਸਿਪਾਹੀ ਵੀ ਵਾਹ ਵਾਹ ਕਰ ਉਠੇ।

ਹੀਊ ਮਰੇ ਕਹਿੰਦਾ ਹੈ ਕਿ ਇਸ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਕਦੀ ਵੀ ਕਿਸੇ ਨੇ ਇਸ ਤਰ੍ਹਾਂ ਦੀ ਡਟਵੀਂ ਬਹਾਦੁਰੀ ਅਤੇ ਯੋਗਤਾ ਨਾਲ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜ ਦਾ ਟਾਕਰਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਕੀਤਾ ਜਿਵੇਂ ਕਿ ਇਸ (ਸਭਰਾਵਾਂ ਦੇ) ਖੂਨੀ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨਾਲ ਹੋਇਆ। ਅਫਗਾਨਿਸਤਾਨ ਦੇ ਦੱਰਿਆ ਵਿੱਚ ਜਿਸ ਮਾਰੂ ਲੜਾਈ ਦੇ ਕਾਰਨ ਕੁਝ ਚਿਰ ਲਈ ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਝੰਡਿਆਂ ਦੇ ਹੇਠੀ ਹੋ ਗਈ ਸੀ, ਉਸ ਦੇ ਭੈ ਦਾ ਕਾਰਨ ਹਠੀਲੀ ਪਰ ਬੇ-ਤਰਤੀਬ ਫੌਜਾਂ ਦੀ ਬਹਾਦੁਰੀ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਮੁਲਕ ਦੀ ਕੁਦਰਤੀ ਬਨਾਵਟ ਸੀ। ਪਰ ਇਥੇ ਉਨ੍ਹਾਂ (ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਫੌਜਾਂ) ਦਾ ਮੁਕਾਬਲਾ ਖੁੱਲ੍ਹੇ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਇਕ ਐਸੇ ਵੈਰੀ (ਸਿੰਘਾਂ) ਨੇ ਕੀਤਾ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਦੀ ਗਰਜ ਸੁਣ ਕੇ ਭੈ-ਭੀਤ ਨਹੀਂ ਸੀ ਹੁੰਦਾ ਅਤੇ ਜੋ ਹਮਲੇ ਲਈ ਚੜ੍ਹਾਈਆਂ ਹੋਈਆਂ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀਆਂ ਸੰਗੀਨਾਂ ਦੀਆਂ ਚਮਕਦੀਆਂ ਨੋਕਾਂ ਦੇ ਸਾਹਮਣੇ ਅਡੋਲ ਖੜੋਤਾ ਰਹਿੰਦਾ ਸੀ ਅਤੇ ਜਦ ਸੰਗੀਨਾ ਦੇ ਜ਼ੋਰ ਨਾਲ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਦੇ ਕੁਝ ਹਿੱਸਿਆਂ ਉਤੇ ਕਬਜ਼ਾ ਹੋ ਜਾਂਦਾ ਤਾਂ ਉਹ ਤਲਵਾਰਾਂ ਹੱਥ ਵਿੱਚ ਲੈ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੂੰ ਮੁੜ ਲੈ ਲੈਣ ਲਈ ਬੜਾ ਭਿਆਨਕ ਸੰਗ੍ਰਾਮ ਆ ਮਚਾਉਂਦੇ ਸਨ।³

ਹਾਰ ਹੋ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਜਿਸ ਵੇਲੇ ਸਿੰਘ ਦਰਿਆ ਵੱਲ ਨੂੰ ਮੁੜੇ ਤਾਂ ਇਕ ਬੜਾ ਭਿਆਨਕ ਤੇ ਦਰਦਨਾਕ ਨਜ਼ਾਰਾ ਸੀ। ਗੱਦਾਰ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਤੇ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਨੇ, ਜਿਵੇਂ ਉਪਰ ਦੱਸਿਆ ਜਾ ਚੁੱਕਾ ਹੈ, ਦਰਿਆ ਦਾ ਪੁਲ ਤੁੜਵਾ ਦਿੱਤਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਇਕ ਪਾਸੇ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਦੀਆਂ ਤੋਪਾਂ ਅੱਗ ਵਰ੍ਹਾ

---

1. Never perhaps was so obstinate a contest carried on to the end; never before was such cohesion displayed in the ranks of the Khalsa Army. Compelled to retire, they gave way in such admirable order as to excite the admiration of the British Soldiers. - Viscount Hardinge (Rulers of India), p. 118

2. Never before had the British arms been opposed to such determined bravery and skill, as strove with them on that bloody plain. The deadly struggle which had hung disgrace for a time on the British banners in the passes of Afghanistan, owed their fatal terrors to the natural character of the country, far more than to the bravery of its hardy but indisciplined forces. But here they were withstood on a fair field by a foe that listened unappalled to the thunders of their cannon, and stood unmoved before the glittering points of their bayonets when laid to the charge.

The Seiks, even when at particular points their entrenchments were mastered with the bayonet, strove to regain them by the fiercest conflict sword in hand - Murry, British India and its Races (1850), p. 720-1

ਰਹੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਪਾਸੇ ਸਾਮ੍ਹਣੇ ਦਰਿਆ ਸੀ, ਅਤੇ ਦਰਿਆ ਵਿੱਚ ਠਿਲ ਰਿਹਾ ਤੇ ਉਤੇ ਵੀ ਤੋਪ ਤੇ ਤੋਪ ਚਲ ਰਹੀ ਸੀ। “ਪਰ ਸਿੱਖ ਦੌੜੇ ਨਹੀਂ ਬਲਕਿ ਆਖੀਰ ਦਮ ਤੱਕ ਆਪਣੀਆਂ ਤਲਵਾਰਾਂ ਨਾਲ ਲੜਦੇ ਰਹੇ ਤੇ ਅੰਤਰ ਵਿਜਈਆਂ ਵਲੋਂ ਸਾਰਿਆਂ ਪਾਸਿਆਂ ਤੇ ਜੋਰ ਪੈ ਜਾਣ ਤੇ ਭਾਰੀ ਨੁਕਸਨ ਹੋਣ ਤੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਪਿੱਛੇ ਨੂੰ ਦਰਿਆ ਦੇ ਕੰਢੇ ਵੱਲ ਪੁਲ ਉਤੇ ਨੂੰ ਧਕੀਦੇ ਗਏ ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਅਚਾਨਕ ਸੱਤ ਇੰਚ ਪਾਣੀ ਚੜ੍ਹ ਜਾਣ ਕਾਰਨ ਪੈਰੀਂ ਲੱਘਣਾਂ ਮੁਸ਼ਕਲ ਹੋ ਗਿਆ ਸੀ ਇਸ ਲਈ ਬੇਸ਼ੁਮਾਰ ਸਿੱਖ ਸਤਲੁਜ ਦੇ ਰੋੜ੍ਹੇ ਵਿੱਚ ਡੁਬ ਗਏ। ੧

ਰੌਬਰਟ ਕਸਟ ਲਿਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਗਵਰਨਰ-ਜਨਰਲ ਨੇ ਮੈਨੂੰ ਜਲਦੀ ਦਰਿਆ ਵੱਲ ਜਾਣ ਲਈ ਕਿਹਾ ਤੇ ਮੈਂ ਚਲਾ ਗਿਆ। ਮੈਂ ਕੀ ਵੇਖਦਾ ਹਾਂ ਕਿ ਦਰਿਆ ਮੁਰਦਿਆਂ ਤੇ ਮਰ ਰਿਹਾ ਨਾਲ ਬੰਦ ਹੋਇਆ ਪਿਆ ਸੀ, ਰੇਤਲੇ ਕੰਢੇ ਢੱਕੇ ਹੋਏ ਸਨ ਅਤੇ ਮੁਰਦੇ ਹੌਲੀ ਹੌਲੀ ਰੁੜ੍ਹਦੇ ਜਾ ਰਹੇ ਸਨ। ਇਸ ਲੋਥਾਂ ਦੇ ਭਿਆਨਕ ਦੰਦੇ ਨੂੰ ਲਘਾਉਣ ਲਈ ਫਿਰੋਜ਼ਪੁਰ ਦਾ ਬੇੜੀਆਂ ਦਾ ਪੁਲ ਖੋਲ੍ਹਣਾ ਪਿਆ ਹੋਵੇਗਾ। ਸਾਡੀਆਂ ਪਲਟਣਾਂ ਅੱਡੇ ਅੱਡ ਪਾਸਿਆਂ ਤੇ ਕਤਾਰਾਂ ਵਿੱਚ ਖੜੀਆਂ ਸਨ ਅਤੇ ਸਾਡਾ ਤੋਪਖਾਨਾ ਉਚੇ ਉਚੇ ਮੋਰਚਿਆਂ ਦੇ ਨਾਲ ਹੀ ਬਾਹਰੋਂ ਦਰਿਆਓਂ ਪਾਰਲੇ ਕੰਢੇ ਤੇ ਦੌੜ ਕੇ ਜਾ ਚੁਕੇ ਹੋਇਆਂ ਅਤੇ ਗੋਲੇ ਵਰ੍ਹਾ ਰਿਹਾ ਸੀ। ਇਹ ਇਕ ਡਰਾਉਣਾ ਨਜ਼ਾਰਾ ਤੇ ਭਿਆਨਕ ਕਤਲਾਂ ਤੇ ਘਮਸਾਨ ਸੀ, ਜਿਸ ਨਾਲ ਕਿ ਸਭਰਾਵਾਂ ਦੀ ਜੰਗ, ਪੰਜਾਬ ਦੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲੇ ਦੇ ਜੀਵਨ ਦਾ ਅੰਤ ਹੋ ਗਿਆ।

---

1. The Sikhs did not run, but fought to the last with their swords until, pressed by the victors on every side, slowly and with heavy loss they were driven back to the river and precipitated in massess over the bank and over the bridge where many were drowned in the waters of the Sutlej which a sudden rise of seven inches had rendered scarcely fordable. -- Col. Burton, *The First and the Second Sikh Wars*, p. 41

2. ਓਰੀਐਂਟਲ ਐਂਡ ਲਿੰਗਵਿਸਟਿਕ ਐਸੋਸ਼, ਹਿੱਸਾ ੬, ਪੰਨਾ ੫੬

ਲੜਾਈ ਦੇ ਥਮ ਜਾਣ ਪਿੱਛੋਂ ਉਸੇ ਦਿਨ ਲੋਢੇ ਵੇਲੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਨੌਕਰ ਦਰਿਆ ਤਰ ਕੇ ਮੁੜ ਰਣ ਭੂਮੀ ਵਿੱਚ ਪਹੁੰਚੇ ਅਤੇ ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਲੋਥ ਦੀ ਭਾਲ ਕਰਨ ਲਈ ਆਗਿਆ ਮੰਗੀ। ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ ਕਮਾਂਡਰ-ਇਨ-ਚੀਫ ਲਾਰਡ ਹੀਊ ਗੌਫ ਨੇ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਦੂਸਰੇ ਉਘੇ ਸਰਦਾਰਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋਥਾਂ ਲੈ ਜਾਣ ਦੀ ਆਗਿਆ ਦੇ ਦਿੱਤੀ। ਚੌਖੀ ਢੂੰਡ ਤੋਂ ਬਾਅਦ ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਲੋਥ ਇਕ ਐਸੀ ਥਾਂ ਤੋਂ ਲੱਭੀ ਜਿਥੇ ਕਿ ਸਿੰਘਾਂ ਦੀਆਂ ਲੋਥਾਂ ਦਾ ਦੰਦਾ ਲੱਗਾ ਹੋਇਆ ਸੀ। ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਨੌਕਰਾਂ ਨੇ ਇਕ ਤੁਲਾ ਬਣਾ ਕੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਸਰੀਰ ਨੂੰ ਉਸ ਉਪਰ ਪਾ ਲਿਆ ਅਰ ਕੇ ਦਰਿਆਉਂ ਪਾਰ ਹੋਏ।

ਤੀਸਰੇ ਦਿਨ ੧੨ ਫਰਵਰੀ ੧੮੪੬ ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਦਾ ਮ੍ਰਿਤਕ ਸਰੀਰ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪਿੰਡ ਅਟਾਰੀ ਪਹੁੰਚਾ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੰਘਣੀ ਮਾਈ ਦਾਸੀ ਸਤੀ ਹੋ ਚੁੱਕੀ ਸੀ। ਸਰਦਾਰ ਦੀ ਸ਼ਹੀਦੀ ਦੀ ਖਬਰ ਉਨ੍ਹਾ ਦੇ ਮ੍ਰਿਤਕ ਸਰੀਰ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੀ ਅਟਾਰੀ ਪਹੁੰਚ ਚੁਕੀ ਹੋਈ ਸੀ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਨੇ ਸਿੰਘਣੀ ਨੂੰ ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਦੇ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦੀ ਹਜ਼ੂਰੀ ਵਿੱਚ ਲਏ ਪ੍ਰਣ ਦਾ ਪਤਾ ਹੀ ਸੀ ਕਿ ਜੇ ਸਿੰਘ ਜੰਗ ਵਿੱਚ ਹਾਰ ਗਏ ਤਾਂ ਸਰਦਾਰ ਜੀ ਜੀਉਂਦੇ ਪਿੱਛੇ ਨਹੀਂ ਮੁੜਨਗੇ, ਇਸ ਲਈ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਿੰਘਣੀ ਸਰਦਾਰ ਦੇ ਵਿਆਹ ਵਾਲੇ ਦਿਨ ਪਹਿਲੀ ਪੁਸ਼ਾਕੇ ਨਾਲ ਸਤੀ ਹੋ ਗਈ। ਇਹ ਪੰਜਾਬ ਵਿੱਚ ਆਖਰੀ ਸਤੀ ਸੀ ਅਤੇ ਹੁਣ ਤੱਕ ਉਸ ਅਸਥਾਨ ਉਤੇ ਅਟਾਰੀ ਪਿੰਡ ਤੋਂ ਬਾਹਰ ਇਕ ਯਾਦਗਾਰੀ ਸਮਾਧ ਖੜੀ ਹੈ। ੧੯ ਇਸ ਦੇ ਲਾਗੇ ਹੀ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਸਰੀਰ ਦਾ ਸਸਕਾਰ ਕੀਤਾ ਗਿਆ। ਇਸ ਸਸਕਾਰ-ਅਸਥਾਨ ਤੇ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਸਮਾਧ ਬਣੀ ਹੋਈ ਹੈ ਜਿੱਥੇ ਕਿ ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਗ੍ਰੰਥ ਸਾਹਿਬ ਦਾ ਪ੍ਰਕਾਸ਼ ਹੁੰਦਾ ਹੈ।

ਗ੍ਰਿਫਿਨ ਲਿੱਖਦਾ ਹੈ ਕਿ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ ਜੱਟ ਬੰਸ ਦੇ ਸਭ ਤੋਂ ਚੰਗੇ ਪ੍ਰਤਿਨਿਧਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਸੀ, ਜੋ ਮਰਦਊਪੁਣੇ, ਈਮਾਨਦਾਰੀ, ਹਿੰਮਤ ਤੇ ਦਲੇਰੀ ਵਿੱਚ ਦੁਨੀਆਂ ਵਿੱਚ ਕਿਸੇ ਨਾਲੋਂ ਘਟ ਨਹੀਂ ਹਨ। ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਮੌਤ ਨਾਲ ਇਕ ਬੜਾ ਭਾਰੀ ਘਾਟਾ ਪਿਆ ਕਿਉਂਕਿ ਕੋਈ ਵੀ ਆਦਮੀ ਐਸਾ ਨਹੀਂ ਸੀ ਜੋ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੀ ਥਾਂ ਪੂਰੀ ਕਰ ਸਕਦਾ। ਇਹ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਗੁਜਰਾਂਵਾਲਾ,

---

1. ਗ੍ਰਿਫਿਨ, ਪੰਜਾਬ ਚੀਫ਼ਸ (1890), ਜਿਲਦ ਦੂਸਰੀ, ਪੰਨਾ 243, ਮੈਗਰੈਗਰ, ਹਿਸਟਰੀ ਐਂਡ ਦੀ ਸਿੱਖਸ (1846), ਦੂਜੀ ਜਿਲਦ, ਪੰਨਾ 177

ਲਾਹੌਰ ਅਤੇ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ ਦੇ ਆਲੇ ਦੁਆਲੇ ਦੇ ਪਿੰਡਾਂ ਵਿੱਚ ਘਟ ਦਰਜੇ ਦੇ ਸਿੰਘ ਵਿੱਚੋਂ ਬਹੁਤ ਐਸੇ ਸਨ ਜੋ ਦਲੇਰੀ, ਸਾਦਗੀ ਅਤੇ ਦੇਸ਼ ਦੇ ਲਾਭ ਲਈ ਲਗਨ ਵਿੱਚ ਉਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਬਰਾਬਰ ਸਨ ਪਰ ਦਰਬਾਰ ਲਾਹੌਰ ਦੇ ਸਾਜ਼ਸੀ ਸਰਦਾਰਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਇਕ ਵੀ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਤੁੱਲ ਦਾ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਜੋ ਕੁਝ ਹੋਰ ਸਰਦਾਰ ਵੀ ਇਨ੍ਹਾਂ ਵਰਗੇ ਹੁੰਦੇ ਤਾਂ ਸਤਲੁਜ ਦੀ ਲੜਾਈ ਕਦੀ ਨਾ ਲਗਦੀ ਅਤੇ ਸਿੱਖ ਕੌਮ ਆਪਣੀ ਆਜ਼ਾਦੀ ਨੂੰ ਬਚਾਈ ਰੱਖਦੀ।¹

ਇਹ ਗੱਲ ਠੀਕ ਹੈ ਕਿ ਸ਼ੁਰੂ ਵਿੱਚ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅੰਗਰੇਜ਼ਾਂ ਨਾਲ ਲੜਨ ਦੇ ਵਿਰੁੱਧ ਸੀ ਕਿਉਂਕਿ ਉਸ ਨੂੰ ਇਸ ਦੇ ਨਤੀਜੇ ਚੰਗੇ ਨਹੀਂ ਸਨ ਦਿਸ ਰਹੇ। ਜਿਸ ਫੌਜ ਦੇ ਵੱਡੇ ਅਫਸਰ ਤੇ ਹਾਕਮ ਹੀ ਵੈਰੀ ਨਾਲ ਰਲੇ ਹੋਏ ਹੋਣ ਉਸ ਦੇ ਜਿੱਤਣ ਦੀ ਕੀ ਆਸ ਹੋਣੀ ਹੋਈ ਤੇ ਉਸ ਦੀ ਤਬਾਹੀ ਵਿੱਚ ਕੀ ਸ਼ੱਕ? ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਨੂੰ ਦਿਸ ਰਿਹਾ ਸੀ ਕਿ ਵੱਡਾ ਵਜ਼ੀਰ ਮਿਸਰ ਲਾਲ ਸਿੰਘ ਤੇ ਵੱਡਾ ਫੌਜੀ ਅਫਸਰ ਕਮਾਂਡਰ-ਇੰਨ-ਚੀਫ ਮਿਸਰ ਤੇਜ ਸਿੰਘ ਈਸਟ ਇੰਡੀਆ ਕੰਪਨੀ ਦੇ ਪੌਲੀਟੀਕਲ ਅਫਸਰਾਂ ਨਾਲ ਸਾਜ਼ ਬਾਜ਼ ਕਰ ਕੇ ਖਾਲਸਾ ਫੌਜ ਨੂੰ ਤਬਾਹ ਤੇ ਬਰਬਾਦ ਕਰਨ ਉਤੇ ਤੁਲੇ ਹੋਏ ਹਨ, ਪਰ ਕੋਈ ਬੱਸ ਨਾ ਚੱਲਣ ਕਰਕੇ ਮਜ਼ਬੂਰ ਸੀ ਅਤੇ ਆਪਣੀ ਪਿੰਡ ਅਟਾਰੀ ਬੈਠਾ ਸੀ, ਪਰ ਅੰਤ ਫੇਰੂ ਸ਼ਹਿਰ ਦੀ ਹਾਰ ਪਿੱਛੋਂ ਜਦ ਮਹਾਰਾਣੀ ਜਿੰਦ ਕੌਰ ਨੇ ਉਸ ਨੂੰ ਹਲੂਣਾ ਦਿੱਤਾ ਤਾਂ ਉਹ ਸੱਚੇ ਸਿੰਘ ਸੂਰਮਿਆਂ ਵਾਂਗੂ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਆ ਨਿੱਤਰਿਆ। ਸਭ ਸੋਚਾਂ ਵਿਚਾਰਾਂ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਉਤਰਣ ਤੋਂ ਪਹਿਲਾਂ ਹੁੰਦੀਆਂ ਹਨ ਪਰ ਜਦ ਸੂਰਮਾਂ ਮੈਦਾਨ ਵਿੱਚ ਆ ਉਤਰਦਾ ਹੈ ਤਾਂ ਉਹ ਦਲੀਲਾਂ ਤੇ ਗਿਣਤੀਆਂ ਵਿੱਚ ਨਹੀਂ ਪੈਦਾ ਬਲਕਿ ਆਪਣੀ ਜਿੰਦ ਹਥੇਲੀ ਉਤੇ ਲਈ ਕੁਰਬਾਨ ਕਰਨ ਨੂੰ ਤਿਆਰ ਰਹਿੰਦਾ ਹੈ। ਇਸੇ ਸੂਰਮਗਤੀ ਦਾ ਇਕ ਨਮੂਨਾ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਅਟਾਰੀਵਾਲਾ ਸੀ ਤੇ ਅਜਿਹੇ ਸੂਰਮਿਆਂ ਸਬੰਧੀ ਹੀ ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ ਨੇ ਕਿਹਾ ਹੈ ਕਿ :

ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦਾ ਸਿਰਾਂ ਦੀ ਲਾ ਬਾਜ਼ੀ
ਨਹੀਂ ਮੋੜਦੇ ਸੂਰਮੇ ਅੰਗ ਮੀਆਂ।

---

1. ਹਾਦੀ ਹਸਨ ਤੇ ਰਜ਼ਬ ਅਲੀ, ਰਈਸਾਨਿ-ਪੰਜਾਬ, ੬੭; ਗ੍ਰਿਫਿਨ, ਪੰਜਾਬ ਚੀਫਸ (੧੮੯੦), ਪੰਨਾ ੨੪੪

Sardar Sham Singh was one of the best representatives of the Jat race, which, for manliness, honesty, strength and courage, is second to none in the world. His death was a great loss, for there was none to take his place. There were, it is true, many of humble rank in the villages round Gujranwala, Lahore and Amritsar, of equal courage, simplicity and devotion to the interest of country, but none among the intriguing Sardars at the court. Had there been more chiefs like him, the Satlaj Campaign would never have been undertaken, and the Sikh national would have preserved the independence. Punjab Chiefs (1890), Vol. ii, 244

ਹੋਰ ਦੇਖੋ ਹਾਦੀ ਹਸਨ ਤੇ ਰਜ਼ਬ ਅਲੀ, ਰਈਸਾਨਿ-ਪੰਜਾਬ, ੬੭

ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਬੰਸ

ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਦੇ ਦੋ ਪੁੱਤਰ ਸਨ, ਸਰਦਾਰ ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਕਾਨ੍ਹਾ ਸਿੰਘ। ਸਰਦਾਰ ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਤਾਂ ਆਪਣੇ ਪਿਤਾ ਦੀ ਜ਼ਿੰਦਗੀ ਵਿੱਚ ਹੀ ਸੰਨ ੧੮੪੨ ਵਿੱਚ ਗੁਜ਼ਰ ਗਿਆ ਸੀ। ਸਰਦਾਰ ਕਾਨ੍ਹਾ ਸਿੰਘ ੧੮੭੩ ਤੱਕ ਜੀਉਂਦਾ ਰਿਹਾ ਪਰ ਉਸ ਦੇ ਕੋਈ ਔਲਾਦ ਨਹੀਂ ਸੀ। ਇਸ ਲਈ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਦਾ ਬੰਸ ਵੱਡੇ ਪੁਤਰ ਸਰਦਾਰ ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ ਤੋਂ ਚਲਦਾ ਹੈ ਜਿਸ ਦੇ ਤਿੰਨ ਪੁਤਰ ਸਨ, ਸਰਦਾਰ ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ, ਸਰਦਾਰ ਹਰੀ ਸਿੰਘ ਤੇ ਸਰਦਾਰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ। ਸਰਦਾਰ ਕਾਨ੍ਹਾ ਸਿੰਘ ਦੇ ਪਿੱਛੋਂ ਸਰਦਾਰ ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਮੁਖੀ ਮੰਨੇ ਗਏ ਸਨ ਤੇ ੧੮੮੮ ਵਿੱਚ ਸੁਰਗਾਬਾਸ ਹੋਏ। ਇਨ੍ਹਾਂ ਦੇ ਪੰਜ ਪੁਤਰ ਸਨ, ਸਰਦਾਰ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ, ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਅਤੇ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ। ਇਹਨਾਂ ਵਿੱਚੋਂ ਖਾਨਦਾਨ ਦੇ ਮੁਖੀ ਸਰਦਾਰ ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਹੋਏ, ਪਰ ਪੰਥਕ ਕੰਮਾਂ ਵਿੱਚ ਹਿੱਸਾ ਲੈਣ ਦੇ ਕਾਰਨ ਸਭ ਤੋਂ ਉਘੇ ਸਰਦਾਰ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਜੀ ਸਨ। ਸਰਦਾਰ ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ ਸਿੱਖੀ ਭਾਵ, ਅਣਖ ਤੇ ਨਿਰਭੈਤਾ ਆਦਿ ਸੁਭ ਗੁਣਾਂ ਵਿੱਚ ਆਪਣੇ ਪੜਦਾਦਾ ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ ਦੀ ਹੀ ਝਲਕ ਨਜ਼ਰ ਆਉਂਦੇ ਸਨ। ਆਪ ਨੂੰ ਸਿੱਖੀ-ਪ੍ਰਚਾਰ ਨਾਲ ਅਗਾਥ ਪ੍ਰੇਮ ਸੀ ਅਤੇ ਇਸੇ ਮਿਸ਼ਨ ਉੱਤੇ ਗਏ ਹੋਏ ਪੁਣਛ ਵਿੱਚ ੨੪ ਮਈ ੧੯੩੬ ਨੂੰ ਗੁਰੂ ਅਰਜਨ ਸਾਹਿਬ ਦੇ ਜੋਤੀ ਜੋਤ ਸਮਾਉਣ ਵਾਲੇ ਗੁਰਪੁਰਬ ਦੇ ਦਿਨ ਐਤਵਾਰ ਜੇ ਠ ਸੁਦੀ ੪ ਸੰਮਤ ੧੮੯੩ ਬਿਕ੍ਰਮੀ ਨੂੰ ਚੜ੍ਹਾਈ ਕਰ ਗਏ। ਇਸ ਵੇਲੇ ਆਪ ਦੇ ਪੁਤਰ ਸਰਦਾਰ ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ ਹਨ। ਬਾਕੀ ਖਾਨਦਾਲ ਦਾ ਵੇਰਵਾ ਕੁਸਰੀ-ਨਾਮੇ ਵਿੱਚ ਦਿੱਤਾ ਗਿਆ ਹੈ।

ਕੁਰਸੀ-ਨਾਮਾ

ਕਾਹਨ ਚੰਦ

ਗੌਰ ਸਿੰਘ

ਕੌਰ ਸਿੰਘ

ਦਲ ਸਿੰਘ

ਦਿਆਲ ਸਿੰਘ

ਸਰਦਾਰ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ

ਸਰਦਾਰ ਸ਼ਾਮ ਸਿੰਘ

ਠਾਕਰ ਸਿੰਘ

ਕਾਹਨ ਸਿੰਘ

ਬੀਬੀ ਨਾਨਕੀ

ਜੀਵਨ ਸਿੰਘ

ਹਰੀ ਸਿੰਘ

ਅਜੀਤ ਸਿੰਘ

ਪ੍ਰਤਾਪ ਸਿੰਘ

ਛਾਂਗਾ ਸਿੰਘ

ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ

ਚੰਦਾ ਸਿੰਘ

ਸੂਰਤ ਸਿੰਘ

ਬਲਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਹਰਬੰਸ ਸਿੰਘ, ਜਸਵੰਤ ਸਿੰਘ, ਕੁਲਵੰਤ ਸਿੰਘ ਬਸੰਤ ਸਿੰਘ

ਜਗਬੀਰ ਸਿੰਘ ਬਲਬੀਰ ਸਿੰਘ ਗੁਰਚਰਨ ਸਿੰਘ ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ

ਜਸਬੀਰ ਸਿੰਘ

ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ

ਅਪਜੀਤ ਸਿੰਘ

ਰਾਜਵੰਤ ਸਿੰਘ

ਕੁਲਦੀਪ ਸਿੰਘ

ਮਹਿੰਦਰ ਸਿੰਘ

ਅਮਰ ਸਿੰਘ

ਸਮਦੂਰ ਸਿੰਘ

ਫਾਰਸੀ, ਉਰਦੂ ਤੇ ਪੰਜਾਬੀ

ਅਹਿਮਦ ਸ਼ਾਹ, ਸਯੱਦ, ਬਟਾਲੀਆ -- ਤਾਰੀਖਿ ਹਿੰਦ ਦਰ ਬਿਆਨਿ ਮੁਲਕਿ ਹਿੰਦ ਵਾ ਮਲੂਕਿ ਅੰ; ਫਾਰਸੀ, ਲਿਖਤੀ, 1233 ਹਿਜਰੀ। ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ। ਇਸ ਦਾ ਸਿੰਘਾਂ ਦੇ ਇਤਿਹਾਸ ਸਬੰਧੀ ਹਿੱਸਾ ਮੁਨਸ਼ੀ ਸੋਹਨ ਲਾਲ ਦੀ ਉਮਦਾਤੁ-ਤਵਾਰੀਖ ਦੇ ਤਤਿਮਾਂ ਦਫ਼ਤਰ ਅਵੱਲ ਵਾ ਦੇਮ ਦੇ ਦੌਰ ਤੇ ਜ਼ਿਕਰਿ ਗੁਰੂਆਂ ਦਾ ਇਬਤਿਦਾਇ ਸਿਘਾਂ ਵਾ ਮਜ਼ਹਬਿ ਏਸ਼ਾਂ ਦੇ ਸਿਰ ਲੇਖ ਹੇਠ ਛਪਿਆ ਹੋਇਆ ਹੈ।

ਅਮਰਨਾਥ -- ਜ਼ਫਰ-ਨਾਮਾਇ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਲਾਹੌਰ, 1928, ਫਾਰਸੀ

ਅਲੀ-ਉ-ਦੀਨ, ਮੁਫਤੀ -- ਇਬਰਤ ਨਾਮਾ, ਤਵਾਰੀਖਿ-ਪੰਜਾਬ; ਫਾਰਸੀ, ਲਿਖਤੀ, ਸੰਨ 1854। ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

ਸ਼ਾਹ ਮੁਹੰਮਦ -- ਕਿੱਸਾ ਲੜਾਈ ਸਿੰਘਾਂ ਤੇ ਫਰੰਗੀਆਂ ਦਾ, ਗੁਰਮੁਖੀ।

ਸੋਹਨ ਲਾਲ -- ਉਮਦਾਤੁ-ਤਵਾਰੀਖ, ਪੰਜ ਜਿਲਦਾਂ, ਲਾਹੌਰ, 1855-89 ਫਾਰਸੀ।

ਹਾਦੀ ਹੁਸੈਣ, ਸਯੱਦ ਤੇ ਸਯੱਦ, ਰਜ਼ਬ ਅਲੀ-ਰਈਸਾਨਿ-ਪੰਜਾਬ, ਲਾਹੌਰ, ਉਰਦੂ।

ਹੈਰਤ, ਮਿਰਜਾ -- ਹਯਾਤਿ ਤੱਈਯੱਬਾਸ ਮੌਲਾਨਾ ਸ਼ਾਹ ਮੁੰਹਮਦ ਇਸਮਾਈਲ ਸ਼ਹੀਦ ਕੀ ਸ੍ਰਾਨਿਹ-ਉਮਰੀ। ਫਾਰੂਕੀ ਪ੍ਰੈਸ ਦਿੱਲੀ, ਉਰਦੂ।

ਕਨੂਈਆ ਲਾਲ -- ਤਾਰੀਖਿ ਲਾਹੌਰਸ ਲਾਹੌਰ, 1884 ਉਰਦੂ। ਤਾਰੀਖਿ-ਪੰਜਾਬ, ਮਤਬਾ-ਇ-ਵਿਕਟੋਰੀਆ, ਲਾਹੌਰ 1881, ਉਰਦੂ।

ਗਣੇਸ਼ ਦਾਸ ਬਡੇਹਰਾ -- ਰਿਸਾਲਾ-ਇ-ਸਾਹਿਬ ਨੁਮਾ, ਚਹਾਰ ਗੁਲਸਨਿ ਪੰਜਾਬ; ਫਾਰਸੀ ਲਿਖਤੀ, ਸੰਮਤ 1912 ਬ੍ਰਿਕਮੀ, ਸੰਨ 1855 ਈਸਵੀ ਪ੍ਰੋ: ਰੰਡਾ ਸਿੰਘ

ਗਿਆਨ ਸਿੰਘ, ਗਿਆਨੀ - ਸ੍ਰੀ ਗੁਰੂ ਪ੍ਰਕਾਸ਼, ਦੂਜੀ ਵਾਰ, ਮਤਬਾ ਚਸ਼ਮੈ ਨੂਰ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, ਸੰਮਤ 1946 ਬ੍ਰਿਕਮੀ, ਸੰਨ 1889 ਈਸਵੀ; ਛੇਵੀਂ ਵਾਰ, ਵਜ਼ੀਰ ਹਿੰਦ ਪ੍ਰੈਸ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1923 ਈਸਵੀ, ਗੁਰਮੁਖੀ।

ਗੁਲਾਮ ਮੁਹੱਈ-ਯੁ-ਦੀਨ ਉਰਫ ਬੂਟੇ ਸ਼ਾਹ, ਤਾਰੀਖਿ-ਪੰਜਾਬ ਫਾਰਸੀ, ਲਿਖਤੀ, ਦੋ ਜਿਲਦਾਂ, ਖਾਲਸਾ ਕਾਲਜ ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ।

ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਬਾਰੇ; ਪੰਜ ਦਰਿਆ, ਲਾਹੌਰ, 1942, ਦੂਜੀ ਐਡੀਸ਼ਨ, 1946

ਸਿੱਖ ਇਤਿਹਾਸ ਵੱਲ; ਪੰਜ ਦਰਿਆ, ਲਾਹੌਰ 1946
 ਪੰਜਾਬ ਦੀਆਂ ਇਤਿਹਾਸਕ ਵਾਰਾਂ, ਅੰਮ੍ਰਿਤਸਰ, 1946
 ਦਾਨਿਸ਼ਵਰ, ਮੁਨਸ਼ੀ ਅਤੇ ਟੌਮਸ ਬੀਲ-ਮਿਫਤਾਹ ਉ-ਤਵਾਰੀਖ, ਕਾਨਪੁਰ, ਸੰਨ 1867 ਈ
 ਵਾਰਸੀ।
 ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, ਬੈਤਾਂ ਸ਼ੇਰ ਸਿੰਘ ਕੀਆਂ; ਸੰਪਾਦਿਤ ਪ੍ਰੋ: ਗੰਡਾ ਸਿੰ, ਫਰਵਰੀ, 1938 ਗੁਰਮੁਖੀ
 ।
 ਬਰੌਡਫੁਟ ਜੌਰਜ ਬਰੌਡਫੁਟ ਕੀ ਡਾਇਰੀ (1 ਮਾਰਚ 31 ਜੁਲਾਈ 1845),
 ਉਰਦੂ, ਲਿਖਤੀ, ਪ੍ਰੋ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ।
 ਪ੍ਰੇਮ ਸਿੰਘ, ਬਾਬਾ ਮਹਾਰਾਜ ਰਣਜੀਤ ਸਿੰਘ, ਤੀਸਰੀ ਐਡੀਸ਼ਨ, 1931, ਗੁਰਮੁਖੀ।
 ਕੰਵਰ ਨੌ ਨਿਹਾਲ ਸਿੰਘ, 1927, ਗੁਰਮੁਖੀ।
 ਬਾਬਾ ਫੂਲਾ ਸਿੰਘ ਅਕਾਲੀ ਗੁਰਮੁਖੀ।
 ਮਟਕ, ਕਵੀ, ਜੰਗ ਸਿੰਘਾਂ ਤੇ ਫਰੰਗੀਆਂ ਦਾ; ਸੰਪਾਦਿਤ ਪ੍ਰੋ ਗੰਡਾ ਸਿੰਘ, ਗੁਰਮੁਖੀ

ਅੰਗਰੇਜ਼ੀ

- Barr, Lt. Wm. Journal of a March from Delhi to Peshawar and from thence to Cabul with the Mission of Lt.-Col. Sir C.M. Wade. James Madden and Co , London, 1844.
- Broadfoot, W. The Career of Major George Broadfoot in Afghanistan and the Punjab. John Murray London, 1888.
- Burnes, Ale ‘. Travels into Bukhara...also Narrative of a Voyage on the Indus from Sea to Lahore, etc. John Murray London, 1834. Vol. III.
- Burton, R G. The First and the Second Sikh Wars, compiled for the General Staff. India. Simla, 1911.
- GoIchester, Lord. History of the Indian Administration of Lord Ellenborough. Richard Bentley, London, 1874.
- Cunningham, Joseph Davy. A History of the Sikhs from the Origin of the Nation of the Battles of the Sutlej. John Murray, London, 1849.
- Cust, Robert Needham. Oriental and Linguistic Essays. Part V and VI, 1898.
- Edwards, William. Reminiscences of a Bengal Civilian. Smith, Elder and Co., London, 1866.
- Fane H. E. Five Years in India. London, 1842.

- Fraser, J. Baillie. Military Memoir of Lieut.-Col. James Skinner, C.B. Smith, Elder and Co., London. 1851. 2 vols.
- Ganda Singh, Maharaja Ranjit Singh, Khalsa College, Amritsar, 1939. - Bibliography of Sikh History. - Maharani Jind Kaur of Lahore. *The Illustrated Weekly of India*. Bombay, January, 22, 1939.
- Some New Light on the Treaty of Bharowal, December, 1846. *Proceed, of T. H. R. Comm.* 1940. Vol. VII. Griffin, LepeI. Punjab Chiefs. Lahore, 1890, 2 vols. Honighberger, John Martin. Thirty-five Years in the East. London, 1852.
- Jacquemont; Victor. Letters from India, describing a Journey in the British Dominions of. India, Tibet Lahore and Kashmere during the years 1828, 1829, 1830, 1831. Edward Churton, London, 1834, 2 vols. .
- Kaye, J.W. Selections from the Papers of Lord Metcalf. Smith, Elder and Co., London, 1855. Latif, Syed Muhammad. History of the Punjab. Calcutta, 1891. Ludlow, J.M. British India: Its Races and Its History Macmillan & Co., Cambridge, 1858.
- Masson, Charles. Narrative of Various Journeys in Balochistan, Afghanistan, and the Punjab. Richard Bentley, London, 1842. V 01. III.
- M'Gregor, W.L. The History of the Sikhs, containing an Account of the War between the Sikhs and the British in 1846. James Madden, London, 1846, 2 vols.
- Mohan Lal. Travels in the Punjab, Afghanistan and Turkistan, etc. Allen and Co., London, 1846.
- Pearse, Major High. Memoirs of Alexander Gardner, Colonel in the Artillery of Maharaja Ranjit Singh. Blackwood and Sons, London, 1898.
- Prinsep, H.T. Origin of the Sikh Power in the Punjab and Political Life of Muha-Raja Runjeet Singh. Calcutta, 1834.
- Schonberg, The Baron Erich Von. Travels in India and Kashmir. Hurst and Blacket, London, 1858.

- Shahamat Ali. The Sikhs and Afghans... ..immediately before and after the death of Ranjit Singh. John Murray, London. 1847.
- Smith G.C. The Autohiography of Lt-General Sir Harry Smith, Baronet of Aliwal on the Sutlej, G.C.B. John Murry, London, 1903.
- Smyth, G.C. A History of the Reigning Family of Lahore, etc. Thacker and Co., Calcutta, 1847.
- Steinbach, Lt.-Col. The Punjab: being a brief Account of the Country of the Sikhs. Smith, Elder and Co., London, 1846.
- (Thornton.) History of the Punjab and of the Rise, Progress, and Present Condition of the Sect and Nation of the Sikhs. Allen & Co., London, 1846,2 vols.